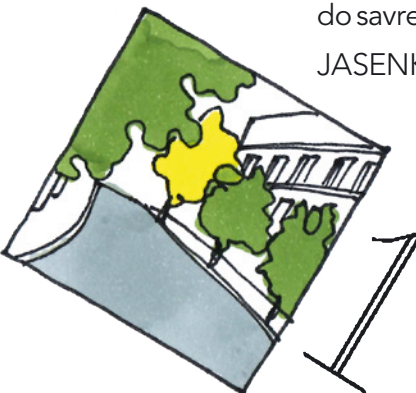
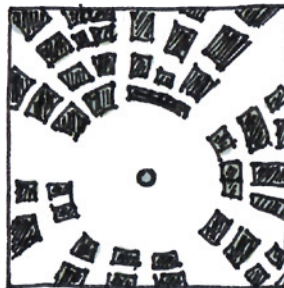

Univerzitet u Sarajevu
Arhitektonski fakultet

URBANA

TRANSFORMACIJA

Od arhetipa i simbola
do savremenog grada
JASENKA ČAKARIĆ

Naslov:
URBANA TRANSFORMACIJA 1
Od arhetipa i simbola do savremenog grada

Prvo digitalno izdanje

Autor:
Jasenska Čakarić

Recenzenti:
Prof. dr Muhamed Hamidović, dipl. ing. arh.
Prof. dr Jelena Gaković, dipl. fil. i soc.

DTP:
Miroslav Dado Banovšek

Dizajn korica:
Jasenska Čakarić

Izdavač:
Univerzitet u Sarajevu – Arhitektonski fakultet
Patriotske lige 30, 71 000 Sarajevo
www.af.unsa.ba

Za izdavača:
Prof. dr Erdin Salihović, dipl. ing. arh.

Sjedište Izdavača i godina izdanja:
Sarajevo, 2024.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

711.41

ČAKARIĆ, Jasenka

Urbana transformacija. 1 [Elektronski izvor] : od arhetipa i simbola do savremenog grada / Jasenka Čakarić. - El. knjiga. - Sarajevo : Arhitektonski fakultet Univerziteta, 2024

Način pristupa (URL):
https://af.unsa.ba/pdf/publikacije/Urbana.transformacija.1_Od.arhetipa.i.simbola.do.savremenog.grada.pdf. - Nasl. sa nasl. ekrana. - Opis izvora dana: 03. 04. 2024.

ISBN 978-9926-490-19-5

COBISS.BH-ID 59451398

Univerzitet u Sarajevu
Arhitektonski fakultet

URBANA TRANSFORMACIJA 1

Od arhetipa i simbola
do savremenog grada

Jasenska Čakarić

Sarajevo, 2024.

PREDGOVOR

Grad je stanje duha, otjelotvorenje običaja i tradicija, ponašanja i osjećanja, organizovanih u ove običaje i prenesenih posredstvom ove tradicije.

Robert Park

Grad je akt naslijeđa, stvaran egzistencijalni i prostor rasuđivanja o iskustvu vremena i sociološko-kulturološkog značenja postanka i trajanja, akcija i mijena, historije i budućnosti, okruženje koje ljudskom životu daruje unutrašnju vrijednost. Kreacija je svjesnog uma, raznovrsnost manifestacija običaja, tradicija i modela ponašanja, unutrašnjeg i vanjskog svijeta, dinamičnih sila nastanka, geneze i promjena, a kojom se poistovjećuju prostorne odrednice okvira življenja s kontekstom jedinstvenog postojanja.

Ovako protumačen, grad je, ustvari, simbol, samo prividno i u fizičko-materijalnom supstratu čitljiv i diskursivan iskaz. Dublje, on je dominantno slojevit odraz arhetipskih kodova tla, kultura, življenja, vjerovanja, historije, ideja uvezanih u kompleksne strukturalizacije fizičke materije i u njoj skrivenih značenja. Simbol je, dakle, podloga svih premisa grada, fundamentalni kriterij vrednovanja svakog njegovog konstrukta ili modela funkcionalne organizacije racionalnih okupljanja i prebivanja u vremenu i na osnovama iracionalnog simboličkog smisla. A to implicira da je, u emanaciji svog bića, grad i jedno i drugo, i činjenica i imaginacija, složen sistem, koji, promatran unutar dimenzije prostor-vrijeme, posjeduje svoju historiju, kontinuitet razvoja u kojem se iz prošlosti iščitava njegovo sadašnje i buduće *ponašanje*. Odnosno, grad je indikator stanja civilizacija i multiplikacije odluka koje donose društvene zajednice u vremenu, a priroda tih odluka utkana je u urbani prostor kakvog danas imamo, ali i u predviđanja kakav on može ili treba postati u budućnosti.

Argumentacija dozvoljava premisu da su u čovjekov mentalni sklop ugrađeni sistemi doživljaja grada, što otvara pitanje stavova o promjenama karaktera i simbolika prostornosti, manifestovanih unutar vrijednosnih zaokreta koje stvara vrijeme. A upravo je traganje za odgovorom bazična istraživačka preokupacija, predočena u ovoj knjizi pod naslovom *Urbana transformacija 1, Od arhetipa i simbola do savremenog grada*, i motivisana idejom da je grad akt vremena, te da su potrebe za promjenama djelo njegove *krhkosti* u trajanju, koja mu transformiše i izgled i značenje. Tako je praćenje fenomena dodavanja prostornih elemenata postojećim urbo-morfološkim strukturama, kao i uzroka artikulacije

potpuno novih tipova naselja, ovdje osnov vrednovanja rezultata temporalnosti tog pridruživanja ili propitivanja mijena nastalih ovim međuuticajem i zaključivanja o tome šta se u cjelini otkriva – da li je doseg produktivne energije društva veći od zbira pojedinačnih sila od kojih se sastoji.

I to nas vraća na raniju sugestiju da su promjenljivost i konstantnost suština bića svakog konkretnog egzistencijalnog prostora, stalna dijalektička međuovisnost iskazana u kreativnom činu simboličkog povezivanja i integracije ove dvije dimenzije u sadržinu ili formu grada, a čiju narav oslikava stalnost u promjeni i transformabilnost u trajanju. Pritom je uspostavljanje novog konceptualnog totaliteta, koji zadržava prostorno-vremenski kontinuitet u transformaciji urbane forme, čak i u definisanju nekog njenog novog modela, teorijski i praktično, složen zadatak. Zahtijeva istraživanje prošlosti, svih prethodnih faza razvoja, utvrđivanje uzroka koji su doveli do *urušavanja* sistema, te vrednovanje aktuelnog konteksta, kako bi novi dizajn forme bio oslonjen na prethodni u procesu prilagođavanja izmijenjenim uslovima.

A kako *iz ničega ništa ne nastaje* (lat. *Ex nihilo nihil fit*, Parmenid) ili kako je proces evolucije neke ideje logično oslonjen na onu koja je postojala ranije i omogućila dalji tok razvoja, tako ni ovaj nauk nije novum. Pripremljen je djelovanjem idejnih silnica najizrazitijih teorijskih postavki i supstance praktičnog iskustva Prof. dr Muhameda Hamidovića, koji je 1980-ih godina, pri Katedri za urbanizam i prostorno planiranje Arhitektonskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, utemeljio nastavni predmet *Urbane rekonstrukcije*, a kojeg je, tokom svoje akademske karijere, akribično reskukturirao, kako bi tu konačno uobličio užu naučnu oblast *Urbane transformacije*. Brojnim Profesorovim studentima, magistrantima i doktorantima, među koje se svrstavam, bio je to niz putokaza (riječi, činova, propisa, primjera) u bespućima želja i kretanja u sferi duha, ali i u odlučnosti da proniknemo u bit fenomena nastanka, geneze i prostorno-vremenskih transformacija ljudskih habitusa, što je mnogima od nas odredilo profesionalne karijere.

Danas, u ulozi profesorice pri istoj Katedri i u vremenskoj distanci vlastitog razvoja unutar iste naučne oblasti, dostupno mi je znati da je na tim je *zasadima izrasla* ova knjiga pod naslovom *Urbana transformacija 1, Od arhetipa i simbola do savremenog grada*. Stoji nada da je dostojna tog naslijeđa. Da li je valjan doprinos nauci o gradu, prosudiće naučnici, istraživači, hroničari, studenti, magistranti, doktoranti i ini zainteresovani za ovu temu, a kojima je knjiga i namijenjena.

Jasenska Čakarić

Sarajevo, decembra 2023.

SADRŽAJ

05	PREDGOVOR
13	UVOD
16	Konstrukcija značenja pojmova
16	<i>Grad</i>
19	<i>Urbanizam</i>
20	<i>Urbanizacija</i>
23	<i>Urbana transformacija</i>
29	URBANA TRANSFORMACIJA OD ARHETIPA I SIMBOLA DO URBANE FORME
29	Topos (mjesto) – arhetip i simbol življenja
33	Duhovna i materijalna struktura toposa (mjesto) – kulturni pejzaž
35	Kretanje – generator transformacije kulturnog pejzaža
38	<i>Unutrašnji i vanjski uticaj antropogenih faktora na transformaciju kulturnog pejzaža – akulturacija</i>
39	Urbana (arhetipska) matrica
40	Oblik grada
42	<i>Geomorfološki tip oblika grada</i>
43	<i>Koncentrični tip oblika grada</i>
44	<i>Ortogonalni tip oblika grada</i>
46	Fizička struktura – konstrukt urbane morfologije
48	<i>Konsekventnost odnosa fizičke strukture i topoloških datosti prirodnog reljefa u konstrukciji urbane morfologije</i>
50	<i>Konsekventnost odnosa fizičke strukture i društveno-političko-ideoloških tokova u konstrukciji urbane morfologije</i>
51	<i>Konsekventnost odnosa fizičke strukture i ekonomskih tokova u konstrukciji urbane morfologije</i>
53	<i>Fenomen megastrukture u konstrukciji urbane morfologije</i>
56	Socijalni kontekst – konstrukt urbane forme
61	PROSTORNO-VREMENSKA TRANSFORMACIJA URBANE FORME
61	Modeli transformacije urbane forme – historijski kontekst
108	Modeli transformacije urbane forme – škole urbanizma
109	<i>Kontinentalni kontekst – evropska škola planiranja</i>

121	<i>Anglo-američki kontekst – škola planiranja</i>
135	<i>Socijalistički kontekst – sovjetska škola planiranja</i>
142	Modeli transformacije urbane forme u XXI vijeku
155	POGOVOR
	POUKE O URBANOJ TRANSFORMACIJI
165	IZVORI I LITERATURA
165	Knjige i monografije
172	Radovi ili poglavlja u knjigama, monografijama, enciklopedijama, zbornicima
174	Radovi u periodičnim publikacijama
177	Doktorske disertacije, magistarski i diplomski radovi, nezavisna izdanja, studije, skripte, predavanja
178	Internetski izvori
181	POPIS I IZVORI SLIKA
189	SAŽETAK
191	INDEKS IMENA I POJMOVA

UVOD

Fenomen prostornog okvira egzistencijalnog univerzuma ili životnog ambijenta konkretne društvene zajednice jedinstveno je polje misli i akcije, komplementarnosti, podrške i saradnje individualnih ljudskih vrijednosti u stvaranju identiteta i ideje kolektivne pripadnosti jednom fizičko-materijalnom i kulturološkom okruženju, generisanom iz osnovne diskretne jedinice prostora – toposa (mjesta), koji ga uspostavlja i dodjeljuje mu egzistencijalni status. Topos ne izrasta iz sebe samog, već je uvijek čin nekog građenja, tehnike, kulture, što u urbanu teoriju, koju *ispisuju* mjesta kao *dogadjaji* prostora u vremenu, uvodi binarnu opoziciju priroda – kultura. Ona se očituje u stalnim ljudskim habitusima, u integraciji artifičijelnih struktura u prirodni krajolik, prostornim i socio-kulturnim manifestacijama mnogostruko racionalno-iracionalnih okupljanja i prebivanja, konačno materijalizovanih u formu grad ili model organizacije funkcionalnog življenja neke teritorijalne društvene zajednice.

Silogizam implicira konstataciju da, mišlju i akcijom društva, iz prirode izrasta grad, životni okvir u kojem se topos manifestuje kao *eho* racionalnog i iracionalnog, simultano i kao medijator interakcije između ljudi i prostora kojeg nastanjuju i kao struktura kolektivnog identiteta, pa *ispisivanje* mjesta kao *dogadjaja* prostora u vremenu upućuje na to da su priroda i grad vezani procesom preobražaja, uobličeni ljudskim djelovanjem i motivisanim raznolikim objektivnim i subjektivnim faktorima. Tako običaji i rituali iracionalnog ponašanja, u auri mita, otkrivaju konstantnosti identiteta u temporalnosti racionalne egzistencije i označavaju neraskidivu vezu čovjeka i njegovog u prirodi stvorenog mjesta. Prevedeno na jezik urbanologije, ovo znači da je formiranje toposa produktivan oblik kolektivnog prilagođavanja materijalnoj i društvenoj sredini, iskazan u slijedu transformacijskih procesa u vremenu, a kojima su zajednice prostor osvojen od prirode prilagodile svojim potrebama, te da su te silnice doživjele svoju kulminaciju u artikulaciji najkompleksnijeg prostornog oblika društvene organizacije – grada.

Navedene premise su polazište naučnoj eksplikaciji koja slijedi i koja je usmjerena ka sagledavanju fenomena nastanka, geneze i vremenske transformacije prostornih okvira stalnih ljudskih habitusa – fizičko-materijalnih i kulturoloških pejzaža, sagledanih u pravcu razvoja od protourbanog do urbanog naselja i u dimenziji fenomena kontinuitet-diskontinuitet, a na način kako bi ih trebale promatrati i koristiti urbanologija i humana ekologija. U tom smislu, kontinuitet se ovdje interpretira kao primarni indikator identiteta, koji se odnosi na sve civilizacije i sve društvene zajednice, dok se diskontinuitet percipira kao indikator temporalnosti pojava unutar jedinstvenog razvojnog procesa. U ovom slučaju, kontinuitet označava lokacijsku, vremensku, materijalnu i duhovnu istrajnost na nekom prostoru, a diskontinuitet razvojnu fazu

istog kontinuiteta. Pritom se nerijetko uočavaju prekidi kontinualnosti i iznova uspostavljanja temporalnosti fizičkih struktura i duhovnih dimenzija življenja, što označava karakter kontinuiranog diskontinuiteta kao specifičnosti nekog prostora.

Upravo su pojavni oblici ovog fenomena povod istraživanju kontinuiteta projekcije uzastopnosti određenih konstrukta prostora unutar jedinstvenog procesa transformacije arhetipa i simbola u urbanu formu, pa sugestije o segmentnim izdvajanjima tumačenja pojava dozvoljavaju izbor odrednica kojima se mogu definisati okviri elaboracije. Jedino tako je moguće pokazati da se analiza (urbo) morfološke strukturalizacije ne zadržava samo na tom nivou, već da, unutar sebe, uključuje i proces kao prikaz esencije modela transponovanja forme struktura u vremenu. Pritom se uočava da su različitosti, koje su gotovo prirodne i nužne, posljedica objektivnih ili subjektivnih unutrašnjih i vanjskih uticajnih faktora, ali da se, u krajnjoj vremenskoj sekvenci praćenja procesa transformacije, sve opet prožima, u svemu postoji arhetipska simbolika koja se ne gubi ni onda kada neka društvena zajednica, svojim raznolikim afinitetima ili čak nepromišljenošću, mijenja prostor kojeg nastanjuje.

Čitljivo je to pomoću multilateralnog pristupa vrednovanju fenomena nastanka, geneze i vremenske transformacije stalnih ljudskih habitusa, od pitanja izbora lokacije za naseljavanje, kulture, tradicije, društvenih, socioloških, ekoloških, komunikacijskih, historijskih, ekonomskih, privrednih, političkih faktora uticaja na modele njihove prostorno-funkcionalne strukturalizacije, preko tipova naselja, kontinuiteta i diskontinuiteta, sve do (utopijskih) teorijskih koncepcija, a koji zajedno određuju (urbanu) formu, njeno trajanje, prilagođavanje ili nestajanje. Pa onaj ko želi da promišlja i svjedoči o duhovnoj graditeljskoj vertikali, mora u *pohode* precima, njihovim toposima i kulturnim pejzažima, sadržaju kretanja i fenomena transkulturacije, kako bi u potpunosti razumio genezu cjelovite slike o urbanoj transformaciji, urbanologiji i humanoj ekologiji dostupnoj u iščitavanju tipova artikulisanih urbanih matrica, oblika grada, urbane morfologije i, konačno, urbane forme. Pritom temporalnost transformacije, signirane kriterijima odabira mjesta, odnosa prema okolini, te oblika kulturnog i društvenog života, označavaju osnovni pojavni tipovi stalnih naselja, unutar kojih su dalje prirodna osnova i kontaktnost prostora ishodili heterogenost, najzad uobličenu u (savremeni) grad.

Tako urbomorfološke strukturalizacije naselja svjedoče o kulturnom sadržaju toposa i duhovnom bogatstvu društva, o sustvaralačkoj ingenioznoj saradnji mističnog i stvarnog svijeta. Čak i kada su izrecive geometrizmom uočenih matičnih kompozicija, oblicima savršenog kruga, pravougaonika ili razuđenim tipovima, određenim izvana geomorfološkim datostima terena ili iznutra stvaralačkim činom graditelja, one ne poriču tu nedokazivu kooperaciju. A duh preobrazbe, od prototipa do tipa u generacijskom naslijeđu svrhe, izražavaju komunikacioni koridori – usmjerivači nastanka, razvoja i kontinuiteta naseljavanja, ali i pokazatelji prostorno-vremenskih sukcesija u formiranju istih tipova posredstvom transmisije kulturnih uticaja na nekoj teritoriji i u kontaktu različitih društvenih grupa. Tek u jedinstvu ovih osobina nastaje nauk o naročitom prikazu modela vremenske transformacije stalnih ljudskih naselja, gledano od arhetipa i simbola do grada danas i u dimenziji fenomena kontinuitet-diskontinuitet, jer upravo njihova uku-

pnost sugerije tvrdnju da se nikada i nigdje nije događalo ništa što je ostalo izvan uticaja, unutrašnjih ili vanjskih, odnosno da ništa nije nastajalo ili nestajalo izvan kompromisa s čovjekom, prostorom i vremenom.

Ovako artikulirano polazište eksplikaciji implicira da je, sam po sebi, fenomen urbane transformacije izrazito kompleksan i polisemičan, zatvoren jasnom i bez ostatka racionalizovanom *prekrivanju* jednovalentnim obrascem, pa je cijela rasprava zasnovana na dvije značenjske linije, dostupne praćenju bilo koje od njih ili obiju odjednom. Tako je jezik jednog sloja analitički i naučni, drugog sintetički i nadnaučni, pri čemu jedan drugom čine sadržaj, a konačni značenjski dualizam označava istinskog činitelja geneze cjelovite slike o urbanoj transformaciji. Odnosno, proučavanje toka razvoja od protourbanog do urbanog naselja ili procesa preobražaja arhetipa i simbola u savremeni grad zasniva se, sa stanovišta kreiranja teorijskih postavki, istovremeno i na težnji ka naučnoistraživačkoj dosljednosti, kritičkom osvrtu i reinterpretaciji dostupne bibliografske građe, i na kulturološkom opažanju potrebe za očuvanjem prirodnih i naslijeđenih datosti iščitanih u tipovima ljudskih naselja, kao i u modelima transformacije urbane forme, uz konstantno praćenje prostornih manifestacija iskonske čovjekove sklonosti ka promjenama.

Ovim se istovremeno objašnjava i cilj cijele rasprave, težnja da se dođe do vjerovatne naučne istine o fenomenu urbane transformacije, pa su okviri elaboracije strukturirani po segmentima i u logičnom slijedu tumačenja pojava.

S tim u vezi, prva faza istraživanja prikazuje model uspostavljanja sinteznog teorijskog sagledavanja pravca razvoja tipova i podtipova stalnih ljudskih naselja, kao jedino mogućeg objektivnog kriterija spoznaje fenomena kontinuiteta promjena prostornih artikulacija višestruko racionalno-iracionalnih oblika okupljanja i prebivanja, iskazanih ovdje procesom preobražaja arhetipa i simbola u urbanu formu.

Na ovakav način ustanovljen model osnov je drugoj fazi istraživanja, jer predstavlja teorijsku matricu formiranja empirijske tipizacije i kritičkog osvrta na modele prostornih izraza mjesta okupljanja i prebivanja, promatranih u historijsko-hronološkom kontekstu praćenja fenomena kontinuiteta morfološko-strukturalnih i društvenih promjena kao izrazitih indikatora procesa razvoja i rasta stalnih ljudskih habitusa, idući od protourbanih naselja do savremenih gradova.

Tako je potencirano široko kontekstualno i kritičko gledište na problematiku kontinuiteta promjena otvorilo i pitanje teorijskog i praktičnog koncipiranja modela transformacije urbane forme, u trećoj fazi istraživanja prezentovano stavovima predstavnika *škola* urbanizma (evropske, anglo-američke i sovjetske) o tipovima prostorne organizacije grada funkcionalnog u okolnostima njihovih specifičnih društveno-ideoloških potreba i historijskih nivoa urbanizacije. Iako generalno utopijske, pokazaće se da ove koncepcije, vrednovane u dimenziji značenja fenomena prostorno-vremenskih sukcesija u kontinuitetu procesa transformacije forme kulturnog pejzaža, ipak ne impliciraju trajno negativne konotacije diskontinuiteta.

Rasprava završava razmatranjima modela futurističke urbane forme, visokotehnoloških *pametnih* gradova ili nove generacije utopijskih megastruktura kao tipa prostorne organizacije novog kulturnog pejzaža svojstvenog XXI vijeku i struktu-

riranog u skladu s određujućim paradigrama savremenih globalnih tendencija. Prepoznat kao indikator nove faze u razvoju ljudskih habitusa, ovaj je tip, zasad dominantno teorijski razvijen, u kontekstu fenomena prostorno-vremenskih sukcesija u kontinuitetu procesa transformacije modela urbane forme, objektivno *nemjerljiv* u trenutku nastajanja i zahtijeva vremenski odmak neophodan za valorizaciju njegovog uticaja na prostor, grad i društvo. A to je budućnost, bliska ili daleka, ostaje da se vidi.

Konačno, ovako koncipirana struktura istraživanja u postupku definisanja jednog viđenja fenomena urbane transformacije je prilog mišljenju o potrebnoj društvenoj svjesnosti značaja i značenja *povratka* korijenima, u prošlost, a da bi se razumjela budućnost čovjeka i grada i, u tom pogledu, može postati vrijedan naučno-teorijski doprinos urbanologiji i humanoj ekologiji.

Konstrukcija značenja pojmova

Širina postavljenog polazišta i cilja istraživanja upućuje na potrebu konstrukcije značenja pojmova *grad*, *urbanizam*, *urbanizacija* i *urbana transformacija* u svrhu kvalitetnog praćenja toka razvoja od protourbanog do urbanog naselja ili procesa preobražaja arhetipa i simbola u savremeni grad, a u prvom redu kao platforme od koje polazi naučna interpretacija i empirijska tipizacija mjesta stalnog okupljanja i prebivanja ljudi, kako slijedi.

Grad

Etimologija pojma grad upućuje na latinski pojam *civitas*¹ čije moguće dvojako razumijevanje označava materijalnu osnovu okupljanja različito motivisanih ljudi na jednoj i historijsko-pravnu supstancu fundamentalnog nukleusa društva na drugoj strani (Đokić, 2004: 019). Tako iz ovog početnog polazišta, iz različitih aspekata promatranja od antike naovamo, deriviraju brojne definicije fenomena grad sugerišući njegovu kompleksnost i polisemičnost.

Prvobitno je grad tumačen kao utvrđeno mjesto za odbranu kraja i zbjeg lokalnog stanovništva, a zatim kao manje ili veće naselje čije se stanovništvo bavi trgovinom, zanatstvom, industrijskom proizvodnjom i koje posjeduje pravo na trg (pazarište, sajmište) te na status sjedišta stalnih privrednih, upravnih i političkih institucija. Danas, u supstanci zrele faze njegovog razvoja, grad spoznajemo i prihvatamo kao teritorijalni, kulturni, duhovni, socijalni, ekološki, ekonomski, privredni i politički okvir i izraz svakog društva i svih civilizacija.

Širina u razumijevanju fenomena grad kao kompaktno uređenog naselja određene teritorijalne društvene zajednice, formirane na temelju jedinstvenih historijskih, kulturnih, socijalnih, duhovnih, ekoloških, privrednih, ekonomskih i političkih okolnosti, nameće potrebu uvođenja specifičnih kriterija (Marinović-Uzelac, 2001: 117-127; 155-161; Vresk, 2002: 3-8) za njegovo pobliže definisanje.

U prvom redu, izdvajaju se statističko-demografski kriteriji koji polaze od broja stanovnika kao minimalne mjere na osnovu koje se neko naselje može smatrati

¹ Iz latinskog pojma *civitas* izvedeni su italijanski *città*, francuski *cit *, engleski *city*, španski *ciudad*. ☉ egipatski hijeroglif NIOU, znak za naselje – grad (grad = град, город, mesto, Stadt, town, ville, pueblo)

gradom. Takav indikator statusa naselja zapravo je numerički kriterij za definisanje grada koji se razlikuje od države do države, predmet je unutrašnjeg dogovora i utvrđuje se na osnovu urbane tradicije i stepena urbanizacije zemlje. U praktičnoj primjeni, uobičajeno je njegovo kombinovanje s ostalim kvantitativnim kriterijima, tehničkim i statističkim – gustom naseljenosti, gustom izgrađenosti i društvenom pokretljivosti. Posljednji se indirektno oslanja na indikator prostornog jedinstva mjesta rada i stanovanja unutar urbane aglomeracije i implicira da je načelo permanentnosti boravka i djelatnosti stanovnika na određenoj teritoriji potrebno za cjelovitije sagledavanje pojma grad.

Sami po sebi, statističko-demografski kriteriji nedovoljni su za definisanje grada, jer se pomoću njih tek fragmentarno analiziraju kvalitativne pojavnosti urbanog fenomena, pa ih je stoga potrebno dalje kombinovati s ostalim indikatorima urbanosti. A kako je njihova logika u direktnoj vezi s logikom teritorijalnosti, tako ih najprije povezujemo s analizom prostorno-geografskog fundamenta okupljanja ljudi i s takvim kriterijalim vrednovanjem statusa naselja uz pomoć indikatora – opštih geografskih, geografsko-historijsko-političkih i saobraćajno-geografskih uslova njegovog postanka i razvoja. Prve prepoznajemo kao veće geografske cjeline čije su prirodne karakteristike (bogatstvo prirodnih resursa i geostrateški položaj) podesne za formiranje nukleusa iz kojeg se grad razvija i raste obavljajući svoje funkcije i poprimajući različite urbane forme. Druge vezujemo za projiciranje na tlo materijalizovane slike društvenih institucija, za svodenje političke ili ideološke strukture na grad koja je, u različitim epohama njegovog razvoja, vođena različitim historijskim motivima, posebno naglašenim u *ex nihilo* kreaciji. I trećim označavamo putne komunikacije koje su, uslovljene geomorfološkim karakteristikama terena, generator oblikovanja urbane matrične kompozicije, omogućavaju kretanje ljudi i razmjenu dobara i time osiguravaju stabilnost urbanog života.

Smisao prostorno-geografskih kriterija za definisanje grada ogleda se tako u vrednovanju okolnosti njegovog razvoja i rasta, a koje su posljedica generativnih prostornih karakteristika relevantnih tek u susretu s antropogenim faktorima i u odnosu prema historiji, kulturi, ekologiji, ekonomiji, privredi, politici i funkcijama centraliteta. Ovo navodi na zaključak da se grad mogao razviti tek posredstvom relacija s okruženjem i da su te relacije komunikacije (saobraćaj) i razmjena (robna, društvena i intelektualna). Danas ih nazivamo tercijarnim djelatnostima, a udio stanovništva zaposlenog u ovom sektoru predstavlja kriterij kojim se u najvećoj mjeri definiše urbani fenomen.

I konačno, broj zaposlenih u tercijaru, broj funkcija, njihov kvalitet i učestalost ponude indikatora su nivoa centraliteta naselja i njegovog gravitacionog područja, odnosno veličine okruženja na koje centar djeluje. Njihova hijerarhija je direktno uslovljena funkcijama centraliteta – društvenim, privrednim i tehničko-infrastrukturnim koje, svojim razmještajem u prostoru, određuju standard življenja. Ove funkcije, općenito definisane kvalitetom, nivoom i gravitacionim krugom dostupnosti, centralizuju prostor, a gdje njihov učinak slabi, javlja se uticajna zona drugog centra. Približavanje ovom planerskom principu uravnoteženog kontrolisanog razvoja radi što efikasnije dostupnosti urbanim funkcijama (Žuljić et al., 2015: 115-125) zapravo označava centralitet kao posljednji u nizu kriterija potrebnih za definisanje fenomena grad.

Ali, razumjeti i objasniti urbani fenomen ili definisati pojam grad nije moguće samo na osnovu inspekcije rezultata racionalnih ljudskih aktivnosti i strategija djelovanja u svrhu oblikovanja fizičkih struktura podesnih za manifestacije vođenja života, već jedino u njenom sadejstvu s inspekcijom rezultata razvojne dinamike društvenog i socijalnog konteksta.

Ovaj stav nailazi na potvrdu u razmišljanjima eminentnih predstavnika Čikaške škole urbane sociologije (Čaldarović, 1985, 2012) koji su se prvi usprotivili jednoznačnom i usmjerenom kriterijalnom poimanju grada. Tako Louis Wirth (Ibid: 130-133), afirmišući civilizacijsku funkciju grada, odbacuje njegovo određenje samo na osnovu kvantitativnih (tehničkih i statističkih) pokazatelja urbanih kretanja pa, ipak stvarno polazeći od njih, definiše ga kao relativno veliko, gusto i stalno naselje socijalno heterogenih individua, raznolikih po stilu i uslovima života. Ernest Burgess (Ibid: 111, 110-112) insistira na razumijevanju grada kao pojave koja je značajnija od geografske ili administrativne cjeline, kao živog organizma koji je proizvod međuigre ekonomskih i kulturnih sila. I na kraju, Robert Park (Ibid: 92-97, 95-98) definiše grad istovremeno i kao stanje svijesti i duha i kao geografski, ekološki entitet koji je, razvojem civilizacije i osnaživanjem planiranja, sve manje prirodna, a sve više artificijelna sredina. Odnosno, grad je, smatra Park, prirodno boravište civilizovanog čovjeka, ali u kojem artificijelna organizacija dominira nad ljudskim instinktivnim ponašanjem.

Na kompleksnost i polisemičnost urbanog fenomena ukazala su, pored ovih, istraživanja i drugih teoretičara kojima je zajedničko to da grad tumače kao agregat indikatora društvenog, socijalnog, kulturološkog i prostornog konteksta njegove pojavnosti. Tako Lewis Mumford (2019: 51) posmatra grad kao mjesto maksimalne koncentracije moći i kulture ljudskog društva, kao socijalnu instituciju u kojoj je cilj planiranja odgovarajuća dramtizacija zajedničkog života. Manuel Castells (2003: 59) kaže da je grad fizičko-materijalni i kulturološki proizvod historije koji igra značajnu ulogu u društvenoj organizaciji i ljudskim životima. Henri Lefebvre (1991: 31) grad doživljava kao projekciju društva u prostoru, a Hélène Noizet (2009: 55) smatra da je međudnos historije društvenih praksi i artikulacije prostornih kulturoloških iskaza fundamentalni dijalog iz kojeg je potekla ideja identiteta grada.

Ova elaboracija pokazuje da je na osnovu sublimiranih heterogenih indikatora urbanog fenomena teško jednoznačno definisati pojam grad. Različite naučne discipline, svaka sa svojim ishodištem, kriterijima vrednovanja i ciljem, uspostavlja uvjerljivu definiciju relevantnu u vlastitoj domeni, ali nedovoljno široku da samostalna bude prihvaćena kao opšta. Samo objedinjene, one imaju snagu da opišu fenomen grad kako ga promatra urbanizam, kao naučna i stručna djelatnost:

Grad je veće ili manje kompaktno i visokoorganizovano naselje, permanentno nastanjeno heterogenim društvenim zajednicama na određenoj teritoriji, čija egzistencija implicira tercijarne djelatnosti i koje posjeduje karakter i funkcije centralnog mjesta. To je fizičko-materijalni i kulturološki odraz historijskih mijena društva, dinamičnosti ekoloških, socijalnih, duhovnih, privrednih, ekonomskih i političkih okolnosti, sa snagom da njeguje naslijeđene i stvara nove vrijednosti.

Urbanizam

U izvornom značenju, pojam urbanizam određuje nauku i teoriju o ljudskim naseljima i prvi put ga pominje Pierre Clerget 1910. godine u Biltenu geografskog društva iz Neufchatela². A prije samog pojma, krajem XIX vijeka u ekspanziji industrijskog društva, urbanizam se javlja kao nova disciplina, bitno drugačija od prethodnih gradograditeljskih vještina, pretendujući naučnu univerzalnost u svojoj refleksiji prema korelativnim vrijednosnim sistemima – ideji i kritici (Šoe, 1978: 2-3).

Ipak, urbanizam se ne povlači u ove korelate, u utopiju, već svojim stručnjacima, u specifičnim historijskim, kulturološkim, društvenim, socijalnim, duhovnim, ekološkim, ekonomskim i političkim okvirima, određuje i praktične zadatke. O tome su pisali mnogi autori čija razmišljanja pomažu u sagledavanju suštine i pokušaju definisanja pojma urbanizam. Ovdje su izdvojena tek neka od njih, prema vlastitom uvjerenju, najistaknutija.

Tako Sibyl Moholy-Nagy (1968) oslikava značaj urbanizma prikazom historijske geneze urbanih formi, ne izdvajajući pritom niti jedan kulturni krug kao prioritetan, a svojim urbo-morfološkim analizama utemeljuje antropološko i okolišno načelo urbanog planiranja. Mumford (1986, 2001, 2008, 2010) piše o prirodi, funkciji i svrhovitosti gradova, njihovoj historijskoj ulozi i transformacijama, analizirajući i kritikujući učinke razvoja tehnologije i urbanizacije na ljudska društva, upućujući na njihovo moguće bolje korištenje u svrhu humanijeg prostornog organizovanja. Suprotno od Moholy-Nagy, zastupa zapadne kulturne i historijske dimenzije urbanizma. Muhammad Abdul Jabbar Beg (1986) ukazuje na značaj kulturološke historije orijentalnog grada i urbanizma u razvoju svjetskih civilizacija. Spiro Kostof (1995, 2001, 2005) najprije prati transformaciju grada kao cjeline, a zatim i pojedinačnih elemenata urbo-morfološke strukture u vremenu i raspravlja o uzrocima i potrebi za obnovom grada u skladu s tradicionalnim obrascima postepenog razvoja i rasta. Constantinos A. Doxiadis (1970) sagledava moć autohtono-autarhičnih antropoloških načela prebivališta i osniva nauku o ljudskim naseljima – *ekistiku* – čiji su principi uticali i na savremeno urbanističko planiranje u nastojanjima za postizanjem harmonije između čovjeka i njegovog fizičkog i socijalnog okruženja. Amos Rapoport (1977), u razmatranju o humanom okruženju, naznačava distinkciju između urbanog dizajna, forme i oblika promatrajući ih kao tri zasebna, ali integralna dijela sredine u kojoj čovjek obitava i radi. Christian Norberg-Schulz (1975, 1990, 2009, 2019) u pojmu mjesta objedinjuje antropološke zakonitosti čovjekovog bitka i kvalitet življenja s korištenjem zemlje-domovine-majke i pronalazi da su običaji, emocije i sjećanja metafizičke odrednice ljudske sreće. Čikaška škola urbane sociologije gotovo sve probleme društvenog života promatra kao urbane i vezuje ih uz prostor – grad, koji se manifestuje kao nezavisna varijabla, objašnjiva ekološkim obrascem (Popovski, 1983: 103) i urbanizam kao oblik socijalne organizacije (Čaldarović, 1985: 134). Jane Jacobs (1993) izlaže nove principe urbanizma i urbane transformacije zasnovane na opservaciji socijalnog konteksta, tvrdeći da jedino takvi oni imaju snagu da unaprijede društvenu i ekonomsku

² Francusko društvo arhitekata-urbanista osniva se 1914. godine (predsjednik Eugène Hénard), a 1924. formira Institut za urbanizam pri pariškom Univerzitetu. André Gutton predaje urbanizam tek od 1953. godine, ali samo u okviru teorije arhitekture (Šoe, 1978: 2).

vitalnost grada. Françoise Choay (Šoe, 1978) donosi svojevrsnu antologiju (zbirku ogleđa o gradu 37 autora) i daje pregled duhovnog i konceptualnog kontinuiteta urbanističke teorije i prakse XIX i XX vijeka koji rasvjetljava ulogu društvenog konteksta i historijskih transformacija u prostorno-funkcionalno-komunikacijskoj organizaciji grada i distribuciji socijalnih aktivnosti u urbanoj sredini. Kritika prikazanih modela gradova odražava dijalektički odnos ideja/utopija – praksa u kojem autorica utopijom upućuje na humanističke ciljeve, a praksom na društveni kontekst gradogradnje. Nan Ellin (2002, 2013) govori o nekontrolisanom širenju gradova, društvenoj i prostornoj fragmentaciji, sveprisutnoj anomiji, onečišćenju okoliša – o posljedicama modernog i postmodernog urbanog planiranja koje danas muče ljude, grad, urbaniste i arhitekta. Mogućnost prevazilaženja aktuelne krize vidi u integralnom urbanizmu – postupku defragmentacije naših života i gradova, a kojeg će pokrenuti proaktivna (re)dizajnerska rješenja.

Ovaj kratki ogleđ zapravo govori o tome da život izrasta iz stvaralačke konstrukcije stvarnog svijeta, iz asocijacije propisa za korištenje prirodnog i artifičijelnog ambijenta u relaciji sa socijalnom filozofijom društva i stvara podlogu eksplikaciji značenja pojma urbanizam:

Kao naučna i stručna djelatnost, urbanizam obuhvata brojne ljudske aktivnosti u cilju oblikovanja i transformacije prirodnog okruženja i naselja kao činjenica koje definišu okvir života i potrebu za egzistencijalnim prostorom. To je, dakle, napor za uspostavljanjem harmoničnog odnosa između prirodnog, društvenog i kulturnog ambijenta i artikuliranih fizičkih struktura na nekom teritoriju. U takvom interpretativnom okviru, urbanizam znači (pre)vrednovanje elemenata oblikovanja i organizacije naselja, kvalitete življenja pojedinca i zajednice, zakonitosti razvoja i rasta grada i okruženja, stepena porasta broja stanovnika, društvenih, privrednih i tehničko-infrastrukturnih funkcija centraliteta u obuhvatu istraživanja manjih ili većih regija – prostornih, geografskih, etničkih, ekonomskih, saobraćajnih ili političkih cjelina³. Budući da sam pojam posjeduje smisao⁴ koji vidljivo nadilazi jednostavno planiranje prostorne organizacije, urbanizam se (s podjednakim pravom) smatra umjetnošću, naukom o formama, tehnikom planiranja i oblikovanja prostora, sredstvom intervencije političkog i ekonomskog sistema na nivou određenog prostornog obuhvata, načinom života, specifičnim stanjem svijesti – stepenom razvoja civilizacije.

Urbanizacija

Etimologija pojma urbanizacija upućuje na latinske pojmove *urbs* – grad i *urbanus* – gradski temeljem kojih urbanizaciju možemo razumjeti kao proces koji označava formiranje i razvoj gradova i širenje urbanog načina života (Vresk, 2002: 17), izražen u porastu broja gradskog stanovništva i u transformaciji aglomeracijske i socio-ekonomske strukture. U širem kontekstu, urbanizacija uključuje i procese u

³ Nagla urbanizacija velikih neizgrađenih prostora učinila je da urbanizam danas prevazilazi (pre)vrednovanje stanja u obuhvatu ovako određenih regionalnih cjelina, fokusirajući se na kontinente kao svjetske regije (megalopolise ili megaregije).

⁴ U historiografskom okviru, urbanizam artikulirše kulturnu djelatnost i ponašanje čovjeka, izučava topološki status i funkcije urbano-fizičkog prostora, intaktno ubicira *genius loci* – generisane ljudske habituse i *in loco* eksplicira fenomen mjesta – demografsko-metanastički status korisnika prostora.

ruralnim naseljima koji vode ka skladnom prevazilaženju suprotnosti između sela i grada (Đurić et al., 1983: 205-206).

Obzirom na prostorne manifestacije, urbanizacija može biti primarna i sekundarna (Vresk, 2002: 18-19). Prva označava formiranje i razvoj grada – koncentraciju urbanih demografskih i fizičkih struktura, te sekundarnih i tercijarnih djelatnosti i ishodište je sekundarnoj urbanizaciji – morfološkim, funkcionalnim, ekonomskim i demografskim transformacijama vezanim uz socijalno prestrukturiranje agrarnog u neagrarno stanovništvo. Odnosno, primarna urbanizacija generiše kompaktna urbana područja s visokom koncentracijom stanovništva i urbanih aktivnosti, a sekundarna urbanizovana područja. Temeljem brojnih indikatora pojavnosti jedne i druge, formiraju se kriteriji⁵ za mjerenje stepena urbanizacije neke zemlje i svijeta u cjelini.

Navedeno ukazuje da je formiranje prvobitne urbane organizacije produktivan oblik kolektivnog prilagođavanja materijalnoj i društvenoj sredini, iskazan u slijedu transformacijskih procesa kojima su zajednice prostor osvojen od prirode prilagodile svojim potrebama, te da su te prvobitne tendencije svoju kulminaciju doživjele u artikulaciji najkompleksnijeg prostornog oblika društvene organizacije – grada. Ili drugačije, grad u svom razvoju pokazuje tendenciju stalnog rasta. Tako Doxiadis (Perović, 1975: 26) tvrdi da je u oblikovanju naselja čovjek uvijek postupao poštujući pet principa: 1. princip maksimalizacije mogućih kontakata s elementima prirode, s drugim ljudima i s artifičijelnim strukturama, 2. princip minimalizacije napora potrebnog za sticanje stvarnih i mogućih veza, 3. princip optimalizacije zaštitnog prostora – izbor takve udaljenosti od drugih osoba, životinja ili objekata pri kojoj može održati veze s njima bez bilo kakvih čulnih ili psiholoških neugodnosti, 4. princip optimalizacije kvalitete odnosa s okolinom – prirodom, društvom, supra i infrastrukturom, a koji vodi ka fiziološkom i estetskom redu i utiče na arhitekturu i umjetnost i 5. princip organizacije naselja optimalnom sintezom prethodna četiri principa, a koja ovisi o vremenu i prostoru, o stvarnim uslovima i o čovjekovoj sposobnosti da takvu sintezu ostvari. Zaključuje da su većinu gradova u prošlosti stvorili sami stanovnici u jednom kolektivnom sporom, sistematičnom i ne uvijek sasvim svjesnom procesu saradnje, koji je obezbjeđivao one najvrjednije elemente (Doksiadis, 1982: 20).

Proizlazi da fenomen razvoja možemo razumjeti kao genezu naselja u kojem je način života određen vezom s prirodnim i artifičijelnim okruženjem i oblikom grupisanja ljudi i u kojem egzistencijalne aktivnosti proizvode fizičku strukturu ugrađenu u konačni oblik i formu grada. Pored toga, tehnološki razvoj omogućio je primjenu intervencija u prirodnom okruženju, koje su opredijelile izbor lokacija za naseljavanje udaljenih od onih prvobitnih, pa, u kontekstu njihovog povezivanja, rast razumijevamo kao fenomen širenja neke fizičke strukture i njenih elemenata u kvalitativnom smislu.

⁵ To su najčešće: udio gradskog stanovništva u ukupnom broju stanovnika, gustina izgrađenosti, gustina naseljenosti, dinamika razvoja populacije, socijalna i ekonomska struktura i prostorna pokretljivost stanovništva, te funkcionalno značenje prostora.

Ovisno o nizu razvojnih i urbanizacijskih faktora, javlja se i nadograđuje u jednom ili u više smjerova⁶.

Morfološka transformacija urbanih aglomeracijskih struktura u vremenu, čitljiva u formiranju, razvoju i rastu gradova je, vidimo, prvi i najistaknutiji indikator procesa urbanizacije, ali tokom kojeg gradovi ne egzistiraju izdvojeno, već su međusobno povezani u funkcionalne sisteme. Njihovo mjesto i ulogu u okviru ovog i cjelovitog sistema naselja opredjeljuje prostorna podjela rada (razmještaj funkcija), što implicira da je dinamika funkcionalne transformacije i samog procesa urbanizacije uslovljena proizvodnim, društvenim, ekonomskim i političkim odnosima, životnim standardom, dostignutim socio-kulturnim i obrazovnim nivoom stanovništva. U tom smislu, bilježimo tri razvojna stadija urbanizacije: 1. predindustrijski ili agrarni, 2. industrijski i 3. postindustrijski ili informatički⁷, svaki sa svojim zakonitostima praga razvoja i koje je potrebno sveobuhvatno promatrati s aspekta prostorno-vremenskih transformacija.

Najveći zamah urbanizacija postiže u svom drugom stadiju u kojem industrijska revolucija generiše ruralni egzodus, imigraciju u gradove, prelaz većine stanovništva iz primarnog u sekundarni i tercijarni sektor djelatnosti, povećanu ponudu rada, koncentraciju privrednih potencijala i upravljačkih komponenti, razvoj saobraćaja, ali i modernizaciju sela, te ukupno bolje životne uslove, a demografska eksplozija i socijalno prestrukturiranje agrarnog u neagrarno stanovništvo postaju njeni upečatljivi indikatori.

Ovo upućuje na razumijevanje urbanizacije kao društvenog procesa i to mnogo prije nego kao slijeda transformacija fizičkih svojstava prostornih struktura. Stav nailazi na potvrdu u razmatranjima Eric E. Lamparda (1977: 18-19) o tri koncepta urbanizacije – biheviornom, strukturalnom i demografskom. Prvi je zasnovan na spoznaji o različitim oblicima prilagođavanja ponašanja pojedinca, drugi se odnosi na djelatnosti čitavih populacija i ističe značaj diferencijalnog rasporeda zanimanja

⁶ U prvom slučaju, rast je linearnog, a u drugom disperznog karaktera. Linearni rast posjeduje osu (aksu, koridor, liniju) uslovljenu morfologijom terena i ovisnošću prirodnih ili artifičijelnih elemenata jednih o drugim. Disperzan rast je onaj kod kojeg se elementi struktura povezuju stvarajući kontinuirane izgrađene grupacije. Fenomeni razvoj i rast grada uslovljavaju fenomene: aglomeracija, konurbacija i megalopolis. Aglomeracija je posljedica razvoja i rasta fizičkih struktura i karakteriše je fenomen nakupljanja više naselja u jedinstveno urbano područje. Konurbaciju čini više aglomeracija na udaljenostima na kojima su se one najprije razvijale kao samostalne (npr. metropole), a zatim, u protoku vremena, spojile u jedinstvenu morfološku cjelinu, kontinuirano povezanu u zajedničku aglomeraciju u kojoj svi centri zadržavaju samostalnost i individualne specifične funkcionalne veze s okruženjem (Herbert i Thomas, 2012). S obzirom na postojanje više centara, konurbacija se naziva i policentrična aglomeracija. Najpoznatije konurbacije su: Rhein-Main, Rhein-Ruhr, Flamanski dijamant i Randstad (Evropa); Boswash, Chipitts, Sansan i Zlatna potkovica (Sjeverna Amerika); Hong Kong-Shenzhen-Guangzhou i Nagoya-Osaka-Kyoto-Kobe (Azija) (Pitzl, 2004: 38). Megalopolis ili megaregija je srastanje velikih metropola u konurbaciju. To su planirane prostorno-funkcionalne forme čiji uticaj prevazilazi granice država i kontinenta i koji postaje odlučujući faktor globalnog razvoja (vidi Žuljić et al., 2015).

⁷ Predindustrijski ili agrarni stadij karakteriše nizak stepen urbanizacije, nizak udio gradskog stanovništva u ukupnom broju stanovnika, dominacija primarnih djelatnosti, te mali gradovi. Industrijski stadij urbanizacije označava razvoj sekundarnih djelatnosti (posebno industrije) koji, osim razvoja i rasta gradova, generiše i socio-ekonomske i demografske transformacije. Postindustrijski ili informatički je najviši stadij urbanizacije, prisutan u najrazvijenijim zemljama svijeta i označen razvojem tercijarnog sektora, te procesom metropolitancije (Vresk, 2002: 19-21; vidi Marinović-Uzelac, 2001; Žuljić et al., 2015).

na određenoj teritoriji, dok treći priznaje samo dvije promjenljive vrijednosti – stanovništvo i prostor. Dakle, urbanizacija se može smatrati organizacionim tvorcem postignute sposobnosti prilagođavanja određenog stanovništva datoj sredini, odnosno konceptom uspostavljanja ravnoteže između heterogenih društvenih zajednica i okoline u čijem ostvarivanju posreduju njihove organizacione vještine i tehnologija kao kulturna promjenljiva vrijednost.

Međutim, načine prilagođavanja pojedinaca i grupa materijalnoj sredini nije moguće izolovati u puko sagledavanje mehanizama funkcionisanja ovih korelativnih sistema promjenljivih vrijednosti. Oni su iskazivi i u afirmaciji sloboda u oblikovanju i transformaciji okruženja u kojem se te potrebe rađaju, mijenjaju, nestaju. A sloboda leži u neograničenom ličnom izboru i sopstvenom izražavanju unutar socijalnog prostora (grada) koji je polisemičan, jer je modelovan prema vrsti društvene organizacije, usmjeren na ljudsko ponašanje, orijentiše i motiviše i stalno pokazuje tendenciju za proširenjem svog smisla, otkrivajući još jedan indikator fenomena urbanizacija – funkciju medijatora u odnosu između čovjeka i njegovog bivstvovanja u svijetu.

Ovdje sagledani heterogeni indikatori fenomena urbanizacija ipak ne vode ka njegovoj univerzalnoj definiciji, jer sam po sebi nije ni univerzalan ni jednoobrazan proces, već prije ka razumijevanju niza društvenih međudejstava, koji je rezultovao raznolikim prostorno-vremenskim manifestacijama, a koje usmjeravaju eksplikaciju značenja pojma:

Urbanizacija je proces širenja gradskog načina života kojeg karakteriše formiranje, razvoj i rast gradova, smanjenje broja seoskih naselja i porast broja urbanih centara, kvalitativna i kvantitativna transformacija ruralnog u urbano stanovništvo, porast koncentracije funkcija centraliteta, njihove kvalitete i učestalosti i broja zaposlenih u sekundarnom i tercijarnom sektoru djelatnosti, a koji, u skladu s razvojem stava čovjeka prema samom sebi, teži da iz stvarnosti izvuče njena stalna i promjenljiva značenja.

Urbana transformacija

Etimologija pojma transformacija upućuje na latinski pojam *transformatio*, koji označava promjenu, pretvaranje, preoblikovanje, metamorfozu. U kontekstu grada, fenomen transformacije implicira promjenu oblika, izgleda, stanja, osobina i karaktera urbanog prostora.

U užem smislu, urbanu transformaciju⁸ je moguće tumačiti kao teorijsko-analitički postupak koristan u definisanju i razumijevanju kontinuiranih, složenih procesa i dinamike razvoja i rasta kulturnog pejzaža, te njihovog uticaja na promjenu potreba lokalnih zajednica, urbanih funkcija, funkcionalnih veza grada s neposrednim prirodnim i artifičijalnim okruženjem, ali i regionalnim i globalnim nivo-

⁸ Mumford prvom urbanom transformacijom smatra nastanak grada, odnosno pretvaranje sela u urbanu aglomeraciju (vidi Mumford, 2001: 30-36; Hölscher et al., 2021). Historijski gledano, urbana transformacija je prisutna od postanka civilizacija, kao fizička promjena urbanih cjelina nakon kataklizmi (izazvanih prirodnim ili antropogenim uticajima), kao nužnost preoblikovanja uslijed zahtjeva tehničko-tehnološkog i ekonomskog razvoja ili socijalnih revolucija. Karl Marx socijalnom revolucijom označava laganiji ili brži preokret ukupne pravne i političke nadgradnje društva, a koji nastaje transformacijom njegovih ekonomskih osnova (vidi Kautsky, 1977; Tiruneh, 2014; Internet 1).

om, kao i refleksija razvojne pozicije društvenog i socijalnog konteksta. Takva, ona osigurava normativnu orijentaciju u neminovnosti radikalne ili sistematske promjene – implementaciju ekološki održivih planerskih principa uravnoteženog kontrolisanog razvoja i (pre)oblikovanja čovjekove okoline (reguliranih zakonodavstvom o prostornom uređenju i građenju), a koja, očuvanjem ovih vrijednosti i poštovanjem ljudskih potreba, obezbjeđuje kvalitetno praktično korištenje novih, transformisanih urbanih prostora (Čakarić, 2012c).

Ili drugačije, urbana transformacija je u uzročno-posljedičnoj vezi s promjenom urbane morfološke strukture i potreba njenih korisnika – u kontinuiranoj intenciji snaženja grada onakvog kakav jeste i(li) kakav bi trebao biti. Ovo implicira da transformacija nije izolovan proces, postupak radi samoga sebe, kojeg je moguće promatrati fragmentirano, balansirajući unutar jedne ili između tek nekoliko preovlađujućih razvojnih paradigmi (ekoloških, privrednih, ekonomskih, političkih, funkcionalnih, tehničko-tehnoloških, historijskih, kulturnih, društvenih, socijalnih, duhovnih, lokalnih, globalnih), jer je upravo evolucija individualnih i kolektivnih potreba, određujućih razvojnih modela, orijentacije urbane politike, te sposobnosti urbane forme da *podnese* promjene čine višeznačnom. Stoga je nužno ostvariti komplementarnost između transformacije postojeće forme i nove urbanizacije, kontinuitet koji se može provoditi isključivo jednom dugoročnom politikom. Ovo utoliko više, jer je društvo, kao sistem, zasnovano na sopstvenim vrijednosnim kategorijama, a planiranje, kao izraz društvenosti, takođe, što može rezultovati urbanom transformacijom u funkciji sistema vrijednosti politike vlasti s jedne ili onog angažovanog dijela društvene zajednice s druge strane – diskontinuitetom uočljivim u različitim aspektima artikulacije urbane forme.

A oblici urbane transformacije, njihov intenzitet i radijus obuhvata su primarno inicirani promjenama u određenoj društvenoj zajednici, gdje nije riječ o ideološkoj sferi preoblikovanja kao urbanog pitanja, već o individualnoj transformaciji duha pojedinca⁹. Pojedinač-čovjek, kao činilac izgradnje društva i pokretač razvojnih procesa u njemu, progresivno inicira transformaciju u i na svojoj neposrednoj okolini, gdje zbir promjenljivih prostornih sekvenci¹⁰ ukazuje na kompleksnost i veličinu konkretnog zahvata u urbanom prostoru. Tako sveobuhvatna transformacija sadržava u promjeni duha pojedinca generičku osnovu svog karaktera, što se može definisati kao kontinuitet procesa. Istovremeno, ideološke promjene društva, kao elementi i inicijatori promjena unutar šire zajednice, odraz su prostorno-vremenskih sukcesija, nemjerljivih u odnosu na društvene promjene, ali sposobnih da u kvantifikaciji predvide progresivan vid transformacije. Pritom su rijetke sukcesije s trajno negativnom konotacijom diskontinuiteta, jer ili podliježu brzom preoblikovanju zbog reakcija društva ili nestaju negirajući same sebe.

⁹ Transformaciju duha pojedinca (i porodice), kao nužnu dijalektičku datost, sociolozi rangiraju u odnosu na brojnost populacije, dostignuti nivo saznanja o potrebama u vremenu i uvid u materijalno stanje. Tako naizgled banalno pitanje omogućava praktično praćenje promjena ili istraživanje koda transformacije, jer je odgovor, čini se, očigledan. Pitanje: Da li odluka pojedinca da nabavi kućanski aparat, bez kojeg je dotad mogao živjeti, označava element transformacije? Odgovor: Želja za prestižem, radoznalost, pa i ekonomska potentnost (najčešće lažna) fundiraju tokove promjena, što je posebno karakteristično za današnje konzumerističko i društvo spektakla.

¹⁰ Ograničenja obima transformacije se uravnotežuju u vremenu, pa sekvence postaju definisane u urbanom prostoru.

Neovisno o tome da li se radi o kontinuiranim generičkim promjenama ili o njihovim ideološkim konotacijama, fizički prostor grada, odnosno njegove odrednice u pojmu urbana morfologija ili fizička struktura – misaono-konceptualna projekcija konkretne građene sredine u konjunkturi vremena i silueta grada, dugotrajno *nosi* tragove materijalizacije i vizuelizacije¹¹ transformacije, ali i duh društvene memorije, ideju otpora prema radikalnom preoblikovanju urbane forme, pretpostavljenoj definitivnosti i kompletnosti budućnosti grada, prema promjeni uopšte. Stoga, praćenje toka transformacije zahtijeva sinteznu analizu uzroka promjena, sadržanih u dinamici razvoja i rasta grada, recirkulacije prostornih atributa lokacija, kao i aktivnosti koje se u njima (stalno ili povremeno) odvijaju.

Proizlazi da definisanje urbane transformacije, važne za kulturni pejzaž i ogled u njegovo značenje, osciluje od kontinuiteta do diskontinuiteta u oblikovanju urbane forme, između istovremenosti pojava unutar distinktivnih razvojnih procesa i raznovrsnosti tehničko-organizacionog preoblikovanja urbane morfologije. Ipak, tu je prisutno potencijalno određenje strukture¹² odnosa, koje se svodi na logiku prepoznavanja relacija između dviju paralelnih dimenzija – živog i neživog, čovjeka i grada, a čije su egzistencije međusobno uslovljene, prožete preklapanjima unutarnjeg – ljudskog i vanjskog – fizičkog i artikulisane *dijalogom*¹³ između društvene zajednice i njenog materijalnog okruženja.

Za uspostavljanje ovog dijaloga, potreban je sistem znakova¹⁴ koji, u kreativnom činu preoblikovanja urbanog prostora, rezultuje vidljivim postignućima (re)dizajna čovjekovog egzistencijalnog krajolika (Ibid).

Tu je suština (ranije pomenute) višeznačnosti urbane transformacije, a koja se ogleda u: estetskim, oblikovnim, konstruktivnim i funkcionalnim promjenama

¹¹ U analizi vizuelnih (ali i svih ostalih) učinaka transformacije, urbana praksa koristi metode iz sociologije i psihologije, jer su ove naučne discipline utvrdile činjenice o tome da urbana morfološka struktura utiče na čovjeka na način da je on prihvata kao važan dio svojih (svakodnevnih) aktivnosti i ponašanja.

¹² Struktura nije naprosto neka cjelina koju čine njeni puki dijelovi, već ona označava sklop odnosa – dijelova međusobno i prema cjelini. Dakle, strukturu čine odnosi, ono što ostaje nevidljivo. Ili drugačije, to je skup odnosa u kojima se dijelovi ne otkrivaju svojim prirodnim djelatnostima, već stanjem funkcionisanja dijelova i cjeline. Pritom funkcije nisu vidljive i opipljive, pokazuju se djelatnošću predmeta i nisu neposredne djelatnosti nekog dijela unutar strukturalnog sklopa, već se otkrivaju tek iz učinka te djelatnosti na druge dijelove i cjelinu. Zato se struktura, kao sklop funkcija, ne otkriva kao realna stvar sastavljena iz dijelova, već modelom funkcionisanja, simulakrumom (Galović, 2009: 56).

¹³ „Komunikacija (dijalog, op. a.) se razumije univerzalno. To je način iskazivanja poruka, znakova i razumijevanja znakova u realno-virtuelnoj zajednici“ (Paić, 2009: 33).

¹⁴ Značenje nije u predmetima i pojavama, nego u znakovima kojima se služimo da bismo ih opisali. Znak je sve što nosi neki smisao (Santangelo, 2009: 135). Temeljna postavka semantike je antirealistička. Odnosi se na značenja koja su izražena u jeziku, kodu ili nekom drugom obliku predstavljanja. Kontrastira se kroz dva aspekta smislenog izraza, sintaksu, konstrukciju složenih znakova iz jednostavnih i pragmatiku, praktičnu upotrebu znakova u svrhu interpretacije pojedinih okolnosti ili kontekstâ. Čovjekovu kulturu sačinjavaju i oblikuju znakovi, a ljudi koji pripadaju određenom kulturnom miljeu nastoje shvatiti njihov smisao. Upravo su određivanje faktora uključenih u proces stvaranja i interpretacije znakova, kao i detekcija konceptualnih oruđa kojima se obuhvata njihov konačni smisao unutar određenog kulturnog i prostornog konteksta, suština semantičkog sistema vrijednosti (Bal et al., 2005: 53; Đokić, 2003: 127-128). Kao što su fenomeni definisani kontekstom u kojem se pojavljuju, tako i znak poprima značenje samo unutar nekog sistema, što implicira da je

fizičke strukture i (ukupno) siluete grada, promjenama u saobraćajnom sistemu (svim vidovima i nivoima kolskih i pješačkih komunikacija), upotrebi tehnoloških inovacija u gradnji, promjenama u načinu življenja (stilu života, rada, rekreacije, obrazovanja, kulturnih aktivnosti, medija), promjenama u načinu upotrebe javnih prostora (trgova, ulica, parkova), socijalizaciji i komunikaciji u bliskim ili slučajnim susretima, umjetničkom oblikovanju urbanog prostora i, općenito, u ukupnom naporu za poboljšanjem životnih uslova u ambijentu koji može biti gradski i van-gradski – u čovjekovom egzistencijalno-materijalnom okruženju (Ibid; Čakarić et al., 2016b).

Tako i radijus obuhvata urbane transformacije ovisi o mjestu i vrsti potreba za promjenama, pa je na teritoriji grada moguće prepoznati tri prostorna nivoa (Hamidović, 1986; Bečić, 2010; Čakarić et al., 2016b) fizičkog okruženja u kojem se ovaj proces odvija: 1. nivo arhitektonskog objekta, 2. nivo susjedstva ili urbo-arhitektonskog ansambla i 3. nivo grada¹⁵.

Arhitektonski objekat i njegova neposredna okolina (manja ambijentalna cjelina¹⁶) predstavljaju prvi nivo sagledavanja artificijelnog ambijenta i može se posmatrati kao detalj u kontekstu transformacije urbane morfološke strukture u širem prostornom obuhvatu, pod čijim se uticajem i samo okruženje može spontano transformisati. Na ovom nivou se urbo-arhitektonsko preoblikovanje odvija najbrže i, sa stanovišta individualnog korisnika, ono je najočitije.

Susjedstvo predstavlja nivo sagledavanja i transformacije urbo-arhitektonskog ansambla (uslovno nazvanog gradskim blokom), uključuje i prostorni nivo ulice, gdje se, uz vidljivo preoblikovanje urbo-arhitektonskih elemenata artificijelnog ambijenta, uočavaju i socio-društvene promjene unutar stalnih ili povremenih korisničkih grupa. To je kulturološki jasno uokvirena prostorna cjelina u kojoj je, u cilju

→ značenje uvijek odnos. Tako možemo proučavati logičku konstrukciju sistema simbola ne uzimajući u obzir njen odnos sa stvarnošću, što je sasvim formalna analiza i naziva se sintaktika, pa je sintaktičko istraživanje sistema simbola ono koje proučava samo odnose među simbolima, ne govori ništa o stvarnosti i prazno je. S druge strane, semantika se bavi analizom odnosa između znaka i stvarnosti, odnosno znaka i označenog. I konačno, sistem simbola utiče na njegove korisnika, pa se istraživanje odnosa između znaka i korisnika, uključujući sve psihološke i sociološke faktore koji u tom odnosu učestvuju kao intencije i dostignuti ciljevi, naziva pragmatika. Semiotika ili Teorija znakova, kako je naziva Charles Morris (tvorac opšte teorije o znakovima, op. a.), objedinjava sintaktiku, semantiku i pragmatiku, i sama je sistem simbola, jezik kojim se govori o znakovima – značenje znaka u cjelini opisuju sve tri semiotičke dimenzije (Norberg-Schulz, 2009: 63-64).

¹⁵ U kontekstu glavnog naslovnog određenja, odnosno ovog istraživanja u cjelini, prostorni nivo grada u sagledavanju fenomena transformacije je dominantan, dok su preostala dva prostorna nivoa u pomoći kod konačne eksplikacije pojma urbana transformacija i dalje u boljem razumijevanju procesa preobražaja arhetipa i simbola u urbanu formu, kao i prostorno-vremenske transformacije urbane forme.

¹⁶ Ambijentalna cjelina je „geografski definisano područje, urbano ili ruralno, koje posjeduje koncentraciju, povezanost i kontinuitet predjela, struktura ili objekata, ujedinjenih događajima iz prošlosti, elementima estetike, planom ili fizičkim razvojem. Unutar ambijentalne cjeline, objekti, strukture i predjeli su povezani tematski, arhitektonskim stilom ili djelovanjem arhitekta, periodom nastanka, karakterističnim prostornim planom i/ili historijskom asocijacijom“ (Internet 2). Kevin Lynch (Linč, 1974: 85) na sličan način definiše ambijentalnu cjelinu i kaže da su fizičke karakteristike koje je determinišu „(...) tematski kontinuumi, koji mogu u sebi sadržavati beskrajno mnogo: teksturu, prostore, oblike, detalje, simbole, tipove zgrada, namjenu, djelatnost, stanovništvo, stanje održavanja objekata, topografiju.“ To je dio grada individualno uspostavljen, prepoznatljiv iznutra, ali može služiti i kao element za ustanovljavanje odnosâ izvana.

kvalitetne transformacije, neophodno okarakterisati referentni okvir¹⁷ u kojem se očitavaju kontekst i potencijali urbane sredine, te analizirati morfološko-strukturalne osobine, svedene na elementarne urbane matrice¹⁸ kao kriterijalne premise kontekstualizacije (dijela) kulturnog pejzaža, okupljene oko tri fundamentalna atributa: geomorfološkog, koncentričnog i ortogonalnog. Najzad, osim planerske, nivo susjedstva omogućava praćenje i društvene participacije¹⁹ u transformaciji, te je podesan za različite interakcije javnosti i struke u prostornoj konstituciji društvenih atributa: javnost – privatnost, nodalnost, aktivnost, orijentacija, motivacija, identifikacija, personalizacija.

Grad predstavlja nivo sagledavanja i transformacije artificijelne sredine pretpostavljene kao gradski ambijent, prirodni pejzaž, naseobinski sistem ili regionalno okruženje, a može se posmatrati i kao zbir transformacijskih procesa nižih prostornih nivoa. Na jednoj strani, elementi urbane morfološke strukture vremenom generišu specifičan prostorni raspored i međusobni odnos, pri čemu je spontani ili usmjereni pravac njihovog širenja određen i prirodnim datostima i stvorenim uslovima, dok je, na drugoj strani, izvoriste poticaja transformacije na nivou grada čitljivo u strateškim planovima razvoja, zakonodavnoj praksi, potrebi za izmjenama programâ korištenja prostorâ i primjeni tehnoloških inovacija u izrazima savremene arhitekture. Konačno, pojedinac obitava u vlastitom egzistencijalnom prostoru, a čiji kolektivitet implicira urbani karakter ovog nivoa – socijalizacija pojedinca razvija se zajedno s evolucijom egzistencijalnog prostora, pa nivo grada svoje odrednice generiše iz uzajamnih socijalnih djelovanja, individualnim postepenim urastanjem u širi društveni kontekst.

Da se zaključiti da ovako uspostavljena podjela prostornih nivoa fizičkog okruženja u kojem se odvija proces urbane transformacije može koristiti pri izradi adekvatnih programa razvoja, pri valorizaciji sekundarnih posljedica preoblikovanja, te u traganju za elementima unutar planske dokumentacije koji reflektuju potreban okolišni kontekst i tokove promjena kao odraza našeg vremena i potreba.

¹⁷ Ovdje se misli na: gustinu naseljenosti, procenat izgrađenosti, prostorno-funkcionalne odnose, saobraćaj (u svim svojim iskazima), ekološke vrijednosti lokaliteta, bonifikaciju (stvarne i materijalne vrijednosti objekata), materijalizacije, spratnosti, estetsko-oblikovne karakteristike, otvorenost-zatvorenost i (dis)kontinualnost prostora, odnos javno-privatno, odnose među objektima, odnose među objektima i javnim prostorima, kontekst historijske geneze prostornog obuhvata, kulturne navike korisnika, društveno-komunikacijske odnose.

¹⁸ Teorijski elaborirane urbane matrice pomažu u sagledavanju potreba, mjesta i smjera budućih promjena, ali takve ne mogu biti doslovno primijenjene u planiranju i praksi, već se u postupku transformacije najčešće javljaju kombinovane. Tu je prisutno jednosmjerno (povezivanje elemenata bliskih po osobinama) i multilateralno (od ili oko nukleusa ili pola rasta) širenje morfoloških elemenata, gdje oba koncepta ukazuju na formiranje urbanih matričnih kompozicija koje determinišu ansamble (vidi bilješku 6), kao i vertikalno generisanje fizičke strukture (arhitektonskih objekata) ili njeno usložnjavanje po visini, čime se naglašava silueta cjeline.

¹⁹ Direktnom učesniku u eksploataciji urbo-arhitektonskog ansambla uočljive su i poznate, vizuelno i utilitarno, distance u prostoru, sadržaji, prostorni odnosi fizičkih struktura, društveno-komunikacijski odnosi, što otvara mogućnost njihovog aktivnog učešća u preoblikovanju neposrednog okruženja i to izražavanjem vlastitih stavova prema stanju tretiranog dijela urbanog prostora, koje urbanisti-dizajneri mogu i trebaju dalje koristiti kod konkretnog prijedloga transformacije. Praćenjem stavova moguće je, dakle, pretpostaviti da li će buduća transformacija zadovoljiti korisnika ili će on ostati ravnodušan (što je definicija za agresivni urbanizam).

Ovdje sagledana suština izazova u pristupu teorijskom tumačenju fenomena urbane transformacije, nužnom za razumijevanje mijenjajućeg svijeta (u kojem živimo), urbanih praksi – povezanosti makro i mikro procesa s oblikovanjem iskustva kulturnog pejzaža i(li) novog *ispisanog* teritorija, usmjerava eksplikaciju značenja pojma:

Urbana transformacija je svjesno usmjeravanje i integracija aktivnosti koje su zasnovane na upotrebi gradskog prostora kao podloge, resursa, strukture i scene, a na temelju poznatih činjenica o gradu, njegovim prostornim cjelinama i načinu življenja. Podrazumijeva modifikaciju, relociranje i izgradnju različitih urbanih morfoloških elemenata u cilju povećanja svrsishodnosti prostornih okvira podesnih za koncentraciju ljudi i složene manifestacije njihove egzistencije, na relativno koncentrisanom području grada, tehnički specifično opremljenom. Stoga je urbana transformacija vezana ne samo za strukturalno-morfološka, nego i za socio-društvena pitanja, jer je način koncentracije ljudi i fizičkih struktura posljedica društvenih odnosa, relacije čitljive u domenu fenomena kontinuiteta promjena i diskontinuiteta kao faze tog procesa, sadržanog u dinamici prostorno-vremenskih sukcesija i naravi duha društvene memorije. To znači da se svaka promjena urbanog prostora mora predvidjeti na osnovu postojećeg stanja morfološke strukture i socio-društvene sfere, pri čemu treba imati dovoljno veliku, ali i relativno sagledivu, vremensku distancu upotrebe funkcionalnog koncepta pretpostavljenog za buduće, ne samo za postojeće potrebe. Ovakav pristup transformaciji doprinosi očuvanju kvalitete urbaniteta, kompozicionih i funkcionalnih cjelina, što utiče na uspostavljanje ravnoteže između svih elemenata urbo-morfološke i socio-društvene strukture, a urbanistima omogućava pravilne prostorne artikulacije njihovih ideja – planova i dizajn-projekata.

URBANA TRANSFORMACIJA

Od arhetipa i simbola do urbane forme

Prethodno uspostavljena konstrukcija značenja pojmova *grad*, *urbanizam*, *urbanizacija* i *urbana transformacija* predstavlja platformu na kojoj počiva naučna interpretacija i tipizacija mjesta stalnog okupljanja i prebivanja ljudi – sintezna analiza pravca razvoja od protourbanog do urbanog naselja kao fenomena kontinuiteta promjena i diskontinuiteta kao faze tog procesa, sadržanog u dinamici prostorno-vremenskih sukcesija i naravi duha društvene memorije. To upućuje na potrebu sagledavanja kompleksnog i polisemičnog fenomena nastanka i geneze prostornog okvira egzistencijalnog univerzuma, iniciranog poimanjem pojedinca i zajednice okružena kojeg nastanjuje i ekstrahiranog izborom postupaka u svrhu njegove prostorne artikulacije. Riječ je o izdjeljcima kulture, kao odraza aktivnosti društva, a koji se svode na tumačenja specifičnih karaktera koja naselje u vremenu poprima pod uticajem ljudskog iskustva – duhovnog i materijalnog doživljaja konkretnog fizičkog okvira egzistenciji.

Ova tema se kontinuirano razvija i formira raznovrsne sekvence istraživačkog okruženja u čitanju modela transformacije fizičkog izgleda prostora i poruka njegovih virtuelnih matrica. Tako objektivna stvarnost življenja kreira preduslove promišljanju ideja, što vodi do spoznaje svojstava i zakonitosti odnosa čovjeka prema realnom svijetu. A to implicira da uspostavljanje sintezne teorijske analize pravca razvoja naselja omogućava objektivno sagledavanje kontinuiteta transformacije prostornih manifestacija mnogostruko racionalno-iracionalnih okupljanja i prebivanja, inicijalno predstavljenih procesom preobražaja arhetipa i simbola u urbanu formu, kako slijedi.

Topos (mjesto) – arhetip i simbol življenja

Fenomen *topos*²⁰ (mjesto) u svijesti čovjeka perzistira u značenju kontinuiteta bivanja u okvirima egzistencijalnog prostora, kojeg je narav sazdana iz poimanja mističnog i stvarnog svijeta – percepcije kao doživljaja i kulture kao odraza ljudskih aktivnosti. U tom svijetu, kultura ne mijenja samo fizička svojstva prirode, već i ljudske tekovine, pa je riječ o globalnoj prostorno-vremenskoj transformaciji, o kontaktu čula s objektivnom stvarnošću (Hamidović, 2000: 111) u kojem promjene fizičkog izgleda prostora postaju čitljive u predstavama njegovih virtuelnih matrica (Ibid: 5). A to znači da je način interpretacije doživljenog prostora i vremena

²⁰ Kod klasičnih grčkih filozofa, pojam prostor je označen pojmovima mjesto i praznina – *topos* i *kenon*, kao i pojmom *khōra* – teritorij (Torretti, 1984: 25). Za Aristotela, koji razvija teoriju toposa (mjesta), prostor je zbir svih mjesta, jedno dinamično polje sa svojim pravcima i kvalitativnim osobinama (Norberg-Šulc, 1975: 10).

fundamentalni motiv čovjeka da se kreće, komunicira i stvaralačkom intuicijom oblikuje (i transformiše) kontekst svog egzistencijalnog okvira.

Sama stvaralačka intuicija pomjera granice čovjekovog racionalnog poimanja svijeta i obilježena je snažnim prisustvom iskonskih elemenata življenja u prostornim odrednicama²¹, objašnjivih u domeni arhetipskog smisla i prirode simbola koji ga određuju i koji je, u genetičkom smislu, osnov sagledavanju fenomena topos (mjesto).

Polazimo od pojma arhetip (grč. prauzorak, prasluka, prvi otisak) čije razumijevanje upućuje na urođene i univerzalne obrasce ponašanja i mišljenja, a koji predstavljaju temeljne strukture kolektivnog nesvjesnog. Tako Carl Gustav Jung (1987: 67) kaže da arhetip simbolizuje biološki, prahistorijski i nesvjesni razvoj duha arhaičnog čovjeka s psihom još uvijek bliskom životinjskoj. To je težnja, smatra Jung, da se stvore takve predstave motiva koje se mogu razlikovati u pojedinostima, ali koje ne gube osnovni oblik i tada one oslikavaju nagonski trend jednako upadljiv kao što je to poticaj ptica da grade gnijezda ili mrava da formiraju organizovane nastambe. Pri tome, nagone vidi kao psihološke porive koje čula zamjećuju, a koji se istovremeno očituju i u mašti i otkrivaju simboličkim slikama, pa je upravo to očitovanje arhetipsko (Ibid: 68). Dakle, arhetip je introspektivno prepoznatljiva forma jednog *a priori* psihološkog poretka – prasluka s univerzalnim značenjem za sve ljude (Jung, 1980). U Platonovoj filozofiji, arhetip je ideja²² vječnog modela predmeta – pralik, praoblik, prauzor – transcendentalno biće iz kojeg, njegovim oponašanjem, proizlaze oblici stvarnosti. Northrop Frye (2000: 102-103) konstatuje da je arhetip skup asocijacija ideja, naučenih ili stečenih, koji je lako saopštiv i blizak svim pripadnicima jedne zajedničke kulture, a dugo stvarani arhetipovi tvore univerzalni simbolizam koji svoje puno značenje dobija u određenom kontekstu, dok sam ne čini nikakav kontekst. I konačno, Pierre Guiraud (Giro, 2001: 94) simbolizam²³ objašnjava kao sistem znakova u kojem oblici prirodnog ili ljud-

²¹ Norberg-Schulz (1975: 11-12) razlikuje pet koncepata prostora, koji, objedinjeni, čine koncept egzistencijalnog prostora: 1. pragmatički prostor fizičkog djelovanja je onaj koji integriše čovjeka i njegovu prirodnu okolinu, 2. perceptualni prostor neposredne orijentacije igra važnu ulogu u određenju identiteta čovjeka kao ličnosti, 3. egzistencijalni prostor je čovjekova stabilna predstava vlastite okoline i omogućava mu da se uključi u određenu socijalnu i kulturnu totalnost, 4. spoznajni prostor fizičkog svijeta označava čovjekovu sposobnost da misli o prostoru i 5. apstraktni prostor čisto logičnih odnosa je oruđe pomoću kojeg se opisuju svi prethodni koncepti. Maurice Merleau-Ponty (1990: 286) kaže da prostor nije stvarna ili logična sredina u kojoj se raspoređuju stvari, već je sredstvo kojim postaje moguć položaj stvari. Branko Pavlović (1978: 169) tvrdi da, kao modusi materijalne supstance, prostor i vrijeme određuju njen način postojanja, dajući promjenljivom sadržaju materije prostorne parametre – kvantitet: veličinu, oblik, red i položaj. Immanuel Kant (Ibid: 72-75) postavlja tezu o prostoru i vremenu kao uslovima i svojstvima našeg opažanja stvari, odnosno kao strukturama naše svijesti koje predstavljaju apriorne kategorije čulnosti. Lefebvre (1991: 2-3) smatra da je pitanje prevazilaženja jaza između mentalnog i fizičkog prostora jedan od ključnih problema nastao identifikacijom realnog prostora isključivo kao mentalnog i idealnog. Ernst Cassirer (1998: 84) kaže da je prostor subjektivan i idealan i kao kakva iz naravi duha prema stabilnom zakonu proizlazeća shema potpunog koordiniranja svega opaženog putem izvanjskih čula.

²² Često se navodi da je Jungov arhetip blizak Platonovom pojmu *ideja*, ali se kao razlika navodi i to da je Platonova ideja prasluka same savršenosti, dok je Jungovom arhetipu imanentna bipolarna struktura – mračna i svijetla (vidi Ross, 1998).

²³ Sistem simbola mora biti sazdan tako da se jednostavno prilagođava područjima objektivnog svijeta, što mu dopušta zajednička logična forma, pa *simbolizacija* znači prikazivanje stanja stvari u nekom drugom mediju pomoću strukturalne sličnosti. Ovaj sistem se mora sastojati od

skog svijeta imaju analoško značenje, odnosno kao sistem transkodiranja koji određeno iskustvo izražava znacima nekog drugog iskustva, namećući izvornom svoju strukturu.

Da se zaključiti da je arhetip univerzalni obrazac – kontinuitet ponašanja i mišljenja, generisan uticajima ukupnog socio-kulturnog konteksta u kojem pojedinac ne razvija arhetip na osnovi vlastitih, već prema društvenim iskustvima predaka zajednice kojoj pripada. To su slojevi toposa mistike i stvarnosti u kojima je doživljena realnost oponašanje one više kao prauzora. Na temelju toga, mnoge društvene i kulturološke pojavnosti nose odgovarajuće simbole koje neka zajednica prepoznaje i prihvata kao svoje, pa su te simbolike odraz prirodne potrebe čovjeka da nadčulno učini sebi očiglednim u skladu s vremenovanjem vlastite egzistencijalne situacije.

Prevedeno na jezik urbanologije, ovo znači da je čovjek oduvijek stvarao prostor kako bi izrazio strukturu svog svijeta, svoju realnu *imago mundi* (Norberg-Šulc, 1975: 12), materijalizovanu u fizičkoj koncepciji naselja, čitljivu u stvarnoj i mističnoj matrici znakova specifične simboličke sadržine. U toj su matrici objedinjeni topos (mjesto) i sadržaj, jer se i fizički i mitski prostor javljaju kao funkcionalni konstituenti cjeline. Pri tome, prostorna cjelina ne izrasta generički, ona je statična, jer je strukturalni amalgam koji egzistira u kontinuitetu²⁴ transponovanja mitsko-simboličke ideje u oblik²⁵ (Hamidović, 2000: 7). Ovo implicira da gradnja grada nije diktirana estetskom ili ekonomskom doktrinom, već željom za njegovom transformacijom u sveti kosmos – sveto mjesto – (vertikalno) povezano s *drugim* svijetom svojim centrom²⁶. Tako je vjera u besmrtnost zapravo konstrukcija urbanog mikrokosmosa, proistekla iz poštovanja *slike* Neba i u kojoj su fizičke strukture na Zemlji njen *otisak*. Odnosno, zvjezdani poredak ostvaruje konkretnu egzistenciju u objektivnom prostoru, gdje, po njegovoj matrici, stoje jedan uz drugi grad do grada. I postaje sasvim jasno: grad nije mogao biti izgrađen bilo gdje – jedinstvo mjesta i značenja je apsolutno.

- elementarnih simbola, koji označavaju elementarna svojstva viših predmeta, što znači da ga je potrebno artikulirati ili diferencirati kako bi se mogao baviti višim predmetima. Takođe je važno da sistem ne sadrži kontradikcije. Kultura se temelji na razvoju sistema simbola, koji ima sposobnost da čuva i širi iskustva. Zanimljivo je da je prvu stabilnu kulturu u Sumeru (do 5000. godine stare ere) omogućilo korištenje slika, pisanog jezika i arhitekture (Norberg-Schulz, 2009: 62-63).

²⁴ Riječ je o određenom kvantumu energetskog potencijala, o fizičkim i misaonim energijama koje su protkane svijješću u postojanju i osjećajem neprekidnosti bivanja.

²⁵ Simbol – oblik – krug ili kvadrat – mandala, bilo da je promatran u kontekstu primitivnog obožavanja sunca, modernih religija, mitova ili snova, sfernih koncepcija astronoma ili matrica gradova, on uvijek pokazuje najvažniji vid života – njegovu krajnju cjelovitost. Odnosno, mandala je energetska slika koja simbolično predstavlja jedinstvo Univerzuma i čovjekove psihe. Geometrija mandale je takva da su sva božanstva smještena simetrično u odnosu na četiri glavna i četiri sporedna pravca svijeta, nadir i zenit. Prisustvo ovih simbola je prepoznatljivo u urbanim matricama i na Istoku i na Zapadu, a tumačenje njihovih poruka ustaljeno je kao temeljno načelo posvuda.

²⁶ Ovdje mislimo na mjesto u kojem čovjek „zauzima položaj duhovnog bića u prostoru“. Tako su Grci *omphalos* – pupak svijeta smještili u Delfi, Rimljani su Campidoglio smatrali za *caput mundi* (Norberg-Schulz, 1990: 22), Ka'ba u Meki je još i danas *utočište islama*, a svi hroničari su složni u tome da Jeruzalem nema centar, on je to sam po sebi, baš kao i Meka i Benares. Isto tako, antički *axis mundi* je označavao neposrednu vezu s kosmosom, sakralizovani odnos grada s *drugim* svijetom, s obitavalištem duhova predaka i vraćao je povjerenje u ovozemaljski život, učvršćivao mistiku i garantovao sigurnost u neizvjesnoj budućnosti.

Upisivanje fenomenskih kodova sakralizacije u virtuelne matrice protogradova i gradova velikih civilizacija²⁷ poznato je urbanologiji. Brojni svoj početak vežu za neku vjersku ili liturgijsku dogmu – ritual²⁸ utemeljenja svetog i profanog prostora, prevladavanja poroka čovječanstva ili posvećenja granica. Ova značenja vežemo za grad antike, srednjeg vijeka, današnji, a vjerovatno i budući. Imao je, u jednoj fazi, svetački karakter – izdigao se iznad čisto svjetovnih okvira i opstao.

Ovdje možemo zaključiti da je složenom mehanizmu građenja slike grada prethodilo kolektivno kondenzovanje mističnih i mitoloških slika u simbol²⁹, odnosno u definisanje snage mjesta, vremena, strana svijeta, ali i opipljivih sila topografskih i klimatskih specifičnosti, dakle svih pojava objedinjenih u kontekstu pojma *genius loci*, koji zaokružuje cjelinu faktora arhetipskog smisla u genetičkom poimanju fenomena topos (mjesto). Prema *genius loci* konceptu³⁰ (Norberg-Schulz, 1980: 6-23), opstanak zajednice ovisi o harmoničnom odnosu s mjestom, pa geomorfološki oblici egzistencijalnog prostora služe kao model kreiranju fizičkih struktura koje pružaju osjećaj sigurnosti, dok istovremeno simbolizuju vječni red u okruženju. Ili drugačije, ako razumijevanje okruženja izrasta iz doživljaja prirode, tada sagledavanje artificijelnog mjesta mora imati prirodnu osnovu, iz čega proizlazi da se harmonija uspostavlja podudarnošću morfologije grada s geomorfološkim datostima. U takvom ambijentu, zajednica konkretizuje svoj svijet, egzistencijalni prostor postaje vidljiv – ostvaruje se *genius loci* pomoću fizičkih struktura koje okupljaju osobine mjesta i približavaju ih čovjeku, a on postaje dio cjeline u kojoj pronalazi svoje egzistencijalno uporište.

Ova kratka analiza arhetipskog smisla i naravi simbola koji ga određuju pokazala je da je poimanje fenomena topos (mjesto) zapravo zasnovano na razumijevanju fundamentalnog karaktera svijesti ljudske zajednice o ambijentu kojeg nastanjuje. Tu je riječ o genetičkoj konceptualizaciji prostora pod uticajima jedinstvenog socio-kulturnog konteksta, naslijeđenih iskustava predaka i prirode *majke-zemlje*, artikuliranoj u artificijelnoj tvorevini – mističnoj matrici fizičkih struktura, koja, u vremenu i unutar svojih granica, rađa simbol življenja. Znači da je topos (mjesto)

²⁷ U kulturama Južne Amerike, Arabije i Indije, ceremonijalni glavni grad je poprimao simboličku funkciju čak i kada je bio nastanjen samo sveštenicima, a posjećivan od strane vladara. Perzopolis, Machu Picchu, Angkor Wat primjeri su ovih načela simbolizma i nove funkcionalnosti.

²⁸ „(...) sama riječ proročnice ponekad je bitno determinisala početnu imaginarnu biografiju grada“ (Bogdanović, 1976: 126). „U grčkom svijetu, imali smo nebrojeno primjera gdje je na početku životnog romana nekog grada stajala legenda, obično vezana za izbor mjesta, za ubikaciju grada, i za naivno prognostivne tehnike kojima su se stari protourbanisti ispomagali u svojim spekulacijama“ (Ibid: 21). Frazer, veliki analitičar mitološkog mišljenja, prikazao je brojne primjere koji potvrđuju da su u svijesti primitivnog čovjeka bili definisani primordijalni kodovi iz kojih su rođeni ambijenti, natprirodna bića i za njih vezani događaji (vidi Frejzer, 2003).

²⁹ Bogdanović (1976: 131-132) iznalazi 18 simboličkih kategorija – simbolizama: 1. ubikacije, 2. orijentacije uopšte, 3. astronomske orijentacije, 4. orijentacije prema rijeci, 5. orijentacije prema vjetru, 6. dualne orijentacije (lijevo-desno), 7. antropo-simboličke organizacije plana, 8. kružnog perimetra, 9. gradskih fortifikacija, 10. kapije, 11. lavirinta, 12. bazena i vegetacije pod režimom temenosa, 13. zigurata, 14. centra, 15. epoha, 16. grada u cjelini – elemanata i indicija, 17. socio-kosmoloških simbolika protourbanih naselja i 18. okolinski simbolizam.

³⁰ *Genius loci* je rimski koncept. Prema drevnom rimskom vjerovanju, svako nezavisno biće ima svoj *genius* – svog duha čuvara koji daje život ljudima i mjestima, prati ih od rođenja do smrti i određuje njihov karakter ili suštinu. Čak i bogovi imaju svoj *genius*, što je činjenica koja ilustruje fundamentalnu prirodu koncepta. *Genius* označava ono što neko (ili nešto) stvarno jeste ili što želi da bude (Norberg-Schulz, 1980: 18).

ustvari objektivna datost, pojava dostupna i zajednička jednoj grupi ljudi koju utemeljuje i daje joj identitet u kontinuitetu bivanja na određenoj teritoriji – postojecuje prostorne odrednice okvira življenja s kontekstom posebnog postojanja. Izgovoreno *jezikom* urbanologije, topos (mjesto) je artificijelna, izgrađena i naseljena fizička struktura direktno i nužno integrisana s prirodnim okruženjem u funkcionalnoj retroakciji. To je centar osmišljenih događaja egzistencije, ali i ishodište globalne prostorno-vremenske transformacije vođene čovjekovom stvaralačkom intuicijom.

Duhovna i materijalna struktura toposa (mjesta) – kulturni pejzaž

Čovjekova stvaralačka intuicija (pred)određena je kretanjem u okvirima egzistencijalnog prostora, savladavanjem distanci u svrhu zadovoljenja najrazličitijih potreba³¹. Ova konstatacija dozvoljava premisu da je okvir egzistencije kontinuum³² koji stimuliše pokretljivost, što implicira razumijevanje toposa kao pauze u kretanju koja omogućava lokaciji da se transformiše u mjesto (Hamidović, 2000: 27). A to znači da je transformacija lokacije u mjesto zapravo izbor konkretnog toposa uslovljen, vidjeli smo, kontinuitetom ponašanja i mišljenja ekstrahiranog iz serijala tradicionalnih običaja i svetih rituala njegovog duhovnog utemeljenja i prostorne konceptualizacije. Odnosno, zaustavljanje na nekoj teritoriji je designat njene sakralizacije, koje kada je stalno, a ne privremeno kao kod nomada, podrazumijeva vitalnu snagu bivanja cjelokupne zajednice, pa nastaniti i organizovati mjesto obuhvata ljudske aktivnosti koje impliciraju izbor egzistencijalnog univerzuma do kojeg se dolazi stvarajući ga (Elijade, 2004: 29). Iz ovog proizlazi da je duhovna premissa utemeljenja toposa (mjesta) njegova sakralizacija, koja, uz prostornu konceptualizaciju određenu rasporedom fizičkih struktura obitavališta i ekonomskih djelatnosti, čini skup najvažnijih aktivnosti čovjeka. Riječ je o kulturi, njihovom direktnom odrazu, koja transformiše fizička svojstva prirode, gdje optimalna integracija preoblikovanog u prirodni pejzaž formira *genius loci* mjesta

³¹ Potvrdu ovog stava nalazimo kod Đule Borozan (1993: 13-14) koja kaže da je čovjek biće potreba, a potrebe su neposredni pokretači njegovih aktivnosti (kretanja i komuniciranja u egzistencijalnom prostoru, op. a.). Navodi i to da brojne naučne discipline proučavaju ovaj fenomen, ali da unidisciplinarnе analize rezultuju mnoštvom jednostranih definicija koje ostaju neobjedinjene u jedinstvenu teoriju potreba i među kojima pominje tek neke: hijerarhijski strukturiranu teoriju potreba Abraham Harold Maslowa, teoriju trostepene hijerarhije Clayton Paul Alderfera, teoriju potrebe postignuća ili teoriju potrebe za postizanjem rezultata David McClellanda i John William Atkinsona. Posebno izdvaja prvu kao onu koja omogućava i teorijska i empirijska objašnjenja mnogih pojava i procesa (npr. potreba → motivacija → proizvodnja → potrošnja → razvoj). U kontekstu polazišta ove eksplikacije i želje za još jednom potvrdom stava, takođe smo skloni ideji o hijerarhijski strukturiranim potrebama, a koje Maslow (Sušić, 2016: 11-15) opisuje kao čovjeku prirodene, zbog čega one upravljaju njegovim ponašanjem (i mišljenjem, op. a.). Tako su na dnu ljestvice fiziološke, zatim slijede potreba za sigurnošću, za pripadanjem i ljubavlju, za poštovanjem i, na samom vrhu, za samoaktuelizacijom. Fiziološke su prirodne ljudske potrebe, koje, ukoliko nisu zadovoljene, ugrožavaju čovjekovu biološku egzistenciju. Želja za sigurnošću je fundamentalna psihološka potreba za stalnošću, redom, poretkom, strukturom, predvidivošću događaja u bližoj i daljnjoj budućnosti, a ona za pripadanjem i ljubavlju je težnja za prevladavanjem osjećaja izolacije i usamljenosti. Potreba za poštovanjem je zadovoljena kada osoba doživi uspjeh i postignuće, osjećaj vlastite kompetentnosti, samopouzdanja i autonomije. I konačno, zadovoljenjem svih prethodnih, otvara se mogućnost ispunjenja najviše potrebe, one za samoaktuelizacijom, a koja je motivacija za lični razvoj i rast, za realizaciju punog vlastitog potencijala pa, kao takva, podrazumijeva stvaralaštvo i u radu (osnovnom uslovu opstanka i razvoja društva, op. a.) i u odnosu s drugim ljudima.

³² „Kontinuum je serija događanja u četverodimenzionalnom prostor-vremenu“ (Hamidović, 2000: 111).

– optimalan odnos duhovnih, prirodnih i stvorenih uslova³³ u kontinuitetu ljudskog naselja. Ili drugačije, artificijelno mjesto je nosilac atributa stvaraoaca suštine – smisla (Hamidović, 2000: 29) – identifikacije konteksta posebnog postojanja u prostornim odrednicama okvira življenja, a materijalizacija oblika tog smisla su fizičke strukture naselja direktno integrisane u prirodno okruženje. Ovo implicira da transponovanje smisla u oblike razotkriva karakter toposa koji postaje čitljiv u sadržaju lokacije – mjestu fizičkih struktura i s tim povezanim antropogenim svojstvima identiteta, te obliku, formi i prirodnom okolišu naselja.

Samo stvaranje fizičkih struktura znači, dakle, razumijevanje suštine građenja u prirodnoj sredini i, unutar toga, shvatanje pozicije čovjeka u konkretizovanom egzistencijalnom prostoru. Tu se u prvom redu radi o želji za sigurnošću i pripadanjem, pa zadovoljenje ovih fundamentalnih psiholoških potreba upućuje na tumačenje artificijelnog mjesta (toposa) kao onog koje posjeduje svojstvo zatvorenosti i ograničenosti, po čemu se kvalitativno razlikuje od okolnog prirodnog pejzaža. Ovi atributi stalnosti, reda, poretka, predvidivosti i uključenosti u životne tokove zajednice ne moraju nužno biti artikulirani fizičkim granicama³⁴, već se njihov karakter ogleda i u *čitanju* dijalektičkog odnosa između unutrašnjeg (konkretnog fizičkog) i vanjskog (okolnog prirodnog) prostora – toposa (mjesta) i njegovog okruženja. Tako topos određuju kvalitet i koncentracija³⁵ – to je definisan i humanizovan prostor zaštite, centar ustanovljenih vrijednosti, dok je okolina zagonetka i sloboda, ali i nepostojanje nekog modela kojem se može odrediti značenje (Ibid: 27). U tom kontekstu, fizičke strukture su znak unutrašnjeg prostora – sadržaj toposa određen pojedinačnim objektima, njihovim funkcionalnim svojstvima i s tim povezanom hijerarhijom, zatim njihovom brojnošću, izgledom, proporcijama volumena i položajem u odnosu prema unutrašnjosti, ali i prema vanjskom prostoru. Posljednje artikulise *dijalog* ljudi i fizičkih struktura izražen komunikacijama – putanjama, putevima i stazama, slobodnim prostorima i nodalnim tačkama, čitljiv u obliku i formi naselja. Pa, ako se još jednom osvrnemo na konstataciju o toposu kao o egzistencijalnoj konstanti identiteta kontinuiteta naselja, uviđamo da je on centar, nukleus transformacije generisane kretanjem, koja se očituje u promjenama unutrašnjih fizičkih struktura i njihovih međuodnosa, ali i vanjskog prostora u kojeg se postepeno integriše. Tako artificijelizacija prirodnog okruženja toposa u vremenu poprima značenja svog ishodišta, dok je istovremeno uslovljava sebi inherentnim svojstvima³⁶. Da se zaključiti da su oba sistema – unutrašnji i vanjski prostor toposa – u kontinuiranoj interakciji (jačeg ili

³³ Ovdje je riječ o uslovima ili faktorima koji utiču na formiranje naselja: a) prirodnim – geografska pozicija, reljef (konfiguracija) terena, klima, hidrografija, postojeći fond i blizina prirodnih resursa i b) stvorenim – demografski rast, društveno-ekonomske aktivnosti, kulturno-historijski razvoj i izgrađena okolina.

³⁴ Kod ranih civilizacija, ograđivanje se može interpretirati kao artikulacija razumijevanja prirode, kao svrha kojom artificijelna sredina postaje mikrokosmos (Norberg-Schulz, 1980: 50).

³⁵ Termin kvalitet označava stepen zatvorenosti-otvorenosti prostora, a koncentracija „sposobnost izvjesne mase da služi kao ‘središte’ ili ‘centar’ (...). Koncentracija je funkcija glavnog oblika (...) i tretmana detalja. (...) Koncentracija se potencira i usamljenošću: kada se neka masa izdigne iznad svoje okoline, tada se javlja materijalna vertikalna osa, a oko nje se organizuje prostor“ (Norberg-Schulz: 1975: 45-46).

³⁶ Ubikacija, razvoj i rast arhaičnih i savremenih ljudskih naselja uslovljeni su geografskim (prirodnim) i ekonomskim (stvorenim, kao posljedicom prethodnih) faktorima, a koji su vezani za lokalne prirodne resurse i prevladavaju nad ostalim.

slabijeg intenziteta) koja osigurava egzistenciju ljudskih naselja i na kojoj počivaju njihova naučna shvatanja, interpretacije i tipizacije.

Kontinuirana interakcija unutrašnjeg i vanjskog prostora toposa (fizičkih struktura i prirodnog okruženja naselja) podrazumijeva, vidjeli smo, kontinuitet ponašanja i mišljenja zajednice koja u izgrađenoj sredini konkretizuje prostorni okvir svojoj egzistenciji. Radi se o intimizovanom vremenovanju u kojem se vanjska priroda transformiše u unutrašnji svijet ili obrnuto – unutrašnja priroda u vanjski svijet. Bilo da je jedno ili drugo, rezultat je uvijek kulturni pejzaž kojeg prihvatamo kao iskaz kreativnih aktivnosti ljudi u prirodnom ambijentu, kao specifične morfogenetske odrednice prostora formirane u jedinstvenom kulturnom procesu. Sam po sebi, ovaj proces podrazumijeva učešće elemenata socijalnog iskustva u društvenoj organizaciji prostora u kojem se odvija neka aktivnost i gdje vladaju ustaljena pravila ponašanja, vremena trajanja, sadržaja i komunikacija – pravilnosti ugrađene u kulturu, ideali koji označavaju stil života i njegov ritam. To znači da se kulturni pejzaž iščitava u kontekstu konstante identiteta, kontinuiteta i simboličkog ponašanja na određenom mjestu, u određenim fizičkim strukturama povezanim kretanjem, a koje je mjerljivo vremenom ili etapama događaja (Ibid: 31). Navedeno upućuje na zaključak da je izbor mjesta naselja određen lokacijom na kojoj se ovi elementi optimalno kvalitativno integrišu u prirodni ambijent i da su njegovi doživljaj i oblikovanje ovisni o vremenovanju strukture kreativnih aktivnosti pojedinca, lokalne i šire društvene zajednice – o složenosti transformacije egzistencijalnog prostora kao pojave koja pokazuje svojstvo rasta. Ili drugačije, materijalnu strukturu konteksta kulturnog pejzaža determinišu rezultante socijalnog (duhovnog) i kulturnog sadejstva, ispoljene u istrajnosti naseljske lokacije i *genius lociju* mjesta, morfološkim karakteristikama – obliku i formi naselja (grada), rasporedu fizičkih struktura, gustini izgrađenosti i naseljenosti, te komunikacijama u i između unutrašnjeg i vanjskog prostora toposa.

Kretanje – generator transformacije kulturnog pejzaža

Prethodne elaboracije upućuju ovdje na konstataciju o tome da kontekst podrazumijeva raspon događanja neke pojave ili širinu njenog učinka, gdje način na koji ta pojava oblikuje prostorni sistem označava organizaciju čiji sastavni dijelovi ostvaruju funkcionalnu retroakciju. U tom smislu, kontekst kulturnog pejzaža možemo razumjeti kao sistem u kojem funkcionalno međudjelovanje unutrašnjeg i vanjskog prostora toposa (mjesta) generiše pojave ili procese u jednom i drugom, što rezultuje prostornim transformacijama njih samih, ali i kulturnog pejzaža u cjelini. Ova interakcija implicira mobilnost, jer je diktirana objektivnom funkcionalno-egzistencijalnom ljudskom potrebom za kretanjem, a intenzitet njenog učinka ukazuje na dostignuti stepen napretka u kulturi određenih društvenih zajednica i čitljiv je u predstavama virtuelnih arhetipskih matrica sedentarnih naselja.

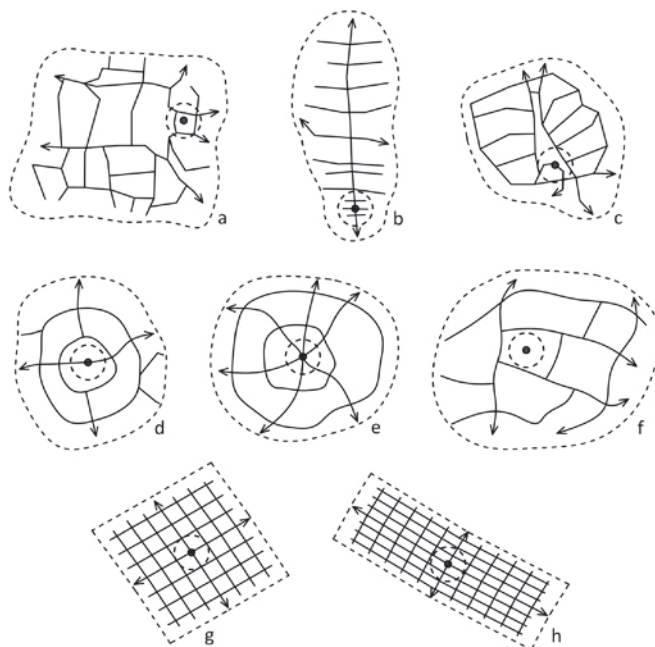
Samo po sebi, kretanje nameće logiku postojanja kontinuiteta funkcije komunikacije – putanje, puta, staze u poimanju strukture egzistencijalnog prostora. Ovo tim više, jer čovjekovo osvajanje okoline uvijek otpočinje iz mjesta u i na kojem boravi, a put ga vodi onom stazom koja je usmjerena prema određenom cilju i usklađena s cjelokupnom slikom njegovog okruženja (Norberg-Šulc, 1975: 24-25). Odnosno, put je putanja kojom se čovjek kreće, dok onaj s jasnim i dobro poznatim početkom i krajnjim ciljem posjeduje prostorni identitet (Linč, 1974: 58-67;

Banerjee et al., 1991: 247-256) – kontinuitet ili linijsku neprekidnost karakterističnu i funkcionalnu za određenu distancu. Najpotpuniji identitet putanji određuju geomorfološke datosti terena – neposredna okolina puta podređena osobinama tla, poput riječne kotline, priobalnog područja, ruba zaravni ili hrbata brda, a koje usmjeravaju i orijentišu čovjeka u prostoru i determinišu pravce njegovog kretanja. Horizontalna putanja predstavlja konkretan svijet aktivnosti i ukupnost horizontalnih smjerova sačinjava ravan mogućeg beskonačnog prostiranja. Na tom planu, čovjek bira i stvara one putanje koje njegovom egzistencijalnom prostoru daju posebnu strukturu (Norberg-Schulz, 1990: 23). Tako broj, širina, dužina, gustoća i kvalitativna ujednačenost putanja reprezentuju tip naselja³⁷, pa, ukoliko su svedene na jedan ili svega nekoliko horizontalnih pravaca ukrštanja, prizore protourbano naselje. Ili suprotno, ukoliko odražavaju složen sistem i mrežu puteva, tada oslikavaju urbano naselje – grad. Za razliku od putanje, staza ne posjeduje kvalitet prostornog identiteta jer, osim longitudinalnosti, ne sadrži druge pojave vizuelnog uobličavanja krajolika. I konačno, kada elementi kontinuiteta funkcije komunikacije dobiju geometrijski pravilan oblik, tada izražavaju određeniju strukturu egzistencijalnog prostora koja je, gotovo u pravilu, nametnuta čovjekovim aktivnostima u dostizanju duhovnog ideala u materijalizaciji kulturnog pejzaža.

Ovdje navedeno upućuje na zaključak da je distanca putanje rezultat ljudskih aktivnosti u procesu formiranja i transformacije egzistencijalnog prostora. Ona je generator razvoja i rasta kulturnog pejzaža, jer između puta i naseljske lokacije – toposa (mjesta) djeluje privlačna sila koja stimulise kretanje motivisano željom za zadovoljenjem čovjeku prirođenih potreba koje, kao takve, upravljaju njegovim ponašanjem i mišljenjem. A budući da je kretanje konstantna virtuelna fizička veličina koju je moguće mjeriti vremenom, proizlazi da su putanje simbol vremenovanja materijalizacije ideja vođenih čovjekovom stvaralačkom intuicijom i transponovanih u oblik unutrašnjeg i vanjskog prostora toposa (mjesta) – u sisteme ukrštanja putanja. To su, dakle, homogeni sistemi ritma odnosa putanja i (prirodne) okoline – virtuelne (arhetipske) matrice u koje se ugrađuju fizičke strukture, pa zajedno kontekstualizuju formu sedentarnog naselja (Slika 1).

Ako, s tim u vezi, pretpostavimo da svako mjesto ima svoju prostornu matričnu kompoziciju, tada je svaka putanja između dva mjesta zapravo strukturalna egzistencijalna distanca između dva kulturna pejzaža (svakog sa svojim unutrašnjim i vanjskim prostorom toposa). To znači da je i njen domen dvojak, pa govorimo o unutrašnjoj putanji – ukoliko funkcioniše u prostornom okviru jednog kulturnog pejzaža i o vanjskoj – ukoliko izlazi van tog okvira i postaje funkcionalna veza između dva toposa. Odnosno, unutrašnja putanja je genetski usmjerivač konsti-

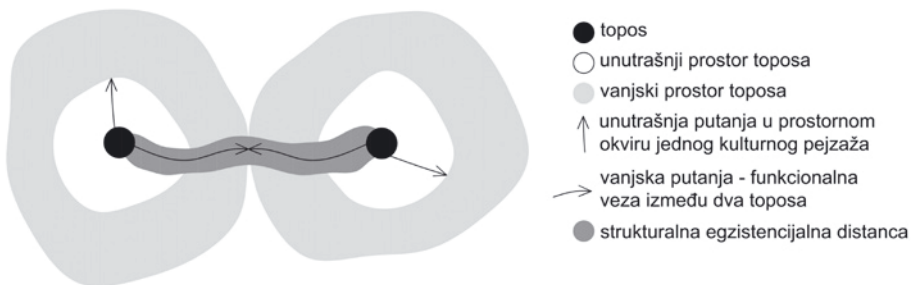
³⁷ Metodom hodološkog istraživanja (vidi Lévi-Strauss, 1989) toposa primitivnih naroda, odnosno distanci između arheoloških ostataka fizičkih struktura, moguće je rekonstruisati oblik naselja – matricu putanja kretanja u odnosu na poštovanje sakralnosti i profanosti mjesta. Takođe, pravci i dužine distanci omogućavaju i ubikaciju naselja. Danas uspostavljanje putanja ima racionalno-funkcionalni karakter, koji je podređen tehničko-tehnološkim mogućnostima, a ne tradiciji i običajima, dok se unutar grada posebna pažnja posvećuje umjetničkom/dizajnerskom tretmanu u kontekstu kvalitete njihove prostorne percepcije (vidi Linč, 1974; Banerjee et al., 1991) kao kreativnog procesa recepcije informacija i stimulansa od okoline (Rapoport, 1977: 36). Općenito, hodološki prostor (grč. *hodos* – put) se može izraziti kao prostor mogućih kretanja i sadrži, umjesto pravih, podesnije putanje koje predstavljaju kompromis između više različitih komponenti – najkraćeg, najbezbjednijeg, najmanje zamornog puta ili uobičajene staze (Norberg-Šulc, 1975: 25).

Slika 1: Kretanje – generator transformacije kulturnog pejzaža i oblikovanja arhetipskih matrica prototipova naselja

Funkcionalno-egzistencijalno međudjelovanje unutrašnjeg i vanjskog prostora toposa generiše procese u jednom i drugom i rezultuje transformacijama njih samih, ali i kulturnog pejzaža u cjelini. Diktirana kretanjem, koje započinje u toposu, ova interakcija tako artikuliše tipove protourbanih naselja, čitljive u iskazima arhetipskih matrica protoplanskih oblika struktura kao osnove za kontekstualizaciju forme sedentarnog naselja: a) disperzni tip arhetipske matrice kulturnog pejzaža kao podtip prototipa geomorfološkog oblika naselja, b) linearni tip arhetipske matrice kulturnog pejzaža kao podtip prototipa geomorfološkog oblika naselja, c) nepravilni tip arhetipske matrice kulturnog pejzaža kao podtip prototipa koncentričnog oblika naselja, d) kružni tip arhetipske matrice kulturnog pejzaža kao podtip prototipa koncentričnog oblika naselja, e) radijalni tip arhetipske matrice kulturnog pejzaža kao podtip prototipa koncentričnog oblika naselja, f) kompleksni tip arhetipske matrice kulturnog pejzaža kao podtip prototipa koncentričnog oblika naselja, g) kvadratni tip arhetipske matrice kulturnog pejzaža kao podtip prototipa ortogonalnog oblika naselja i h) pravougaoni tip arhetipske matrice kulturnog pejzaža kao podtip prototipa ortogonalnog oblika naselja.

tucije oblika protourbanog naselja, a koji se, u interakciji s rasporedom elemenata fizičke strukture, manifestuje u tipu njegove planske slike – (arhetipske) matrice. I dalje, vanjska putanja, u skladu s geomorfološkim datostima terena, usmjerava pravce razvoja protourbanog do urbanog naselja, kao i procese njegovog rasta, ali pod uslovom da je distanca između dva mjesta tolika da dozvoljava neposredno fizičko komuniciranje (Slika 2, str. 40). To je, dakle, komunikacija koja stvara pogodnosti da se na nekom području i na povoljnim geografskim položajima nižu naselja po sistemu naseobinskih prostornih koridora. Tako su najznačajniji koridori formirani uz riječne doline, priobalna područja duž kopnenih granica, kao i uz veća plodna polja, a na njima trgovišta, zbjegovi, utvrde i gradovi (vidi Hamidović, 2000: 37-38).

Slika 2: Strukturalna egzistencijalna distanca između dva kulturna pejzaža (unutrašnjeg i vanjskog prostora dva toposa) – kontinuitet komunikacije koji obezbjeđuje formiranje naseobinskog prostornog koridora

Unutrašnji i vanjski uticaj antropogenih faktora na transformaciju kulturnog pejzaža – akulturacija

Razumijevanje kretanja kao fundamentalnog dinamičkog nosioca strukturalnog konstituisanja, te razvoja i rasta ljudskih habitusa (od protourbanih naselja do gradova), upućuje dalje na sagledavanje unutrašnje i vanjske putanje kao generatora transformacije kulturnog pejzaža jer, i u međusobnom i u sadejstvu s okolinom, omogućavaju transkulturaciju – fenomen transmisije kulturnih uticaja na određenoj teritoriji i u kontaktu različitih društvenih grupa. Riječ je o vremenskim odrednicama prenošenja, razmjene i integracije različitih strukturalnih afiniteta (razvijenih unutar pojedinačnih društveno-socijalnih identiteta) u procesu formiranja kontinuiteta tipova naselja. Tako fenomen transformacije kulturnog pejzaža, u odnosu na kontekst unutrašnjeg i vanjskog uticaja dinamičnih antropogenih faktora, možemo sagledati kao rezultantu pozitivnih i negativnih sukcesija sociološkog i prostornog karaktera u jedinstvenom procesu akulturacije.

Sam proces transformacije kulturnog pejzaža započinje dolaskom i zaustavljanjem nove društvene grupe u zatečenom toposu, u za nju novom socio-kulturnom okruženju, što uključuje preuzimanje i prihvatanje kulturnih i društvenih obrazaca, karakteristika i osobina zatečenog društva i vodi ka njihovom sociološkom stapanju, ali može imati i recipročan smjer. Tada govorimo o prenošenju egzistencijalnih iskustava iz prostora napuštenog u novi topos, o restrukturiranju koje je regresivno-destruktivnog karaktera, jer novi oblici i identitet pejzaža predstavljaju diskontinuitet ranije kulture. Uprkos tome, supstanca fenomena kontinuiteta naselja ostaje zadržana u *genius lociju* tla, klimata, egzistencijalnog hodološkog optimuma u odnosu na vanjski prostor toposa i pejzaž u cjelini, pa ova specifična vremenska sukcesija kontinuiteta postaje fundament novog identiteta (transformisanog) kulturnog pejzaža. Ili drugačije, ponašanje u novoj sredini je refleksija onog iz ranijeg okruženja, pa doseljenici ne stvaraju novu generaciju tipa naselja, već je transformacija zatečenih fizičkih struktura njihova nova artikulacija egzistencijalnog prostora po tradiranim autentičnim metodama i modelima, ali u drugačijem (urbanom) kontekstu i s trajnim konsekvencama na kulturni pejzaž.

Urbana (arhetipska) matrica

Gradovi u kojima danas živimo najčešće su osnovani po nekom arhetipskom konceptu tradicionalnog načina građenja nasebinskih struktura. Tako postojeće prostorne organizacije, artikulisanjem *genius locija* toposa (optimalnog odnosa duhovnih, prirodnih i stvorenih uslova u kontinuitetu naselja) u geometriju svrhe, ispoljavaju njihovo samogenerisanje i simboliku duha naslijeđa. One u sebi nose vlastitu istinu o načinu življenja u prostornom okviru kulturnog pejzaža, materijalizovanom od drevnih graditelja u različite morfološke oblike i čitljivom u tipovima urbanih (arhetipskih) matrica.

Tome svjedoče arheološki identifikovani nalazi – artefakt-tragovi selišta – naselja – koji, vrednovani po načinu oblikovanja i izgledu planske osnove, omogućavaju izbor tipova naselja, baziran na pretpostavci da su prostorni koncepti ljudskih zajednica najubjedljiviji upravo u svojim počecima jer prizore motive formiranja prototipova. Odnosno, analiza uzroka nastanka grada potvrđuje da je ljudska vizija o redu, poretku, harmoniji, smislu i identitetu porodila oblik, pa je historija formiranja grada ustvari historija arhitektonsko-prostorne imaginacije i čovjekovog dara da predstavi duhovni i materijalni svijet³⁸.

Sama po sebi, historijska geneza grada bila je izrazito dinamičan i potentan proces, ali s potrebom za dograđivanjem tipova planova naselja, odnosno za transformacijom njihovih arhetipskih matičnih kodova. Tako između intuitivnog ljudskog stvaralaštva drevnog vremena i aktuelnih potreba stoje realizovani urbanistički planovi i projekti – racionalni artificijelni habitusi, stvorena fizička okolina kao antiteza prirodi i težnja urbaniste/arhitekta da je oblikuje podesnu za sklad u domicilu. A to je, kaže Bogdan Bogdanović (1976: 30), lična formula grada skrivena u nevidljivoj grafici njegovog plana.

Upravo ta nevidljiva grafika je urbana (arhetipska) matrica (Čakarić, 2012a: 16-17) jer vodi porijeklo od funkcionalne, spontane i planske, kompozicije koja postaje suština oblika plana grada i u kojoj je definisan karakter međusobnog odnosa cjeline i njenih sastavnih dijelova. Elementi te kompozicije su fizičke strukture i izražavaju narav urbane (arhetipske) matrice, a mogu biti blokovi, trgovi, ulice i pojedinačni objekti u strukturiranoj hijerarhiji. Međusobni odnos broja i veličine gradskih blokova, trgova, ulica i pojedinačnih objekata oscilira težeći optimalnoj ravnoteži u ulogama koje imaju u okviru cjeline. Matrica se u kompoziciji ne ponavlja, zbog svojih autentičnih i specifičnih pokazatelja, jer je svaki segment prostora jedinstven po svojoj prirodi i odnosu prema cjelini.

³⁸ Prve identifikovane ljudske aktivnosti bile su primarno usmjerene ka zaštiti, kako bi se osigurao opstanak vrste, pa se već kod najranijih civilizacija uočava razlika između praktičnog i magičnog – između fizičke zaštite od demonskih sila u prirodi, na jednoj, i zaštite od mističnih svojstava klimatskih i promjena godišnjih doba, na drugoj strani. Tako su prvi oblici i forme gradnje zapravo udružili fizičke, društvene i kulturne aspekte primitivnih koncepcija življenja, a ograda i koliba prvi su izrazi pokušaja čovjeka da ovlada prirodnom okolinom i transformiše je u skladu sa svojim potrebama. Ovaj proces transformacije je doživio vrhunac u naše doba, ali nije rezultovao redom (Norberg-Schulz, 2009: 122-123), poretkom i harmonijom prostornih (urbanih) oblika i formi. Za pobliže razumijevanje poriva čovjeka da zadovoljenje svojih potreba artikulise u geometrijskim oblicima planskih osnova sedentarnih naselja i pretvori ih u tradiciju zaseljavanja, koja pulsira do danas kao sublimirana ideja održivog življenja u racionalno-pragmatiski strukturiranoj gradbenoj osnovi naselja, vidi Moholy-Nagy, 1968; Malinovski, 1979; Lévi-Strauss, 1989; Frejzer, 2003.

Grad se teritorijalno širi geometrijskim usložnjavanjem početne matrične kompozicije, tako da ni u jednoj od faza ne gubi cjelovitost ni odnos samostalnosti dijelova prema cjelini. Istovremeno, proporcionalno se povećava sloboda u izboru pristupa djelovanju urbaniste/arhitekta u postupcima transformacija urbanog konteksta, uz obavezu očuvanja postojećih koherentnosti forme.

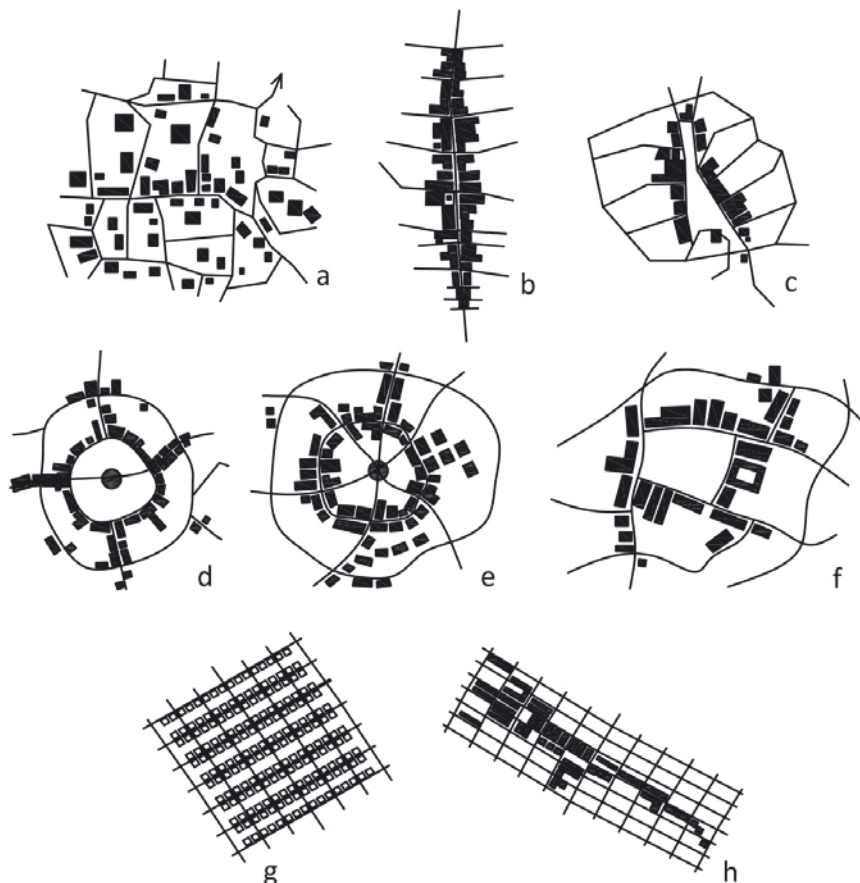
Međusobni odnosi elemenata urbane matrice utiču na obrazovanje prostornog mikroambijenta i odnosa izgrađenih volumena, neizgrađenih površina i linijskih iskaza u rasprostiranju grada. Gradski prostori, uzastopnošću senzacija, postaju dinamični ili statični u ovisnosti o tome da li ih neki od elemenata presijeca ili je njihov naglašeni, ali sastavni, dio. Suština je u izbalansiranom odnosu međusobno nejednakih elemenata, u dinamičnosti ili statičnosti impresija koje emituju nove prostorne mogućnosti.

I konačno, temporalnost transformacije i dinamička učinkovitost bihevioralne akulturacije ostavile su u razvojnom procesu kulturnog pejzaža različite protoplanske osnove struktura – urbane (arhetipske) matrične kompozicije, pa se tipovi i koncepti gradogradnje okupljaju oko tri atributa: geomorfološki, koncentrični i ortogonalni. Njihovi podtipovi ukazuju na optimalnost i uravnoteženost unutrašnjeg i vanjskog uticaja dinamičnih antropogenih faktora akulturacije (Slika 3).

Na osnovu svega navedenog, zaključujemo da je analiza tipova i podtipova protoplanskih osnova struktura značajna s aspekta promatranja transponovanja metoda dizajna u (prirodno) okruženje, ali i transformacije ideja u realizovanim planovima gradova u kojima se iščitavaju neofunkcionalne redefinicije koda tradiranog (arhetipskog) stava.

Oblik grada

Analizi tipova i podtipova protoplanskih osnova kulturnog pejzaža, iz kojih deriviraju prostorne artikulacije početnih i funkcionalno redefinisanih urbanih (arhetipskih) matrica – realizovani planovi protogradova i gradova, prethodi nužnost teorijskog određenja pojma oblik grada, a kojim je moguće apstrahovati pouke prethodnih elaboracija o autohtono-autarhičnim antropološkim uticajima na konstrukciju toposa i formiranje ljudskih naselja uopšte. U tom smislu, oblik grada sagledavamo kao geometrijski izgled njegove planske osnove – urbane matrične kompozicije, uslovljen dostignutim civilizacijskim nivoom, urbanom kulturom i tradicijom neke teritorijalne društvene zajednice, konstitutivnim kontemplativnim elementima, topološkim datostima prirodnog reljefa, koncepcijom saobraćajne mreže, funkcionalnom organizacijom gradskih prostora, tehnološkim i razvojnim tendencijama, te posrednim i neposrednim djelovanjem planerskih i projektantskih metoda. Tako oblik grada izražava njegovu individualnost kao autentičnu morfološku tvorevinu, njegovu estetsku specifičnost i cjelokupnu strukturalnu kompoziciju, kao i jedinstvenost u načinu funkcionisanja (Ibid: 14). Pritom, geometrijski oblik grada može biti stalan u određenom vremenu, dok su društvene aktivnosti, koje generišu transformacije, historijski promjenljive pojave i pripadaju simboličkom značenju konteksta načina života. Odnosno, kontinuitet oblika grada i njegova geneza ovise o tom kontekstu onoliko koliko on sam pokazuje vremenski kvalitativne transformacije u načinu ponašanja ljudi (Hamidović, 2000: 64). A ponašanje

Slika 3: Tipovi i podtipovi urbanih (arhetipskih) matrica

- a) Tip disperzne, kao podtip geomorfološke, urbane (arhetipske) matrice; b) Tip linearne, kao podtip geomorfološke, urbane (arhetipske) matrice; c) Tip nepravilne, kao podtip koncentrične, urbane (arhetipske) matrice; d) Tip kružne, kao podtip koncentrične, urbane (arhetipske) matrice; e) Tip radijalne, kao podtip koncentrične, urbane (arhetipske) matrice; f) Tip kompleksne, kao podtip koncentrične, urbane (arhetipske) matrice; g) Tip kvadratne, kao podtip ortogonalne, urbane (arhetipske) matrice; h) Tip pravougaone, kao podtip ortogonalne, urbane (arhetipske) matrice (vidi Sliku 1).

podrazumijeva potrebu za oblikovanjem i preoblikovanjem (prirodne) okoline, gdje odabir postupka prilagođavanja ljudskim potrebama u okviru modela njenog svrhovito-egzistencijalnog i prostorno-kompozicionog aspekta korištenja i iskorištavanja nužno utiče na strukturiranje geometrije oblika plana grada³⁹. Ili drugačije, a kako je ranije naglašeno, oblik grada čitljiv je u artikulacijama urbanih (arhetipskih) matrica protoplanova toposa kao kriterijalnih premisa kontekstualizacije kulturnog pejzaža i prizori tipove (i podtipove) oblika plana grada, okupljene oko tri fundamentalna atributa: geomorfološkog, koncentričnog i ortogonalnog, pa je i raščlanjivanje koje slijedi usmjereno ka njihovom pobližem tumačenju.

³⁹ Uobičajena je podjela geometrije oblika planova gradova na pravilne i nepravilne. Terminom pravilne atribuiraju se sve one čija se urbana matricna kompozicija podvrgava uzusima geometrijskog reda, pri čemu je stepen pravilnosti veći što se ona više približava osnovnim geometrijskim oblicima. Sve ostale, u kojima takvi geometrijski odnosi nisu prisutni, prepoznaju se kao nepravilne (Milić, 1995: 105; vidi Vresk, 2002: 133-137).

Geomorfološki tip oblika grada

Geomorfološki ili amorfni, nepravilni, organski tip oblika grada iskazuje se u pragmatičnom funkcionalnom korištenju topoloških datosti prirodnog reljefa za umještanje matrice protoplana, a kojeg karakteriše skladna integracija fizičkih struktura stalnog zaklona (čovjekovog egzistencijalnog okrilja) u prirodni krajolik. Ovaj postupak nije konstrukcija artificijelne okoline kao antiteze prirodi, već je koncept zasnovan na slobodnom izboru najprikladnije lokacije koja dopušta kontrolu nad prirodnom okolinom kako bi ona bila transformisana u svrhovit kulturni pejzaž. Radi se o terenu prilagođenoj, ali nesimboličkoj, materijalizaciji fizičkih struktura, artikulisanog neovisno o tradiranim arhetipskih kodovima neke populacije u konstrukciji toposa. Odnosno, obrasci simboličkog ponašanja i mišljenja, usmjereni ka konceptualizaciji prostora, uzmiču pred egzistencijalnim pitanjima i time afirmišu samo one aktivnosti teritorijalne društvene zajednice koje su usmjerene ka jedinstvenom cilju – opstanku. Rezultat toga je svrsishodan plan – (proto) tip naselja kao uzročno-posljedična veza funkcionalnog prilagođavanja konfiguraciji terena i oblikovanja oslonjenog na društveno-populacijsku strukturu.

Slika 4: Tipovi protoplanova kulturnih pejzaža kao podtipovi tipa geomorfološkog oblika grada

a) *Yarim Tepe*, Mezopotamija – tip disperznog protoplana kulturnog pejzaža kao podtip geomorfološkog tipa oblika grada; b) *Cliff Palace*, Nacionalni park Mesa Verde, SAD – tip linearnog protoplana kulturnog pejzaža kao podtip geomorfološkog tipa oblika grada;

Iz navedenog proizlazi da geomorfološki oblik plana naselja ovisi o osobinama topografije terena kao platforme za razvoj i rast i o mikrolokacijskim uslovima za izgradnju toposa, pa je moguće razlikovati njegova dva osnovna tipa: a) disperzni, iskazan u maksimumu integracije fizičkih struktura u prirodni krajolik i b) linearni, iskazan u minimumu te integracije – u obliku koji u sebi sadrži linijske elemente grupisanja fizičkih struktura po izohipsama kao elemente razgraničenja prirodnog i artificijelnog (kulturnog) pejzaža (Slika 4). S druge strane, ova dva tipa konstrukcije toposa su u vremenu često napušтана i ponovo korištena, ali su u tim sukcesijama trendova zadržavani prostorni atributi kulturnog pejzaža – kontinuitet arhetipske matrične kompozicije, što je blisko kontekstu pozitivne akulturacije krajolika.

Univerzalnost geomorfoloških oblika ilustruje i historija⁴⁰, koja upućuje na raspon tipova od prahistorijskih protoplanova do savremenih urbanističkih planova, i

⁴⁰ Smatra se da su se naselja geomorfološkog tipa počela formirati u periodu od oko 4000. do 1800. godine stare ere, što je, iz današnje perspektive, dovoljna vremenska distanca za zaključak da je riječ o najstarijem i time najprisutnijem tipu oblika naselja. Tako su, u fazi sedentacije naroda, formirani zaseoci, sela, seoski gradovi i gradine kao osnovne stalne ljudske nastambe →

hrani ideju da je amorfni, nepravilni najprisutniji oblik ljudskih naselja, te da je i danas najkarakterističniji, posebno u kontekstu savremenog eko-grada.

Koncentrični tip oblika grada

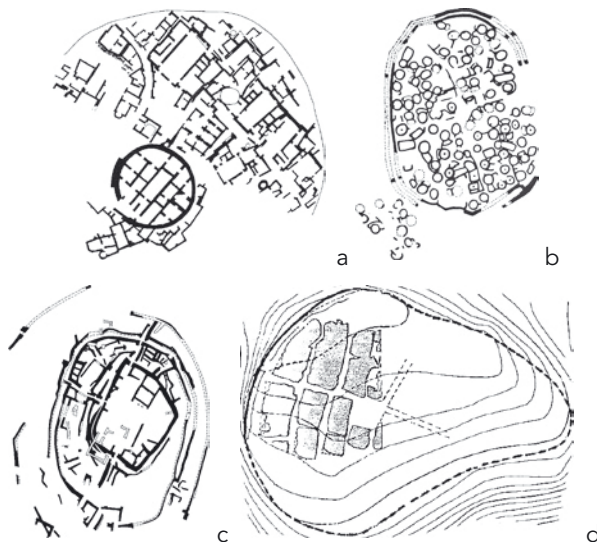
Koncentrični ili kružni, prstenasti oblik grada (Hamidović, 2000: 44-46) proističe iz zatvorene matrice protoplana koja posjeduje najkvalitetnije prostorno-geometrijske karakteristike jer su sve tačke na njenim granicama podjednako udaljene od centra i jer se jednostavno fragmentira na manje dijelove. Fizičke strukture su raspoređene dijametralno ili radijalno od centra ka rubu, uz racionalno korištenje unutrašnjeg prostora. Ovakva geometrizacija koncentričnog matičnog protoplana se u potpunosti udaljava od oblika koji slijede prirodne topološke pravce i simbolizuje arhetipski ideal sakralizacije egzistencijalnog prostora.

Sama ideja zatvorenosti i centraliteta, kao i identitet koncentričnog oblika plana naselja proizlaze iz forme zadovoljene u načinu života, u religiozno-iracionalnom ili funkcionalno-racionalnom ponašanju i mišljenju arhaičnog čovjeka. Tako se, u prvom slučaju, kontekst kruga kao simbola kosmičkog neba povezanog sa zemljom (Chevalier et al., 1983: 321) ili kontekst okupljanja u blizini izvorišta vode i počivališta, u drugom slučaju, transponuju u prostorni oblik kulturnog pejzaža. Ovakvo tumačenje forme toposa je zapravo razumijevanje ideje kruga u protoplanskoj osnovi naselja kao nosioca atributa stvaraoča smisla – identifikacije konteksta posebnog i svrhovitog postojanja u prostornim odrednicama okvira življenja.

Nadalje, krug je indikator i relativno strogog radijalnog sistema oblika toposa, podesnog za kretanje iz zajedničkog početka – centra, a njegova unutrašnja transformacija dozvoljava grupisanje pojedinih putanja, što je karakteristično za historijske, ali i neke savremene urbanističke projekte. Takođe, geometrija kruga je statičan oblik koji ne dozvoljava razvoj i rast naselja a da ostane očuvana zatečena hijerarhija prostornih odnosa u kulturnom pejzažu. Tako je, bilježi historija, povećanje brojnosti populacije neke društvene zajednice iniciralo formiranje novog naselja koncentričnog oblika plana, a koje nije nastavak fizičkog kontinuiteta istog naselja, već predstavlja mulipliciranje arhetipske ideje kružnog ili prstenastog oblika toposa.

Navedeno upućuje na zaključak da je koncentrična matrica protoplana zatvoren, statičan, racionalan i autarhičan sistem podesan za manje društvene zajednice (Slika 5, str. 46), a kojeg unutrašnji i vanjski uticaji dinamičnih antropogenih faktora akulturacije u potpunosti ili negiraju ili prisvajaju. Na ovaj fenomen upućuju brojna (nova) naselja, promatrana u vremenskom rasponu od neolitskih gradina do zamisli planera-utopista XIX i XX vijeka, i potvrđuju ideju kruga kao univerzalnu u razmišljanju o idealnom obliku plana toposa.

-
- uslovljene opštim geomorfološkim karakteristikama egzistencijalnog prostora. Ideje njihove forme su kontinuirano prisutne do današnjih dana, ali su vremenom transformisane i prilagođavane potrebama stanovnika Zemlje kako bi danas bile transponovane u koncept eko-grada.

Slika 5: Tipovi protoplanova kulturnih pejzaža kao podtipovi tipa koncentričnog oblika grada
 a) *Tepe Gawra*, Mezopotamija – tip nepravilnog protoplana kulturnog pejzaža kao podtip koncentričnog tipa oblika grada; b) *Cividade de Terroso*, Portugal – tip kružnog protoplana kulturnog pejzaža kao podtip koncentričnog tipa oblika grada; c) *Dimini*, Tesalija – tip radijalnog protoplana kulturnog pejzaža kao podtip koncentričnog tipa oblika grada; d) *Gradina Pod* kod Bugojna – tip kompleksnog protoplana kulturnog pejzaža kao podtip koncentričnog tipa oblika grada;

Ortogonalni tip oblika grada

Esencija ideje ortogonalnog tipa oblika grada je u njegovom odvajanju od prirode, u negiranju geomorfoloških datosti terena i insistiranju na ljudskom radu koji stremlji ka progresu, ka artikulaciji konteksta prostorne matrice kompozicije toposa koji dozvoljava njegove integralne multiplikacije – nezavisan razvoj u svim smjerovima. To je, dakle, koncept dinamičnog i beskrajnog plana s unutrašnjom energijom u funkciji kontinuirane i vječne transformabilnosti. Zbog toga je arhaični čovjek, kako bi formirao ortogonalnu osnovu protoplana toposa, provodio postupke primjene jedinstvenog modula unutar svog egzistencijalnog prostora, što je rezultovalo geometrijski pravilnim rasporedom parcela i fizičkih struktura okomitih na centralnu komunikaciju i, ukupno, funkcionalno progresivnom formom kulturnog pejzaža.

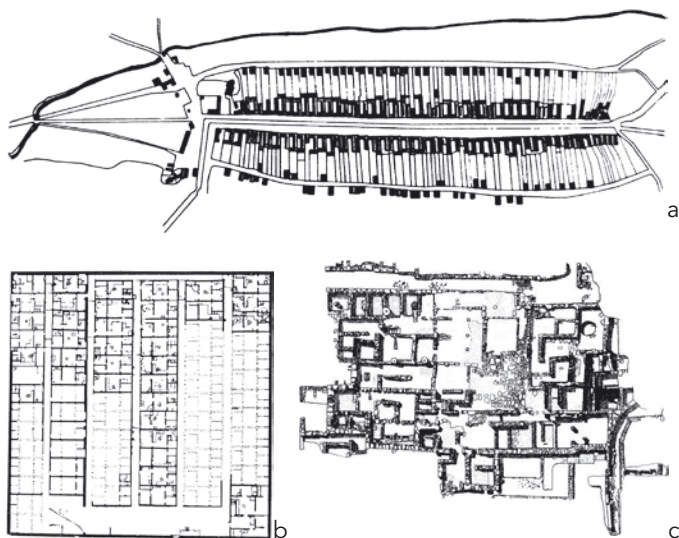
Proces stvaranja ortogonalnog praoblika plana počiva na ukrštanju dviju putanja i odatle na mogućnosti pronalazanja kombinacija zasnovanih na načelu kontinuiteta – ponavljanja dužina i širina – modula – ustanovljene jedinice mjere površine prostora čija primjena osigurava jedinstvo agregata⁴¹. Tako nastaje

⁴¹ Univerzalnost modula potvrđena je kontinuitetom njegove primjene – od poprečnog presjeka dorskog stuba, visine i veličine kapitela, preko kubusa od opeke kao cjeline nastale multiplikacijom ovog modula, zatim modula kao mjere ili standarda koncepta građenja gradova u Starom vijeku, do modularnog oblikovanja okoline u Le Corbusierovom Ozarenom gradu i Kenzō Tangeovom Planu za Tokio. Kombinovanje različitih veličina modula gradi posebne ambijente u kojima slobodni prostori nastaju izostavljanjem i transformacijom površina (pojedinih modula, op. a.), a opasnost od monotonije i ponavljanja pravaca rješava se namjenama, visinama i karakterom fizičkih struktura. Takođe, kombinovanje modula pruža velike mogućnosti za racionalno planiranje saobraćaja i to strukturiranjem, dimenzioniranjem i selekcijom pojedinih pravaca (Radović, 2003: 133, 138).

mrežasti raster protoplana – sistem ukrštenih putanja, kompromis između iskorištenosti egzistencijalnog prostora i geometrijski pravilne strukture toposa, konkretan svijet aktivnosti i ukupnost horizontalnih smjerova u ravni mogućeg beskonačnog prostiranja.

Ova potencija, potekla od arhetipskog principa simbolike ritma u prostornoj organizaciji kulturnog pejzaža, usmjerila je razvoj dva podtipa funkcionalno-racionalnog oblika protoplana naselja: linearni – razvijen duž putne ili vodne komunikacije i kvadratni ili pravougaoni – razvijen oko neke nodalne tačke (trga⁴²) (Slika 6). S druge strane, religiozno-iracionalni porivi arhaičnog čovjeka porodili su aksijalnost i hijerarhiju zona unutar ortogonalnog protoplana – usmjerenost i orijentaciju kao početak i kraj (ceremonijalnog) kretanja po osi simetrije, ulaz i izlaz, te vertikalnu i dispozicionu naglašenost fizičkih struktura kao medija reda, poretka i kontrole, moći autoriteta koji je van dosega *običnog* uma.

I konačno, ortogonalni tip oblika naselja, promatran s aspekta prostorno-vremenskih transformacija struktura, posjeduje autentične attribute fenomena kontinuiteta u dizajnu, odnosno minimalan uticaj dinamičnih antropogenih faktora akulturacije na izvorne topose. To je tip otvorenog, progresivnog habitusa u kojem je čovjek prihvatio racionalnost u korištenju egzistencijalnog prostora, način ponašanja i mišljenja prisutan i u dizajn-metodama artikulacija savremenih urbanih struktura.

Slika 6: Tipovi protoplanova kulturnih pejzaža kao podtipovi tipa ortogonalnog oblika grada
a) *Ružindol*, Slovačka – tip linearnog protoplana kulturnog pejzaža kao podtip funkcionalno-racionalnog ortogonalnog tipa oblika grada; b) *Tell el-Amarna*, Egipat, radničko naselje – tip kvadratnog protoplana kulturnog pejzaža kao podtip funkcionalno-racionalnog ortogonalnog tipa oblika grada; c) *Malia*, Kreta – tip pravougaonog protoplana kulturnog pejzaža kao podtip funkcionalno-racionalnog ortogonalnog tipa oblika grada;

⁴² Radi se o formiranom prototipu slobodnog prostora namijenjenog prirodnoj razmjeni, trgovini, kolektivnim ceremonijama ili postavljanju vjerskog objekta i značajan je u analizi arhetipskih kodova u formiranju elemenata (savremenih) urbanih morfoloških struktura.

Analiza tipova i podtipova oblika (plana) grada ukazuje na neophodnost sagledavanja (proto)planske osnove struktura kulturnog pejzaža – urbane (arhitektske) matrice kompozicije kao podloge iz koje oni proističu i koja atribuiraju koncepte gradogradnje. Ovo implicira da je kontinuitet oblika grada moguće percipirati na način prepoznavanja njegove konture, koja ga povezuje s matricom s kojom tvori urbomorfološku strukturu – konkretan fizički okvir ljudskoj egzistenciji. Upravo ta kontura definiše ove elemente, pa urbanu matricu prepoznamo kao podlogu, a urbomorfološku strukturu kao oblik. To znači da je oblik grada određen misaono-konceptualnom projekcijom građene sredine, proistekle iz vlastite matrice kompozicije – podloge koja projicira karakter kontinuiteta tog istog oblika, a kojeg, dakle, nije moguće razdvojiti na zasebne elemente sposobne da samostalno egzistiraju. Zajedno, oni nose vrijednosti izvedenih specifičnih geometrijskih iskaza kulturnog pejzaža, nastalih u međudejstvu razvojnih i urbanizacijom stvorenih faktora, te vrijednosti različitih vizija: kulturnih, tradicijskih, urbo-arhitektonskih, društvenih, ekonomskih, tehničko-tehnoloških, pa su, u tom smislu, slojeviti zbog simultanosti prostora, vremena, društvenosti, ekonomije, sociologije, kulture, unutrašnjeg i vanjskog uticaja dinamičnih antropogenih faktora akulturacije na izvorne topose i daju prostorni pečat autentičnom urbanom identitetu.

Fizička struktura – konstrukt urbane morfologije

Etimologija pojma morfologija upućuje na grčke pojmove *morphe* – oblik i *logos* – nauka, temeljem kojih morfologiju možemo tumačiti i razumjeti kao nauku o oblicima⁴³. Njena posebna disciplina je urbana morfologija i bavi se proučavanjem prirode oblika i forme grada, uslova i načina njegovog formiranja, izgleda i geneze, kao i elemenata koji na to utiču svojim posrednim ili neposrednim djelovanjem.⁴⁴ To znači da osnovnu dimenziju morfologiji urbanog prostora daju način korištenja zemljišta, funkcionalne i sadržajne veze generisane međusobnim odnosima individualnih gradskih prostornih cjelina, te distribucija socijalnih aktivnosti u urbanoj sredini. Direktno ovisna o obliku plana grada i njegova tri konstitutivna elementa – sistema ulične mreže, rasporeda parcela gradskog zemljišta i razmještaja fizičkih struktura, urbana morfologija tako podrazumijeva prostorni raspored i

⁴³ Morfološka istraživanja, zastupljena u mnogim naučnim disciplinama, objašnjavaju pojave i procese vazane uz formiranje i genezu specifičnih oblika. Tako su ona u biologiji usmjerena ka analizi oblika i strukture živih bića, u lingvistici riječi, u filozofiji historijskih sklopova, u sociologiji društva, u kulturi pojedinačnih kultura, u fizičkoj geografiji reljefa Zemljine kore, u urbanoj geografiji prirodnih i antropogenih determinanti urbanog prostora, a svim je zajedničko to da su u analizi oblik i struktura neodvojivi, ali uz obavezu konstatacije podudarnosti morfoloških karakteristika pojedinih elemenata. Dakle, morfološka istraživanja pripadaju domeni naučne discipline, a ne deskriptivne naučne metode, u okviru koje specifični oblici podliježu analizi u kontinuitetu vremena (Đokić, 2007: 61-62).

⁴⁴ Đokić (Ibid: 62) navodi definiciju urbane morfologije geografa Roberta Dickinsona, a koji je vidi kao analizu oblika plana grada i fizičke strukture, promatranih u svom formiranju, razvoju (op. a.), rastu i funkciji. Tako Dickinson, prenosi Đokić, smatra bitnim dvije grupe istraživanja: 1. morfoloških struktura kojima se tumače planske osnove i arhitektura pomoću mjesta, oblika (op. a.) plana, razvoja (op. a.), rasta i upotrebe i 2. uporednih morfoloških studija različitih uzoraka određenih porijeklom, razvojem (op. a.), rastom i funkcijom. Aldo Rossi (1999: 15; 1996: 3) kaže da se grad mora shvatiti kao arhitektura, a koja nije samo njegova vidljiva slika i zbir različitih arhitektura, nego je ona i izgradnja grada u protoku vremena, stvaranje životnog okruženja, jer je duboko ukorijenjena u oblikovanje civilizacije i trajan je, sveopšti i neophodan artefakt. Čini se da Rossi izjednačava pojam arhitektura grada s pojmom urbana morfologija (op. a.). Ovdje stoji preporuka da se uporede oba prevoda istog djela.

odnos morfoloških elemenata – saobraćajnica, javnih prostora, ozelenjenih površina, urbo-arhitektonskih ansambala i pojedinačnih objekata u strukturiranoj hijerarhiji, svakog sa svojim specifičnostima⁴⁵ (oblikom osnove, visinom, mjerilom, položajem, funkcijom, konstrukcijom, arhitektonskim oblikovanjem, gustom izgrađenosti). Iz ovih elemenata derivira i tip siluete grada⁴⁶ (kao makro-oblik) i diferencira tipove gradova (Đokić, 2007; Radović, 2003; Vresk, 2002; Rossi, 1999; Rosi, 1996; Marinović-Uzelac, 1989).

Navedeno implicira da sveobuhvatno razumijevanje urbane morfologije potiskuje jednostrano linerano tumačenje konteksta urbanog prostora kao samo oblika, koji, i u cjelini i u detalju, nastaje prostom kompozicijom morfoloških elemenata. Suprotno, riječ je o konkretnom fizičkom okviru ljudskoj egzistenciji, o formiranju, razvoju i rastu, transformacijama, historiji i budućnosti kulturnog pejzaža kao iskaža kreativnih aktivnosti ljudi u prirodnom ambijentu, artikuliranih u morfogenetske odrednice prostora formirane u jedinstvenom kulturnom procesu. To znači da urbana matrica, oblik grada i njegova trodimenzionalna slika (silueta) utjelovljuju funkcionalne i sadržajne međudnose morfoloških elemenata, konačno izražene logično organizovanim i artikuliranim prostorom grada, gdje je fizička struktura misaono-konceptualna projekcija konkretne građene sredine u konjunkturi vremena. Pa ako se shvati kao fenomen konstrukta egzistencijalnog okvira, stalno promjenljivog i sa uvijek novim značenjima i vrijednostima, onda fizička struktura može razotkriti zakonitosti formiranja i transformacije kulturnog pejzaža, njegovih oblika, esencije sadržaja, funkcija prostora i međudjelujućih faktora koji grade morfologiju i urbanu formu u cjelini, kao i zakonitosti transformacije urbanističkih dizajn-konceptata u stvarno životno okrilje neke teritorijalne društvene zajednice. Tim svojstvom, fizička struktura zapravo oslikava svoju fundamentalnu vezu s kontekstom urbanog okruženja u kojem nastaje i kojem određuje realnu prostornu dimenziju, bilo da je riječ o teorijskom, bilo o praktičnom aspektu urbanizma. Pritom je važno naglasiti i to da njen osnov jesu arhitektonski objekti, ali trebaju biti shvaćeni kao dio cjelovitog sistema morfoloških elemenata, koji, integrisani u jedinstven urbani sistem, kreiraju okvir za funkcionisanje složenih životnih procesa neke društvene zajednice.

Tragom izrečenog se da zaključiti da između građene sredine – konkretnog egzistencijalnog prostora i fizičke strukture – misaono-konceptualne artikulacije urbanog artefakta postoji stalna dijalektička veza ispoljena u međuovisnosti uzroka njihovog nastanka, logike oblika, funkcije prostora, suštine sadržaja, vrijednosti elemenata i cjelina, te prostorno-vremenskih transformacija, a iz kojih konačno derivira urbana morfološka struktura. Stoga je ovdje potrebno analizirati uticajne

⁴⁵ Uopšteno, morfologija urbanog prostora sastoji se iz derivata geometrijskih oblika osnova morfoloških elemenata – ulica, javnih prostora, ozelenjenih površina, urbo-arhitektonskih ansambala i pojedinačnih objekata. Ti derivati proističu iz tri osnovna geometrijska oblika – kvadrata, kruga i trougla. Njihovim transformacijama nastaju nove pravilne i nepravilne konfiguracije osnovnih morfoloških elemenata, a koje direktno utiču na karakter urbanog prostora (Krier, 1999: 8-15).

⁴⁶ Silueta grada ocrta oblik urbane morfološke strukture i prostorni je pečat identiteta grada – skup izraza individualnih i dominantnih jedinica kombinovanih s prirodnom morfologijom terena, posebno i drugačije u svakom pojedinačnom gradu. Siluetom su posebno naglašeni orijentiri (reperi, fokalne tačke) koji upućuju na važna mjesta u tkivu grada. Djelovanjem prirodnih ili antropogenih faktora, naglo ili postepeno, transformiše se morfologija urbanog prostora, što se odražava na ukupnoj morfološkoj slici, pa i na silueti grada (Radović, 2003: 90-91).

faktore na krajnju eksplikaciju fenomena urbana morfologija u, čini se, racionalnom slijedu prikaza njihovih prostornih pojava i procesa.

Konsekventnost odnosa fizičke strukture i topoloških datosti prirodnog reljefa u konstrukciji urbane morfologije

Analiza fizičke strukture kao konstrukta urbane morfologije započinje u toposu (mjestu) kojeg smo ranije definisali kao artificijelnu, izgrađenu i naseljenu građenu sredinu, direktno i nužno integrisanu s prirodnim okruženjem u funkcionalnoj retroakciji. Shvaćen kao genetička konceptualizacija prostora pod uticajima jedinstvenog socio-kulturnog konteksta, naslijeđenih iskustava predaka (*genius locija*) i prirode *majke-zemlje*, topos poistovjećuje prostorne odrednice okvira življenja s kontekstom posebnog postojanja, pa je istovremeno i centar osmišljenih događaja egzistencije i ishodište globalne prostorno-vremenske transformacije vođene stvaralačkom intuicijom čovjeka.

Ovo implicira da sadejstvo prirodnih⁴⁷ i antropogenih⁴⁸ faktora uticaja na artikulaciju toposa konstituše model prostornog razmještaja fizičkih struktura, gdje topološke datosti prirodnog reljefa diktiraju pozicije artificijelnih morfoloških elemenata i snažan su impuls formiranju jedinstvene prostorne kompozicije kulturnog pejzaža, rađanju njegovog posebnog karaktera i identiteta. U tom

⁴⁷ Prirodni faktori determinišu prostorne odnose geomorfoloških elemenata i fizičke strukture i utiču na formiranje konačnog iskaza urbane morfologije. Tako je voda svojim prisustvom na nekom teritoriju omogućila primarnu egzistenciju čovjeka, odredila lokacije njegovog naseljavanja, što u tipološkom smislu predstavlja osnovni protomodel u svrhu gospodarenja nad prirodnim silama, u kojima se čovjek odvojio od svog organskog prebivališta, ali koje se i dalje neprekidno vezivalo za nju (vidi Čakarić, 2012a: 32-47). Pored toga, vodni tokovi ili prostranstva vodnih površina daju i predodređuju oblik grada, opredjeljuju njegovu prostornu genezu i usmjeravaju vizuelno čitanje cjelokupne urbane morfologije. Takođe, negativna dejstva vode (poplave, erozije, podzemne vode), kao i borba za vodu, na sličan način određuju karakter i tip morfologije urbanog prostora (vidi Čakarić, 2010: 107-113). Nadalje, i topološke datosti prirodnog reljefa utiču na izbor lokacije za naseljavanje, uslovljavaju trase saobraćajnica, funkcionalnu strukturalizaciju urbanog prostora, a ponekad fizički razdvajaju dijelove istog grada, zbog čega se oni dalje razvijaju kao samostalna naselja različita po sadržajima, funkcijama i načinima izgradnje. Dakle, urbana morfologija je uslovljena prirodnom topografijom, pa reljef terena i razmještaj fizičke strukture u odnosu na visinske horizonte određuju karakter urbane morfologije izražen u opštoj slici grada u niziji ili grada na padinama. Tako nagib terena definiše karakter integracije fizičke strukture u prirodno okruženje i izražen je naglašenim topološkim datostima ukupnog kulturnog pejzaža pomoću pojedinačnih objekata ili urbo-arhitektonskih ansambala. Osim toga, klimatski faktori i kvalitet zemljišta određuju način artikulacije urbane morfologije, posebne zahvate u planiranju razvoja grada i narav pojedinačnih urbanih morfoloških elemenata (vidi Radović, 2003: 39-46).

⁴⁸ Antropogeni faktori podrazumijevaju različitost i kompleksnost čovjekovog djelovanja na prirodni okvir koji nastanjuje. To je u prvom redu izraženo u oblikovanju egzistencijalnog prostora, u *dopunjavanju* prirodnog okruženja neophodnom fizičkom strukturom. Tako se prepoznaju uticajni faktori na oblikovanje urbane morfologije, a koji se, od samih početaka formiranja okvira egzistencije, javljaju u međusobnoj korelaciji: historijska podloga (odraz stanja i shvatanja nekog društva u određenom historijskom periodu, njegove moći, bogatstva i stepena razvijenosti kulture i tradicije, a koji su prepoznatljiviji u konceptualizaciji urbane morfološke strukture), društveno-političko-ideološki i ekonomski odnosi (karakteristični elementi u morfologiji urbanog prostora nastaju kao odraz stepena razvijenosti društva, socijalnih odnosa, položaja i statusa grada u ukupnoj društvenoj hijerarhiji i njegove mogućnosti za dalju ekspanziju), demografsko-socijalni karakter društvene zajednice, te razvoj tehnike i tehnologije (napredak utiče na promjenu načina i stila života i neposredno na (pre)oblikovanje urbanog prostora koje prati taj napredak). Na morfologiju urbanog prostora antropogeni faktori nikada ne djeluju izolovano, već se javljaju u kompleksnim međudnosima s prirodnim elementima. Njihovo međudjelovanje podložno je promjenama, što ukazuje na to da je i urbana morfologija dinamična kategorija.

sudaru prirodne i građene sredine moguće je iščitati morfološke manifestacije konteksta integracije fizičkih struktura u prirodni krajolik, uobličene ili njihovom koherentnošću ili međusobnim suprotstavljanjem. Prve prepoznamo u geomorfološkom tipu ekspresije toposa, dok druge prizore učinke njegovog razvoja i rasta – transformacije generisane prilagođavanjem okoline ljudskim potrebama u vremenu i, uslijed toga, tipove kulturnog pejzaža koji negiraju prirodne datosti terena na kojem nastaju. Tom fenomenu transformacije tehnika je oruđe, a ne primarni djelotvorni pokretač, jer se nikada, sve do savremenog doba, ona nije odvajala od šireg kulturnog konteksta u kojem je čovjek egzistirao.

U prilagođavanju prirodnog okruženja čovjekovim egzistencijalnim potrebama, uviđamo dalje, nije bilo ničeg „jedinствeno ljudskog, sve dok ono nije postalo modifikovano (...) simbolima, estetskim zamislama, te društveno posredovanim znanjem“ (Mumford, 1986a: 7). U tom smislu, čovjek se nalazio pod pritiskom da svoju energiju usmjeri ne samo na opstanak, nego i na oblikovanje protomodela naselja u svrhu adaptiranja načinu života koji će tu energiju pretvoriti u odgovarajuće kulturne oblike. Tako je čovjekova obrada fizičke strukture u toposu, u odnosu na arhetipske kodove i simboličke kulture, zadovoljila mnogo snažniji imperativ od onoga za vlašću nad prirodom, jer nema jasne linije koja dijeli iracionalno od superracionalnog, ideologiju od činjenica morfoloških prostornih struktura kulturnog pejzaža. Takav poredak ostvaren je u protomodelu, još u drevnim civilizacijama i nikada nije nadmašen, nego je dograđivan, sve dok savremeno doba nije konstituisalo nove odnose, ali i rezultovalo društvenim nazadovanjem. Mada, konsekvencnost iskaza iz protomodela naselja je ostala ista – potreba i oblikovanje (Čakarić, 2012a: 33-34).

Dakle, kulturološka paradigma logike odnosa fizičke strukture i topoloških datosti prirodnog reljefa u artikulaciji prostorne (urbane) morfologije pokazuje da sistem koji je stvorio čovjek svojim običajima, ideologijama, moralnim kodeksima i zakonima svjedoči o njegovoj „sposobnosti preoblikovanja prirodne okoline u nešto najkompleksnije i najtrajnije“ (Kotkin, 2008: 22). To implicira da fenomen transformacije prirodnog pejzaža u artifičijelne morfološke elemente, uobličene u konkretan fizički okvir ljudskoj egzistenciji, ovisi o vitalnosti kulturološkog obrasca neke društvene zajednice, a koji je *raison d'être* najvećeg dijela njene imaginacije. Ovo znači da integracija fizičke strukture u prirodni (ali i u artifičijelni) krajolik nije čitljiva samo na teorijskom ili idejnom planu, već (još i više) na praktičnom nivou, u transponovanju dizajn-konceptata u realnom prostorno-vremenskom arealu u kojem ideje o esenciji urbane morfologije ne cirkulišu samo u svijesti njihovog kreatora, nego su artefakti jednog procesa kulturološkog razmišljanja. Ili drugačije, urbana morfologija je artefakt pragmatskog odnosa ponašanja čovjeka prema transformaciji prirodne okoline, a koji modelima integracije fizičke strukture i kodovima tradicionalnog shvatanja određene kulturne sredine o egzistencijalnim odrednicama života ocrta put preslikavanja dizajn-konceptata na konkretan prostor u težnji ka uspostavljanju sklada između grada i prirode (Slika 7, str. 52).

Slika 7: Venecija – urbana morfologija rađa se neposredno iz prirode oblika toposa, kompleksnog sistema razuđenih vodnih rukavaca, mreže plovnih kanala i mnoštva ostrva

Slika prikazuje drvorez *Pogled na Veneciju* (1497-1500), Jacopo de' Barbarija, grad jedinstvene morfološke strukturalizacije uz kanale Grande i Giudecca, koji, od IX vijeka, izrasta iz prirodnog vodnog okruženja i čiji je oblik, definisan u XI vijeku, uz manje izmjene, sačuvan do danas. Laguna doživljava transformaciju kada inženjeri Republike skreću riječne tokove Brenta, Sile i Piave, kako bi izbjegli stvaranje nanosa, prosijecaju nove kanale da olakšaju prolaz brodovima i omoguće protok vode, ojačavaju pješčane pojaseve Lida, između lagune i mora, radi zaštite od talasa i najstrožijim zakonima štite ukupnost ambijenta (Čakarić, 2008: 74). Venecija je (1987) uvrštena na UNESCO-ov popis svjetske baštine.

Konsekventnost odnosa fizičke strukture i društveno-političko-ideoloških tokova u konstrukciji urbane morfologije

Drugi nivo analize fizičke strukture kao konstrukta urbane morfologije zasnovan je na premisi da je ona projekcija na tlo ideoloških koncepcija, materijalizovana slika društvenih institucija i uopšte (urbane) politike, uobličena u razmještaj i odnos morfoloških elemenata u ukupnoj prostornoj kompoziciji grada. Na ovaj način formulisana teza svoje uporište nalazi u tome da je način artikulacije fizičke strukture zapravo personifikacija urbane politike i date društveno-ekonomske stvarnosti još iz vremena najstarijih institucija vlasti i da, jednako i danas, odražava stavove onih koji su je osmislili i onih za koje je materijalizovana. Iz toga proizlazi da fizička struktura, osim funkcionalno-estetsko-oblikovnih preokupacija, izražava i određena politička opredjeljenja, pa je njeno ideološko značenje moguće razumjeti kao kondenzovanu sliku aktuelne društvene stvarnosti. A upravo u toj slici je čitljiv ovaj konstrukt urbane morfologije, koji je takav saglediv kao opipljiv princip prevladavajuće urbane, ali i kulturne politike.

Sad je već vidljivo da urbana morfološka struktura razotkriva društvene usaglašenosti i trvenja, jer je mjesto fizičke artikulacije ideoloških, političkih i kulturnih institucionalnih silnica, koje se manifestuju u njihovim realnim i simboličkim implikacijama na ukupan prostor grada. To ukazuje da se donošenje odluka o modelu prostornog razmještaja i odnosa urbanih morfoloških elemenata na svim nivoima – teorijskom, idejnom i praktičnom – ne može shvatiti neovisno o ovim međusobno

komplementarnim društvenim perspektivama, jer kontinuirano utiču na koncept kreiranja nove fizičke strukture, kao i na aspekt njene transformacije u vremenu. Tako se sposobnost urbaniste da dimenzijom umjerenog ispoljavanja simbola monolitne vlasti prikaže uticaj institucionalnih makro i mikro procesa očituje u nje-govoj kulturološki kodiranoj interpretaciji stvarnosti u kojoj su objedinjene prakse svih faktora – društvenog, političkog, ideološkog i kulturnog, jer kontekstualizuju elemente koji oblikuju urbanu morfologiju. A s tim u vezi, subjektivni stavovi urba-niste oko artikulacije fizičke strukture (na svim nivoima) mogu reflektovati kvalitet-ne društvene promjene, ali i nastojanja za društvenim nadzorom utemeljenim na superiornosti moćnih (Slika 8).

Slika 8: *Die Großstadt* (Velegrad), Otto Wagner (1911) – urbana morfološka strukturalizacija uzvisivanjem uniformnog do monumentalnosti

U knjizi *Die Großstadt*, Wagner izlaže ideje o umjetnosti urbanizma, služeći se Bečom da prikaže svoje principe urbanog planiranja, zasnovane na premisi o beskonačnom širenju grada kao neizbježnom u uslovima kapitalističke ekonomije, a koji zajedno, u kontekstu urbane morfološke strukturalizacije, diktiraju artikulaciju grada multiplikacijom modula (fizičke strukture) – blokova jednakih velikih kuća, i to „uzvisivanjem uniformnog do monumentalnosti“ (Schorske, 1997: 111), pa na taj način uspostavljene radijalne osi, koje iz periferije konvergiraju prema centru, usmjeravaju rast velegrada.

Konsekventnost odnosa fizičke strukture i ekonomskih tokova u konstrukciji urbane morfologije

Vrijeme u kojem živimo karakterišu globalni⁴⁹ ekonomski tokovi koji na grad djeluju i kreativno i destruktivno. Ti procesi podrazumijevaju koncentraciju ljudi, dobara,

⁴⁹ Sociolog Anthony Giddens globalizaciju definiše kao intenzifikaciju socijalnih odnosa širom svijeta, a koji povezuju udaljene aglomeracije na način da lokalne promjene oblikuju događaji koji se zbivaju mnogo kilometara dalje i obrnuto. Tako se, u kontekstu globalizacije, urbana transformacija danas posebno manifestuje u: 1. jačanju internacionalizacije gradova i urbanih regija u odnosu na kapital i rad, 2. promjenama odnosa moći u odlučivanju između javnog i privatnog sektora, što je naročito izraženo u derugalaciji planiranja i jačanju konkurencije prema stvarnom

usluga i povoljnih prilika – nove mogućnosti koje formiraju povoljan ambijent za centralizaciju i ekonomski rast, ali koje istovremeno slabe i razbijaju koherentnost gradova, tradicija (Vujović et al., 2005: 9) i socio-kulturnih konteksta. Upravo zbog toga, u savremenom ekonomskom miljeu ni funkcionalno-estetsko-oblikovni tretman fizičke strukture nije lišen uticaja globalnog ekonomskog razvoja, pa ona, svojim heterogenim manifestacijama u konstrukciji urbane morfologije, uz ostale, oslikava i ekonomske tokove unutar neke društvene zajednice, kao i mogućnosti i nivo korištenja tehničko-tehnoloških dostignuća.

S tim u vezi, savremeno globalno slobodno tržište nerijetko zastupa interese velikih kompanija, a koji često ne odgovaraju aspiracijama *običnih* ljudi. Tako urbana morfološka struktura, kao zajednički okvir društvenog, ekonomskog i kulturnog miljea, biva transformisana artikulacijom fizičke strukture generisane primarno privatnom željom za izgradnjom atraktivnih ambijenata i dojmljivih tehničko-tehnoloških poduhvata ili željom za ostvarivanjem profita (Slika 9). Osim toga, globalni ekonomski tokovi prisutni su i u zemljama koje nisu ekonomski dovoljno potentne da bi podržale radikalne prostorne transformacije morfoloških struktura, pa se one uglavnom svode na skromnije tehničko-tehnološke poduhvate ili na veće, ali koji se provode sukcesivno, opet u skladu s ekonomskim sredstvima kojima ta društva raspolažu u aktuelnom trenutku.

Slika 9: *Dubai* – uticaj savremenih globalnih trendova na strukturalizaciju urbane morfologije čitljiv je u *sudaru* tradicionalnog i novog modela susjedstva, definisanog svakog svojim specifičnim prostorno-vremenskim i kulturološkim kodovima (vidi Alawadi, 2019).

-
- investiranju, 3. deindustrijalizaciji i centralizaciji uprave i kontrole u nekoliko globalnih gradova, 4. porastu socijalne i ekonomske polarizacije u prostornoj strukturi grada i 5. pojavi postmodernističkih strujanja, te jačanja urbanog marketinga u sferi rasta međunarodne globalne konkurencije (Vresk, 2002: 152).

Rješenje konflikta je u uspostavljanju balansa između ekonomske potentnosti društva i odabira modela prostornog razmještaja i odnosa urbanih morfoloških elemenata, a kojeg je nužno afirmirati poštovanjem stila, kulture i tradicije u urbo-arhitektonskom izražavanju. Tu se može, s jedne strane, govoriti o stilu kao globalnoj pojavi, na koju znatnije utiče globalni razvoj svijesti i ekonomska moć nacija koje imaju ulogu kreatora trendova, dok, s druge strane, možemo govoriti o stilu na lokalnom nivou, nivou jedne nacije ili političkog entiteta. Međutim, tu je moguće i očekivano sučeljavanje vanjskih uticaja globalnog i stila koji određuju lokalna ekonomska moć, stanje svijesti i javne kulture, pa u takvom sukobu postoji opasnost da se urbane politike *odreknu* autonomije i priznaju svoju latentnu i finansijsku ovisnost. Stoga konstatujemo da „faktori koji pridonose raznolikosti, selektivnosti i promjeni moraju imati protutežu u onima koji pridonose kontinuitetu, regularnosti, stabilnosti i univerzalnosti; pa ako bilo koji od ova dva skupa faktora nedostaje, život i rast bivaju ugroženi“ (Mumford, 1986b: 301). To znači da, unutar svog vremenskog odsječka, teritorijalne društvene zajednice i njihova moć percepcije globalnih transformacija, za volju kontinuiteta i kulturne akumulacije, trebaju povezati iskustva prošlosti s budućim projektima.

Fenomen megastrukture u konstrukciji urbane morfologije

Megastruktura je, uopšte gledano, privredni fenomen, zauzima velike prostorne površine, sadrži različite urbane funkcije i izvodi se s ciljem poboljšanja datih društvenih, ekonomskih, kulturnih i socijalnih prilika. To je artifičijelna megakonstrukcija sposobna da samostalno egzistira, bez podrške grada pored kojeg ili u kojem nastaje. Proizvod je i sukus historije i savremenog doba, tradicije i trendova urbanog i tehničko-tehnološkog razvoja, prošlog i onog karakterističnog za aktuelni trenutak u kojem se javlja i čiju izgradnju primarno i prioritetno podržavaju ekonomske mogućnosti neke društvene zajednice, njen kulturni i obrazovni nivo, te društveno-političko-socijalne prilike u vremenu u kojem se te aktivnosti planiraju i provode (Čakarić, 2012a: 45-46).

Kao teorijski diskurs, fenomen megastrukture prvi⁵⁰ razvijaju Fumihiko Maki (1964) i Ralph Wilcoxon (1968). Tako Maki ovaj fenomen razumijeva i tumači kao veliki prostorni okvir u kojem su sadržane sve funkcije grada ili njegovih dijelova i vidi ga kao reper u artifičijelnom krajoliku, te se protivi ideji da je makrostruktura (ili sistem) postojana, dok je istovremeno mikrostruktura (ili jedinica sistema) mobilna i transformabilna u skladu s potrebama i željama korisnika i s (kraćim) vijekom trajanja.

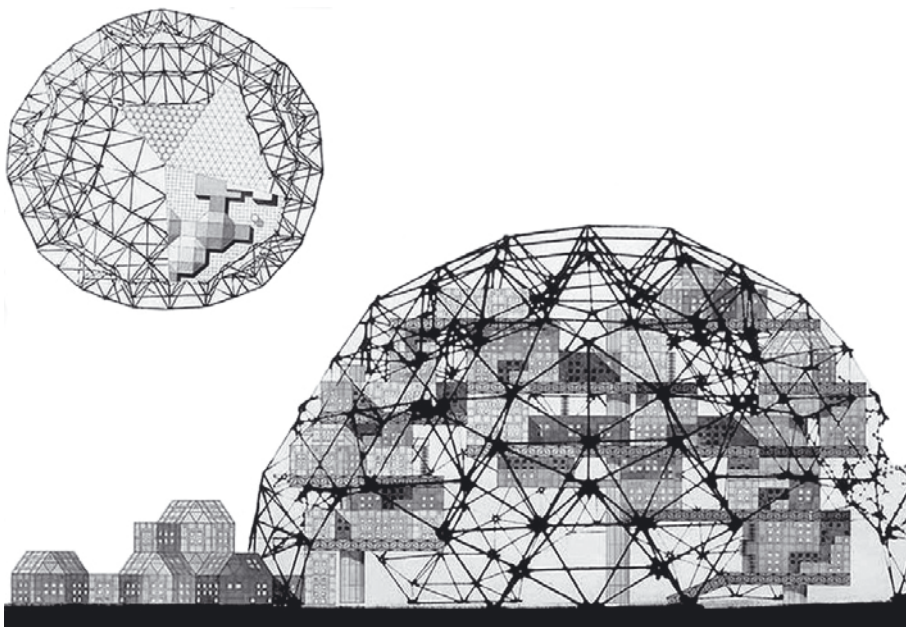
I Wilcoxon na sličan način obrazlaže fenomen, pa kaže da nije riječ samo o prostornoj strukturi velikih razmjera, već i o tome da je ona konstruisana iz modularnih prefabrikovanih jedinica, odnosno da je strukturalni okvir sobama, kućama ili drugim manjim objektima, koji mu mogu biti dodani i pričvršćeni nakon što su proizvedeni drugdje, zatim da je sposobna za veliko ili čak neograničeno širenje,

⁵⁰ Xavier Van Rooyen (2018: 36) navodi tvrdnju Dominique Rouillarda (*Superarchitecture. Le futur de l'architecture 1950-1970*, 2004) da termin megastruktura prvi put upotrebljava Peter Smithson (1962) u opisu Kenzo Tangeovog projekta za Tokijski zaljev (1960), dok sveobuhvatna tumačenja fenomena daju nešto kasnije Maki i Wilcoxon, a koja prenosi Reyner Banham u knjizi *Megastructure: Urban Futures of the Recent Past* (1976). Van Rooyen dalje navodi da Maki daje opis kolektivnih formi (kompozicionih, megastrukturnih i grupnih) u devetom printanom izdanju *Post Box for Habitat* (1962), pod uredništvom Jaap Bakemaa, te da je to presedan u korištenju pojma megastruktura.

te da se očekuje njen mnogo duži vijek trajanja od onog jedinica koje se na nju oslanjaju (Banham, 1976; Spiller, 2006; Langevin, 2011; Van Rooyen, 2018).

Dakle, i Maki i Wilcoxon razvijaju svaki svoju teoriju o megastrukturi, ali je iz njih moguće polučiti zajedničke imenitelje koji ovaj fenomen određuju i naglašavaju osobine njegovog ambivalentnog karaktera: neodređenost – jedinstvenost i transformabilnost – trajnost, artikulisane u megaformu protivnu datostima postojećeg urbanog konteksta. Takva, ona omogućava oblikovanje sopstvenog autonomnog plana sposobnog da prihvati brojne i neodređene koncepte odnosa jedinica sistema, sadržaja i funkcija, kao i estetiku promjene izraženu u mogućnosti strukture da se kontinuirano transformiše na mikro i makro nivou, generišući time jedinstven prostorni reper u ukupnoj urbanoj morfološkoj strukturi (Slika 10).

Proizlazi da mega-dizajn, čije uspostavljanje naročito problematizuje oblikovanje konstrukcije i tehnološke mogućnosti gradnje, te unifikaciju elemenata svrsishodnih polifunkcionalnoj opremljenosti sistema, svojom masom i materijalnom snagom u konstrukciji urbane morfologije emituje antikonkretualne kodove, koje organski generisana morfološka struktura ne prihvata, baš kao ni radikalnu transformaciju *tehnologije* življenja u skoro imaginarnom toposu. A to znači da megastruktura ugrožava prostornu ravnotežu postojećih urbanih morfoloških elemenata, sadržaja, funkcija i gravitacionih kretanja, što su negativni trendovi u kontekstu grada i njegovog integriteta kao jedinstvenog ljudskog habitusa i sugerišu relevantnost teorije mega-dizajna i u savremenom urbo-arhitektonskom diskursu.

Slika 10: *Agglomération (sous une coupole stéréométrique)*, David Georges Emmerich (1958-1960)

Kao učesnik u radu CIAM-a, Emmerich razvija ideju megastrukture – polifunkcionalnog organskog staništa, kojeg naziva Aglomeracija (ispod stereometrijske kupole), u težnji da prikaže mogućnosti (tada) novih materijala u stvaranju transformabilnih konstrukcija – stalno promjenljive arhitekture na uvijek statičnom mjestu.

Osvrtom na polazište ovog diskursa, u kontekstu kojeg urbana matrica, oblik grada i njegova trodimenzionalna slika (silueta) utjelovljuju funkcionalne i sadržajne međudnose morfoloških elemenata, konačno izražene logično organizovanim i artikulisanim prostorom grada, gdje je fizička struktura misaono-konceptualna projekcija konkretne građene sredine u konjunkturi vremena, uviđamo da urbanu morfologiju konstruišu pojave i procesi čiji genetski kod opredjeljuje ekspresiju kulturnog pejzaža. Tu je riječ o oblikovnosti, identitetu i prostorno-vremenskom kontinuumu, koji se preklapaju u gradskom prostoru i određuju konkretan fizički okvir ljudskoj egzistenciji.

Tako oblikovne karakteristike urbanih morfoloških elemenata, njihov prostorni razmještaj i međusobni odnosi razotkrivaju zakonitosti formiranja i geneze kulturnog pejzaža, kao i tendencije njegovih budućih transformacija na teorijskom, idejnom ili praktičnom nivou. Međutim, faktografska analiza oblika (geometrije, dimenzija, mjerila, položaja) sama po sebi nije dovoljna za razumijevanje prostornih iskaza morfogenetskih procesa i perspektiva promjena u vremenu, što implicira logiku istovremene analize funkcionalnih i sadržajnih karakteristika prostora, društveno-političko-ideoloških, ekonomskih i tehničko-tehnoloških tokova u utvrđivanju uzroka nastanka specifičnih fizičkih datosti kao najsnažnijih nosilaca konceptualizacije urbane morfologije.

Ovdje se, dakle, ne radi o samo pukom zbiru fizičkih činjenica, iskazanih prostornim artikulacijama zasebnih urbomorfoloških elemenata u odnosu na različite tipove urbomorfoloških matrica, već i o strukturalno-socijalnim formama protkanim arhetipskim i simboličkim osnovama kulturnog pejzaža, konačno čitljivim u njegovoj trodimenzionalnoj slici. To znači da urbana morfologija komprimira niz pojava i procesa, koje, uobličene fizičkom strukturom u siluetu grada, predstavljaju autentičan obris kulturnog identiteta neke društvene zajednice, jer „obris nije ništa drugo nego zbir lokalnih vizija, a svijest o obrisu je lokalno biće“ (Merlau-Ponty, 1990: 35).

I na kraju, prostorno-vremenski kontinuitet urbane morfologije prepoznaje se u planovima gradova, u prilagođavanju novih ideja prirodi i postojećim fizičkim strukturama, pa su promjene čitljive u integraciji prirodnog i artificijelnog, ali i u teorijskim, idejnim i praktičnim modifikacijama ukupnog čovjekovog egzistencijalnog prostora. Uočeno je tako, historijski i materijalno, da transformacije urbanih morfoloških struktura – fenomenkih tipova i pratećih faktora kontinuiteta grada, posjeduju brojne faze vlastitog razvoja – od arhetipa do savremenog grada, te je njihova analiza dragocjena u procesu kreiranja koncepcija novih artikulacija baziranih na iskustvima stečene tradicije.

Konačno, ovako koncipiran ukupan analitički postupak ima za cilj omogućiti urbanisti da dobivene rezultate prevedu na kreativno-intuitivno polje tumačenja u donošenju odluka o odabiru optimalnog načina provođenja ideja ili dizajn-koncepta u urbanu stvarnost.

Socijalni kontekst – konstrukt urbane forme

Na ovom mjestu, sasvim je razvidno da su morfogenetske odrednice kulturnog pejzaža, formirane u jedinstvenom kulturnom procesu, izraz kontekstualizacije tradiranih arhetipskih i simboličkih kodova neke populacije u konstrukciji slojevitog strukturalno-socijalnog sistema u vremenskoj dimenziji, konačno artikulisanog u prostor grada. Taj sistem nije statičan, već dinamičan i transformabilan u uslovima prirodne⁵¹ sredine u kojoj egzistira, pa je, pored ove uslovljenosti, njegova morfološka struktura prostorni iskaz uticaja društveno-političko-ideoloških, ekonomskih i tehničko-tehnoloških tokova na organizaciju funkcija i sadržaja, socijalnog i kulturnog života, kao i uticaja pozitivnih i negativnih sukcesija sociološkog i prostornog karaktera u složenom procesu akulturacije.

Proizlazi tako da je grad moguće razumjeti kao koherentnu formu, prostorno-vremenski određenu konzistentnošću topoloških datosti prirodnog reljefa, sociokulturnog konteksta i funkcija u razvoju morfologije, a koju karakterišu integrativnost prirodnog i stvorenog u kontinuitet oblika i vrijednosti specifičnih geometrijskih iskaza autentičnog urbanog identiteta, te supstancijalnost, međusobna komplementarnost i hijerarhičnost zasebnih morfoloških elemenata. U ovisnosti o načinu života – distribuciji socijalnih aktivnosti u urbanom prostoru, ovi elementi ostvaruju veze i stupaju u interakcije, a čijim se smjerovima, intenzitetom i karakterom uspostavlja određen oblik unutrašnje kohezije, ravnoteže i hijerarhije – homeostaza grada kao sistema. Pritom se, u protoku vremena, diferenciraju gradske prostorno-funkcionalne cjeline, koje preuzimaju ulogu konvergencije i divergencije veza, difuzije i transformacije interakcija i time generišu raznolike funkcionalne, socijalno-demografske i urbomorfološke attribute u izrazima komprimirane historije grada i kulture njegovih stanovnika. To znači da se grad ne može u potpunosti spoznati bez shvatanja društveno-historijskog trenutka i karakteristika stanovnika, jer se vremenom kulturne vrijednosti, svrha i tumačenje njihovih oblika mijenjaju, pa se logičnim nameće zaključak da je socijalni kontekst glavni konstrukt⁵² fizičkih osobina urbanog prostora i reprezent kulturnog identiteta jedne teritorijalne društvene zajednice. Ili drugačije, grad je definisan raznolikošću socijalnih oblika i značenja, zajedničkim osobinama svojih stanovnika, te materijalnom i kulturnom tradicijom.

I na kraju, različite urbane prakse, kao i njihovi teorijski i idejni nivoi, oblici su intervencije društva u prostoru u nastojanju da ga organizuje i time urbane procese uskladi sa svojim potrebama, pa je njihove vrijednosne pretpostavke, koje su dio šireg društvenog konteksta, moguće prepoznati kao modele situiranja određene

⁵¹ Socijalni ekolozi, polazeći od teze o nedjeljivosti čovjeka i prirode, tvrde da ljudske zajednice svoj način života prilagođavaju prirodnom okruženju i da to prilagođavanje uslovljava stvaranje specifičnih socijalnih grupa čije je djelovanje ispoljeno u morfološkoj strukturi kulturnog pejzaža. Time postavljaju u relaciju socijalnu organizaciju stanovništva i prostornu organizaciju grada, zastupajući stav da su modeli teritorijalnog širenja i diferencijacije egzistencijalnog prostora zasnovani na ekološkim principima (zauzimanja, adaptacije, rasta i razvoja) i njihovim prostorno-vremenskim sukcesijama (vidi Rapoport, 1977; Marinović-Uzelac, 1978; Ruppert et al., 1981; Hillier et al., 1984; Caldarović, 1985; Supek, 1987; Vresk, 2002; Herbert et al., 2012; Backović, 2020).

⁵² Ovdje je važno skrenuti pažnju na činjenicu da je fizionomija načelno mnogoznačna, što znači da različite snage i procesi, pod određenim okolnostima, mogu proizvesti jednake oblike. To je posebno važno kod analize socijalno-morfoloških elemenata kulturnog pejzaža, jer se oni često poistovjećuju s društvenim sistemima pojedinih područja. Zapravo, sadržaj društvene morfologije, iako jednoznačan u kontekstu svoje materijalne manifestacije, može biti proizvod različitih sistema, a koji se međusobno diferenciraju samo po načinima ponašanja, shvatanja i vrednovanja koji su ih oblikovali (Ruppert et al., 1981: 15).

nih društvenih tokova u specifične urbomorfološke izraze. Međutim, ove prakse su nerijetko sputane heterogenim fenomenom konkretne društvene stvarnosti, ekonomskim prilikama, sukobljenim individualnim ili grupnim interesima, te su, uprkos tome što afirmišu vrijednosnu neutralnost i naučnu objektivnost, dominantno odraz političkih odluka o strukturalizaciji urbanog prostora i oslikavaju osobine datog društva u promatranom vremenu.

Iz svega navedenog zaključujemo da je urbana forma način organizacije života u smislu korištenja zemljišta, funkcionalnih i sadržajnih veza i distribucije predviđenih socijalnih aktivnosti u urbanoj sredini, te da je ovisna o geomorfološkim faktorima – prirodnom (mikro)ambijentu. To je način ili stil života u gradu, a simboličko-materijalno-strukturalna predstava urbanog prostora utemeljena je tehničkim praksisom, tehnološkim saznanjima i njihovoj ekonomski omogućenoj primjeni, opštom ideološkom zrelošću i sazrijevanjem jednog građanskog društva, ali i dostignutim kulturnim vrijednostima civilizacije kao izdjeljka njenog svevremenskog kulturološkog konteksta (Slika 11).

Pouka: ovdje data tumačenja oblika grada i urbane forme omogućavaju istraživaču da, teorijskim razmatranjima u analizi nastanka, opstanka, geneze i prostorno-vremenskih transformacija urbanog prostora, učini vidljivim razlike između ova dva pojma.

Cjelina diskursa ovdje upućuje na zaključak da je pravac razvoja od protourbanog do urbanog naselja, promatran u kontekstu fenomena kontinuiteta transformacije prostornih manifestacija mnogostruko racionalno-iracionalnih okupljanja i prebivanja, saglediv u procesu probražaja arhetipa i simbola u urbanu formu.

Slika 11: Urbana forma – kombinacija i koordinacija svih uticajnih faktora na stil života u gradu prikazana je specifičnom urbanom sekvencom Londona.

Taj proces započinje u toposu (mjestu), objedinjenoj društvenoj i kulturološkoj pojavnosti arhetipske simbolike, uobličene u tradiciju ili iskustvo predaka u konstrukciji mistične matrice fizičkih struktura, kojeg neka zajednica prihvata kao svoje u skladu s vremenovanjem vlastite egzistencijalne situacije. Tako topos razumijevamo kao genetičku konceptualizaciju prostora, objektivnu artifičijelnu strukturu integrisanu s prirodnim okruženjem u funkcionalnoj retroakciji, koju jedna grupa ljudi utemeljuje i daje joj identitet u kontinuitetu bivanja na određenoj teritoriji. Ovako shvaćen, topos predstavlja ishodište prostorno-vremenske transformacije ljudskih habitusa ili počelo preobražaja protourbanog u urbano naselje i prva je generacija nosioca konteksta svrhe kulturnog pejzaža – morfogenetskih odrednica prostora formiranih u jedinstvenom kulturnom procesu, gdje vladaju ustaljena pravila ponašanja, vrijeme trajanja aktivnosti, izbor sadržaja i oblici komuniciranja s okolnim prirodnim krajolikom.

Posljednje implicira mobilnost ili kretanje određenom putanjom, a posredstvom kojeg funkcionalno međudjelovanje unutrašnjeg i vanjskog prostora toposa generiše pojave ili procese u jednom i drugom, što rezultuje prostornim transformacijama njih samih i kulturnog pejzaža u cjelini, čitljivih u tipovima virtuelnih arhetipskih matrica sedentarnih naselja. Osim toga, ova putanja je i strukturalna egzistencijalna distanca, funkcionalna veza između dva toposa, koja, u skladu s geomorfološkim karakteristikama terena, usmjerava pravce (sada već drugog nivoa) transformacije arhetipa i simbola u urbanu formu i temelj je formiranju sistema nasebinskih prostornih koridora. Istovremeno, u kontaktu različitih društvenih grupa, ona omogućava i transmisiju kulturnih uticaja, ispoljenih u strukturalnim afinitetima razvijenim unutar pojedinačnih društveno-socijalnih identiteta, pa je ova faza transformacije kulturnog pejzaža, u kontinuitetu formiranja tipova naselja, čitljiva i u rezultanti pozitivnih i negativnih sukcesija sociološkog i prostornog karaktera unutar jedinstvenog procesa akulturacije. Tako je temporalnost transformacije, u evoluciji kulturnog pejzaža i u sadejstvu s efektima bihevioralne akulturacije, artikulisana raznovrsnim protoplanskim osnovama struktura – arhetipskim urbanim matičnim kompozicijama i konačno saglediva u tipovima (i podtipovima) geometrije oblika plana grada, okupljenim oko tri osnovna atributa – geomorfološkog, koncentričnog i ortogonalnog.

Navedeno je ujedno i treća faza transformacije arhetipa i simbola u urbanu formu, u kojoj se oblik grada prepoznaje kao njegova kontura, *izrasla* iz matrice, a s kojom tvori urbomorfološku strukturu, pa objedinjeni oni prizore vrijednosti izvedenih geometrijskih iskaza kulturnog pejzaža, nastalih u međudejstvu razvojnih i urbanizacijskih faktora, kao i vrijednosti kulturnih, tradicijskih, društvenih, socijalnih, urbo-arhitektonskih, ekonomskih i tehničko-tehnoloških vizija. One su uobličene u fizičku strukturu, trodimenzionalnu misaono-konceptualnu projekciju neke građene sredine u konjunkturi vremena, pa proizlazi da urbana matrica, oblik grada i njegova silueta materijalizuju funkcionalne i sadržajne veze morfoloških elemenata, konačno izražene artikulisanim prostorom grada. To znači da urbanu morfologiju konstruišu pojave i procesi, koji, uobličeni fizičkom strukturom u siluetu grada, određuju konkretan fizički okvir ljudskoj egzistenciji i označavaju pretposljednju fazu transformacije arhetipa i simbola u urbanu formu.

Taj proces kulminira samom urbanom formom, definisanom materijalnom i kulturnom tradicijom, raznovrsnošću socijalnih oblika i značenja, te zajedničkim osobinama stanovnika grada, a koja izražava modele situiranja određenih društvenih tokova u specifične urbomorfološke izraze. Tako, u smislu fenomena kontinuiteta formiranja tipova naselja, urbana forma predstavlja posljednju generaciju nosioca konteksta svrhe kulturnog pejzaža. Posljednju, ali ne i konačnu, jer uočeni modeli transformacije urbane forme pokazuju da se proces probražaja ne zaustavlja, već da poprima nove dimenzije i dinamike, a kojima će budućnost teorijskog i praktičnog promišljanja grada dodijeliti ime. Ostavljamo joj slobodnom tu privilegiju.

PROSTORNO-VREMENSKA TRANSFORMACIJA URBANE FORME

Dosad smo vidjeli da djelovanje sila u svijetu materije i energije neizbježno stvara rezultantu kao odraz sadejstva pojedinačnih komponenti, pa se može pretpostaviti da i u nematerijalnom svijetu postoje duhovne sile koje, svrhovitošću svog kretanja ka nekom cilju, daju rezultantu kao simbol smisaonog ostvarivanja određenog duhovnog angažmana. U tom kontekstu, promatranje sadejstva materijalnih i duhovnih sila ovdje je usmjereno u pravcu formiranja morfologije misli o prostorno-vremenskoj transformaciji urbane forme. Zasnovana je na vječnoj filozofskoj paradigmi o kulturi koja ukazuje da je *unutrašnjost* života (u gradu) rezultat ljudskog duhovnog prihvatanja egzistencijalnog prostora, dok je materijalno ostvarena ekspresija grada dostignuće tehnike kao načina imaginacione interpretacije čovjekovog stvaralačkog rada ovisnog o prirodi. Razumijevanje konteksta prostorno-vremenske transformacije urbane forme implicira, dakle, pragmatično usmjerenje, analizu evolucije njenih formativnih faktora – urbane morfologije i socijalne topografije⁵³, konačno uobličjenih u opšteljudsku korist, način ili stil života jedne teritorijalne društvene zajednice.

Modeli transformacije urbane forme – historijski kontekst

Razmatranje započinjemo pozicioniranjem modela transformacije urbane forme u historijski kontekst, zbog čega je važno iz opsežnih činjenica dedukovati promjene u ljudskim naseljima (gradovima) koje su kontinuirane, ne samo u smislu urbanih morfoloških struktura, već i u segmentu fundamentalnih društvenih

⁵³ Socijalna topografija govori o karakteru nekog mjesta, kojeg oblikuje socijalna struktura njegovog stanovništva. Budući da socijalne karakteristike, osim dimenzije rasprostranjenosti, mogu imati i dimenziju intenziteta, tako socijalna topografija može razviti i trodimenzionalan izraz (Marinović-Uzelac, 1978: 12). Socijalna topografija grada je prostorni odraz urbane socijalne strukture, vidljiv u neravnomjernom razmještaju pojedinih grupa stanovništva kao posljedici različitog vrednovanja prostora. Uglavnom je rezultat društvene egzogene ili endogene segregacije i njen je teritorijalni izraz, a rijetko uzrok ili stimulans. Prostorna organizacija društva je predmet interesovanja i geografskih i socioloških istraživanja, ali ona se razlikuju po tome što se geografija bavi analizom društvenih struktura kako bi objasnila njihov uticaj na prostor, dok sociologija razmatra prostorne strukture u svrhu razumijevanja društvenih odnosa, pa su i njihovi stavovi i vrednovanja rezultata različiti. Tako je cilj geografskog istraživanja socijalne topografije grada utvrditi uticaj društvenih struktura na formiranje i transformaciju urbanih prostornih struktura, povezanih sa životnim funkcijama socijalnih grupa, jer te promjene odražavaju prostorne procese, koji, svojim zakonitostima, omogućavaju predviđanje i usmjeravanje budućeg razvoja (Bašić, 1994: 28). S druge strane, urbana sociologija istražuje društvene posljedice koncentracije gradskog stanovništva i učinke procesa urbanizacije na pojedince i grupe, društvene strukture, ustanove i institucije, te grad kao društvenu, teritorijalnu i prostornu cjelinu (vidi Bardet, 1951; Rapoport, 1977; Ruppert et al., 1981; Hillier et al., 1984; Čaldarović, 1985; Richer, 2015).

zbivanja u nekoj zajednici, što nas usmjerava na učenja historije⁵⁴ kulture u svrhu pojašnjenja razvoja i rasta ljudskih habitusa od protourbanih (arhetipskih) naselja do savremenih gradova.

Utvrđeno je tako dokumentima, historijski i materijalno, da je još prahistorijski⁵⁵ čovjek posjedovao sposobnost da svoj odnos prema egzistencijalnom okruženju svede u organizacione cjeline, svjesno mijenjajući lice zemlje, pa su se u prirodnom krajoliku umnožavali tragovi njegovih aktivnosti s naznakama reda – arhetipa ili protomodela – u formiranju kontinuiteta materijalne strukture.⁵⁶

U tom kontinuitetu, ali i u cjelokupnom razvojnom procesu čovječanstva, najznačajnijim se smatra prelaz iz lovačko-nomadske na poljoprivredno-stacionarnu razvojnu fazu u kojoj arhaični čovjek počinje obrađivati tlo – zaposjedati ga, organizovati, kontrolisati i eksploatisati, praviti prve korake u uzgoju domaćih životinja, te graditi prve stalne nastambe i organizovana, protourbana⁵⁷ naselja.

On, dakle, u potpunosti ovisi o prirodnim uslovima, koji mu određuju postupke i diktiraju izbor mjesta optimalnog za uspostavljanje poljoprivredno-sedentar-

⁵⁴ Obzirom da su opšti teorijski i praktični modeli urbane forme i njene historijske geneze (od arhetipa do savremenog grada) definisani u radovima brojnih teoretičara urbanologije, kao i da se njihove grafičke morfološko-strukturalne i socijalne interpretacije zamjećuju u udžbenicima iz oblasti urbanizma, izdvojeni su autori čija su bazična istraživanja fenomena grada opredijelila strukturu ovdje date eksplikacije *Modeli transformacije urbane forme – historijski kontekst*, pa se preporučuje detaljan uvid u: Abu-Lughod, 1987; Bečić, 2010; Beg, 1986; Blankar, 2003; Boesiger et al., 1990a, 1990b; Bogdanović, 2007; Cohen et al., 2008; Cresti, 1970; Cuthbert, 2006; Čakarić, 2019, 2022; Čaldarović, 2011; Dženks, 2003, 2007; Elin, 2002, 2013; Frampton, 1992; Frejzer, 2003; Giddens, 2002; Hamidović, 2000; Husetić, 2011, 2012; Kalanj, 2004; Kalanj et al. 2004; Kale, 1985; Koolhaas, 1995; Kostof, 1995, 2001, 2005; Kotkin, 2008; Landry, 2008; Lévi-Strauss, 1989; Lončar, 2005; Malinovski, 1979; Mumford, 2001, 2010; Marinović-Uzelac, 1978; Milić, 1994, 1995, 2002; Morris, 1979; Mumford, 1986a, 1986b, 2008; Neubauer et al., 2010; Pozder, 2013; Ritzer, 2003; Roberts, 2002; Sassen, 1996, 2001; Stupar, 2009; Šaban, 2006.

⁵⁵ U pojašnjenju promjena do kojih je došlo razvojem ljudske vrste, ovdje se služimo terminom *prahistorijski* i time objedinjujemo dugačak vremenski period koji se, kao vremenski slijed, dijeli na: paleolit (30000 – 15000. godine stare ere), mezolit (15000 – 8000. godine stare ere) i neolit (8000 – 3500. godine stare ere) (Mumford, 1986a: 129). Namjera nije umanjiti njihovu važnost u historijskom hronološkom kontinuitetu, već smo mišljenja da predloženi termin najjednostavnije i najjezgovitije prikazuje kontinuitet bivanja u okvirima egzistencijalnog prostora i modele njegovih transformacija, pa ga ne vezujemo niti za jedan drugi aspekt potvrde čovjekove kulturne evolucije, kao ni za posebne geografske lokacije.

⁵⁶ Uz sigurnu hranu i kontinuitet prebivališta, ova kultura mogla se širiti u malim nezavisnim i relativno samodovoljnim zajednicama u toku 6.000 godina, prije svakog pokušaja da se njihov rad ujedini (Ibid: 156).

⁵⁷ Pojava prvih stalnih protourbanih naselja vezuje se za neolitski kulturološki kod, treću kulturološku epohu u razvoju čovječanstva, karakterističnu po sedentarnom načinu života neposredno smještenom uz obale rijeka i jezera, kada su ljudi živjeli i od vode i od tla, od nepogoda i neprijatelja skriveni u zemunicama i sojenicama. Tako arheološko nalazište (1904) neolitskog sojeničkog naselja u Donjoj Dolini, u Bosanskoj Posavini, potvrđuje čovjekove aktivnosti vezane za korištenje obilja vode, kao i oblikovanje staništa na plićacima uz obale rijeke Save u ovom ranom periodu razvoja civilizacije na našem tlu (Čakarić, 2012a: 35). A historija prvih naselja u Sarajevskom polju seže do mlađeg kamenog doba, za koje prikupljeni arheološki materijal pokazuje da je prvi čovjek koji je ovdje živio (III milenij stare ere) bio stanovnik Butmira, jednog od najznačajnijih neolitskih naselja uopšte. Tu je, na zaravni uz rijeku Željeznicu, otkriveno oko 90 poluukopanih zemunica, većinom kružne osnove, koje su imale zidove od kolja sastavljenog u visini, opletenog pručem i oblijepljenog ilovačom. Butmirski kulturni krug obuhvata još i naselja Nebo u dolini Bile, Alihodže kod Travnika, Kraljevine kod Novog Šehera, Obre kod Čatića, Crkvinu kod Turbeta i Kiseljak. Metalno doba (kraj III i početak II milenija stare ere) označile su velike migracije, koje su ovdje dovele nosioce slavonske kulture i kraj života u Butmiru (vidi Čakarić et al., 2023).

nog načina života, prvobitnog stočarstva kao nukleusa proizvodne ekonomike i konsolidaciju porodice kao primarne socijalne grupe i ekonomske jedinice. U tim okolnostima, naselje se postepeno transformiše od početne aglomeracije tipskih nastambi za svega nekoliko porodica (kojima je ona osnovni modul), sposobne da osigura tek biološku egzistenciju, do složenije forme strukturirane iz sve brojnijih koliba grupisanih oko zajedničkog starješine – modela okupljanja koje je fundiralo genezu porodičnog klana – društveno-ekonomske formacije izrasle iz izvorne poljoprivredne osnove (Slika 12).

Slika 12: *Lepenski Vir*,

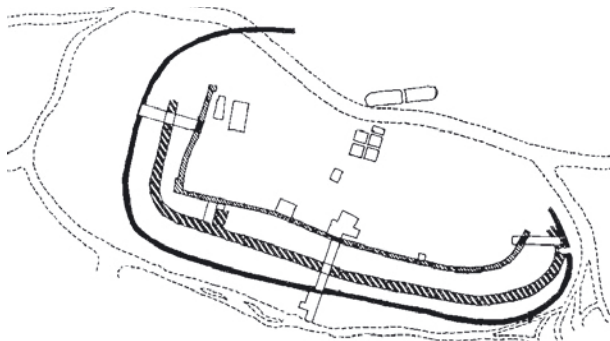
neolitsko arheološko nalazište na desnoj obali Dunava, Đerdapska klisura
Najznačajnija kulturna tekovina Lepenskog Vira je otkriće da je sklad između prirodnog ambijenta i forme toposa postignut prostornim modulom, ali koji nije dobiven racionalnim postupkom, već je mistična veličina znakova (brojeva), čitljiva u organskom *urastanju* 136 stambenih i sakralnih objekata u reljef naglašen vodnom linijom – morfološkoj strukturalizaciji protomodela kulturnog pejzaža iskazanoj u obliku zarubljenog kružnog isječka.

Na toj platformi zasnovan kontinuiran razvoj agrarne ekonomike, omogućen tehničkim dosezima u suprotstavljanju ograničenjima od prirode, donosi bujanje života i racionalizaciju forme naselja – dalji tok transformacije toposa u artikulaciji protoplanske osnove struktura. Tako se u plodnim riječnim dolinama⁵⁸ grade hidrotehnički sistemi, kojim se ustanovljava tip intenzivne i planirane poljoprivrede i značajno preoblikuje egzistencijalni krajolik, a sela prerastaju u složene agrarne komplekse, naselja koja kasnije nerijetko izrastaju u političke, ekonomske i kulturne centre. Stvara se temelj stabilnosti i sigurnosti, skromna seoska privreda pretvara se u ekonomiku obilja, život postaje predvidiv i savladiv. Formiraju se i prva aristokratska društva, koja svoja materijalna bogatstva štite utvrdama⁵⁹

⁵⁸ Uz velike riječne tokove manifestuju se istovremeno i tehničke i socijalne komponente civilizacija, jer sve do kraja XIX vijeka, rijeke su žila kucavica transporta, komunikacija i razmjene kultura (Čakarić, 2012a: 36-37).

⁵⁹ Na strateški odabranim i topografski isturenim mjestima, u metalnom dobu podižu se gradinska (odbrambena) naselja (gradine, gradišta, gradci), refugiji (stražarnice, skloništa, zbjegovi za lokalno stanovništvo) i kasnije utvrđeni gradovi (vidi Bajo, 1974 i Hamidović, 2000: 141-148). Na teritoriji Bosne i Hercegovine, posebno se ističu lokaliteti gradina Pod kod Bugojna, Obre kod Kaknja, te gradine na Glasincu (identifikovanih 47) i u Duvanjskom polju (identifikovanih 37) (vidi Hamidović, 2000: 185-203, posebno 192 i Milić, 1994: 37-38). Oko Sarajevskog polja (čija je zapadna strana omeđena prahistorijskim gradinskim naseljima Naklo kod Vojkovića, iznad lijeve obale Željeznice i Gradac kod Kotorca, iznad desne obale Željeznice, a koja zatvaraju prolaz iz Sarajevskog polja prema sjeveru i jugu) i na uzvisinama oko rijeke Miljacke, u neposrednoj okolini današnjeg Sarajeva, krajem III i početkom II milenija st. ere, podižu se gradine na istaknutim

(opkopima, palisadama, zemljanim ili bedemima u suhozidu) koje ih opasuju ili kontrolišu prilaz zaštićenim mjestima i svjedoče o sve jasnijoj diferencijaciji tipova naselja – ruralnih i protourbanih⁶⁰, njihovoj morfološko-strukturalnoj i društvenoj stratifikaciji, te o hijerarhiji s neizbježnim dominacijom i subordinacijom u društvenim odnosima (Slika 13).

Slika 13: Jerihon u Palestini, najstariji kontinuirano naseljen grad na svijetu

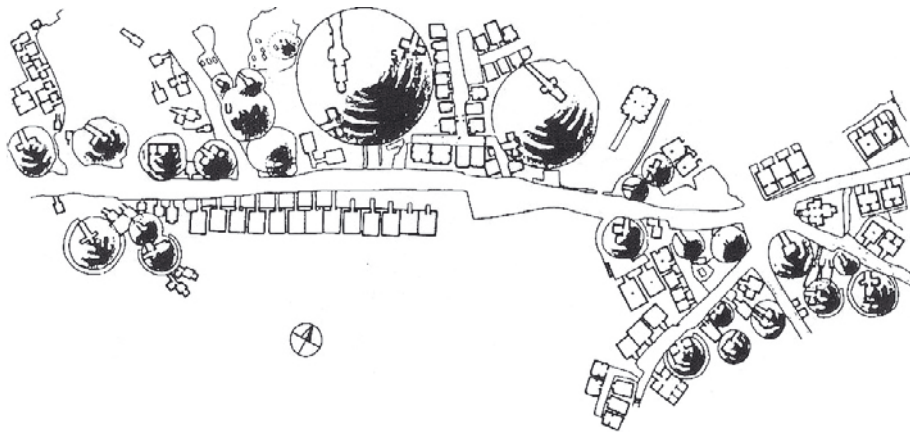
Slika prikazuje tri pojasa jerihonskih utvrda, od kojih najstariji slojevi sežu čak do X milenija stare ere, a za koje se pretpostavlja da pripadaju svetištu protoneolitske kulture lovaca, kao i sistem kanala za navodnjavanje, koji dokazuju postojanje planirane poljoprivrede u zapadnom dijelu doline rijeke Jordan.

Arheološka iskopavanja potvrđuju postojanje oko 20 naselja u neposrednoj okolini Jerihona. Među njima se posebno izdvaja Tell es-Sultan, humka ovalnog oblika, koja sadrži dokaze jednog od prvih poznatih sela na svijetu i grada iz 2600. godine stare ere. Konferencija Ujedinjenih naroda, 17.09.2023. godine, izglasala je da se upravo to prahistorijsko naselje, u blizini drevnog grada Jerihona na Zapadnoj obali u Palestini, uvrsti na listu svjetske baštine.

- geografskim lokacijama s kojih se moglo lakše braniti i bolje kontrolisati okolina. Tako su na uzvisinama oko rijeke Miljacke, na padinama Trebevića iznad današnjeg Sarajeva, otkrivene tri usko povezane gradine na Debelom brdu, Zlatištu i Soukbunaru, sve tri zaštićene strmim stijenama i s otvorenim vidicima prema istoku i sjeveru. Gradina na Debelom brdu je najveća i u njoj život kontinuirano teče u svim fazama prahistorijskog i rimskog perioda, a zaposjedana je i u fazi naseljavanja Slavena, pa i u ranom srednjem vijeku. Pored naseobina na Debelom brdu, Zlatištu i Soukbunaru, nad dolinom Miljacke uzdižu se i Gradina iznad Bistričkog potoka, Gradina na Ravnim Bakijama (Fortica), Ophođa na ušću Moščanice, Kokorevac i Gradac u dolini Koševskog potoka, Gradac iznad Nahoreva, vjerovatno i lokalitet Bijele tabije vratničkog grada. Na mjestima prahistorijskih gradina, u rimsko doba i kasnije, podižu se objekti za odbranu, a naselja povremeno, naročito u željeznom dobu, bivaju opasivana zemljanim ili bedemima u suhozidu (vidi Čakarić et al., 2023). Općenito, gradinska naselja su zemljanim nasipom, jarkom i/ili kamenim suhozidom opasani tereni, najčešće na uzvišenjima, na teško pristupačnim topografskim mjestima koje je lako braniti, a u koja se (u slučaju opasnosti) sklanja okolno poljoprivredno stanovništvo. Daljim razvojem, gradinska naselja, posebno ona na važnim trgovačkim ili vojno-strateškim pozicijama, stiču atribute protourbanih aglomeracija, s privrednim, političkim i kulturnim funkcijama. Ipak, u većini slučajeva, gradine ostaju samo refugiji (Milić, 1994: 18).

⁶⁰ U ovim naseljima novog tipa prevladavaju sekundarne i tercijarne djelatnosti, pa u njima pretežno žive zanatlije, trgovci, vojnici, službenici, sveštenici, a ekonomija, nove tehnologije proizvodnje i akumulacija viška dobara stvara novi tip aristokratije, čija se nadmoć temelji na zemlji, trgovini, zanatima ili oružju, što generiše pojavu novog elementa naselja – palate – nastambe za vladare i moćnike i novog sakralnog prostora – hrama. Stambene zone često su derivati ranijih ruralnih zajednica integrisanih u jedinstvenu cjelinu, ali javljaju se i one u čijim se morfološkim strukturama ne prepoznaju forme prethodnih epoha niti njihovo postepeno aglomeriranje (Ibid: 7-8).

S druge strane, duhovna kultura arhaičnog čovjeka prožeta je sviješću o zakonitostima univerzuma i o samom sebi, pobožnom strepnjom i strahom, a ispoljena u prostornoj organizaciji počivališta (megalitskih grobišta i svetišta, gigantskih menhira i dolmena) i u artikulaciji pećina kao posebnih ritualnih centara i mjesta za održavanje kulta. Tako je traganje za smislom života, svijest o prošlosti i budućnosti, rođenju i smrti i misterija onoga što možda slijedi iza nje, čini se, osnov trajnog⁶¹ naseljavanja i formiranja arhetipa ili protomodela urbanih formi više nego što je to briga za samo fizički opstanak (Slika 14).

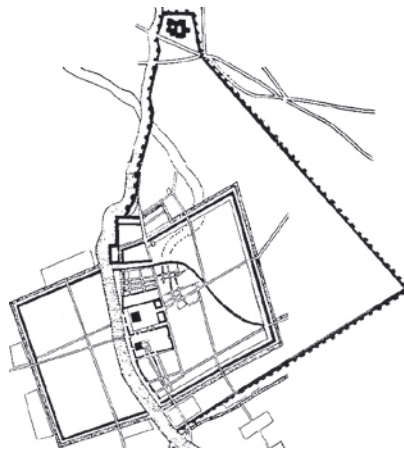
Slika 14: Etruska nekropola Cerveteri, IV – II vijek stare ere, Umbrija
Nekropola, pravi *grad mrtvih*, svjedoči o kreativnosti i genijalnosti etruske kulture, najranije urbane civilizacije sjevernog Mediterana i prethodnice rimske. Na 400 ha površine, obuhvata više hiljada grobnica – rovova uklesanih u živu stijenu, tumulusa ili onih u formi nastambi, te najstarijih u obliku vrča za pepeo pokojnika, a čija prostorna organizacija (s ulicama, trgovima i *blokovima*) asocira na grad. Većina ih je iznutra ukrašena klesarijama i zidnim slikama, zbog čega su (zajedno s onim u Tarquiniai, 2004) uvrštene na UNESCO-ov popis svjetske baštine (vidi Internet 3).

Zaključujemo da obrazac opisanog arhetipskog koda posjeduje originalni redoslijed razvoja i u cjelini formira temeljni sloj prototipa ili protomodela kulturnog pejzaža na kojem su zasnovane civilizacije. Krećući od najranijih premisa u razvoju, od materijalnih komponenti koje su omogućile opstanak, iskonsku saradnju s prirodom, arhaični čovjek nas vodi do složenijih aglomeracija kao dokaza kvalitativnog napretka u življenju, ali i kontinuiteta promjena koji je omogućio nastanak grada, polazeći od toposa kao prototipa forme. Drugim riječima, ljudska rasa je, gledano retrospektivno, posjedovala značajne sposobnosti da iskoristi i preoblikuje izgled krajolika, pa je jedna od najvećih udaljavanje od ograničenja koje je priroda nametala, a koja su ipak bila poticaj invenciji i domišljatosti u koristima od iskustava tehnike. A grafičke predstave arheoloških nalazišta naselja, dostupne u bogatoj i raznovrsnoj bibliografskoj građi, svjedoče o toku njihove morfološko-strukturalne transformacije, počevši od amorfnе, nepravilne aglomeracije prema racionalizovanoj, pravilnoj formi toposa, odnosno, od mor-

⁶¹ Interesantna je činjenica da na arheološkim lokalitetima megalita gotovo da i nisu otkriveni ostaci naselja (Ibid: 10), a u drevnim svetištima, grobnim humkama i nadgrobnim spomenicima prepoznaju se najraniji oblici zajedničkog života i to vjerovatno mnogo prije nego što se može govoriti o postojanju stalnog naselja (Mamford, 2001: 9).

fološko-strukturalnog prototipa naselja proisteklog iz uzročno-posljedične veze funkcionalnog prilagođavanja uslovima prirodne sredine i oblikovanja oslonjenog na društveno-populacijsku strukturu do uočljivog pravila geometrizacije u artikulaciji funkcionalno-racionalne forme toposa kao rezultata odvajanja od prirode, ali i religiozno-iracionalnih poriva arhaičnog čovjeka.

Na ovim zasadima urbane kulture, antički grad dalje mobilizuje raštrkane entitete zajedničkog života i unutar svojih utvrda razvija funkcije jedinstvene svrhe, proistekle iz dinamičnih novih modela komunikacije i saradnje. Posreduje između kosmičkog reda i vladareve težnje za moći, strukturalno-morfološki okupljenih oko hrama s okolnim posvećenim prostorom i citadele⁶² unutar gradskih fortifikacija, afirmišući dotad neiskorištena ljudska stremljenja u religioznoj i političkoj sferi i uspješno apsorbujući sve obilje arhetipskog koda toposa kao prototipa urbane forme. Ovako uspostavljen vrijednosni sistem, prvi put udružuje velike mase u svrhu djelotvorne kooperacije, pa organizovane radne grupe, pod jedinstvenim vodstvom, rade na sprječavanju poplava, grade rezervoare, formiraju razgranatu mrežu komunikacija vodnim i kopnenim putevima – oblikuju i transformišu svoj životni prostor. U protoku vremena, sveštenici i vladari stvaraju unutrašnje tkivo reda i pravde, koje urbanoj socijalnoj strukturi daje ponešto i od moralne stabilnosti i od uzajamne pomoći.

Slika 15: *Babilon* u vrijeme Hamurabija, II milenij stare ere

Vanjske zidine, s carskom palatom na strateški najisturenijoj poziciji, opasuju površinu od oko 2.000 ha, a unutrašnje, s obje strane Eufrata, površinu od oko 410 ha. Istočni (stariji) dio grada, oblika zakosjenog pravougaonika, Ulica procesija i Sveta ulica dijele na četiri gradska bloka, a centralnu poziciju zauzima svetište sa ziguratom (čuvenom babilonskom kulom) i hramovima, dok je zapadni (noviji) dio grada znatno pravilnijeg oblika. Pretpostavlja se da je Babilon, u VI vijeku stare ere, narastao do razmjere svjetske metropole, kada je brojao više od pola miliona stanovnika.

Tako se još u III mileniju stare ere, u dolinama rijeka Eufrata i Tigrisa, uz sve snažniju poljoprivredu, razvija i trgovina, što dovodi do izgradnje mreže komunikacija (plovnih i melioracionih kanala) i primjene sve složenije agrotehnike, te nameće potrebu integracije prahistorijskih gradova-država u veće državno-političke zajednice. U takvom ambijentu, brojna protourbana naselja, naslijeđena iz prahistorijske faze razvoja, rastu brojem stanovnika i površinom, a njihove fizičke strukture bivaju transformisane u skladu s naraslim potrebama, pa, uz hram i citadelu,

⁶² Citadela je centralna utvrda u fortifikacijskom sistemu.

nastaju i sekundarni gradski centri. Formira se feudalna teokratska monarhija, na čelu s dvorskom i crkvenom elitom i klasom bogatih trgovaca, a gradovi ne nastaju spontano, već aktom vladarske moći ogrnute u božanske atribute. Njihove morfološke strukture, zaštićene snažnim utvrdama i koncipirane primjenom jedinstvenog modula (ustanovljene jedinice mjere prostora čija primjena osigurava jedinstvo agregata) u artikulaciji geometrijski izrazito pravilnih oblika planova, oslikavaju prisustvo religioznih i astroloških normi, materijalizovanih u orijentaciji grada, te položaju hrama i citadele u skladu s kardinalnim nebeskim osama (Slika 15).

Egipatsku civilizaciju, formiranu početkom III milenija stare ere, karakterišu relativno miran politički, društveno-kulturni i ekonomski⁶³ razvoj u okvirima prirodne izolacije, privredne autarhije i krutog teokratskog sistema, što je, uz minimalne unutrašnje i vanjske uticaje dinamičnih antropogenih faktora akulturacije, obilježilo i razvoj urbane forme. Tako u dolini Nila ne nalazimo arhetipski ili protomodel grada ograđenog zidom, okruženog bedemima, podignutog za vječnost, već otvoren, rijetko izgrađen grad, koji se prostire u poljoprivrednom krajoliku i koji se u samo kratkim razdobljima vanjskih opasnosti štiti zidom ili opkopom.⁶⁴ Njegove funkcije zatvorenosti i okupljanja obavlja zemlja, pustinja i planine tvore susjedstva, dok grobovi faraona i hramovi služe kao citadele.

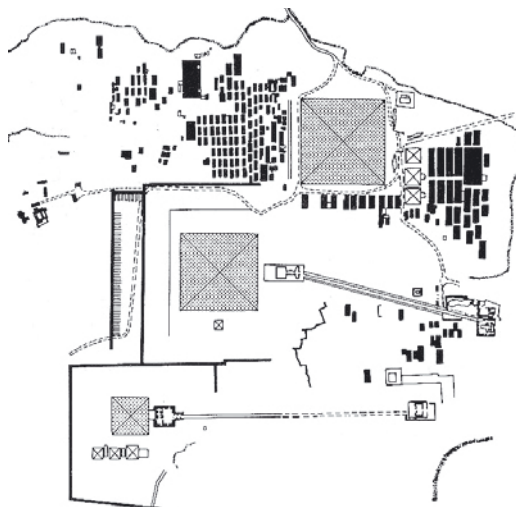
Grad je, dakle, kratkovječan i sve osim njega nalazi svoj trajni oblik proistekao iz centralizovanog apsolutizma, sveopšte podložnosti autoritetu religije i obožavanju faraona⁶⁵, koji prisvaja božanske moći i jedini je besmrtni. Svaki faraon podiže vlastitu prijestonicu, gradi veličanstvene ansamble hramova, mastaba i piramida, kolosalnim dimenzijama posvećene mrtvima i za vječnost. Ali, to nisu nukleusi urbanizacije, već gradovi sami po sebi, nepromjenljivi u svojim geometrijski pravilnim oblicima plana, a kojih siluete dominiraju pejzažem doline, daleko od naselja i svjetovnih gradova čiji je vijek prolazan i minoran (Slika 16, str. 70).

Doline rijeka Eufrata, Tigrisa i Nila su, dakle, iznjedrile snažne imperije, koje su svoj materijalni kapacitet, esencijalan u formiranju najpropulzivnijih političkih, civilizacijskih i kulturnih tekovina, zasnovale na visokorazvijenoj poljoprivredi i intenzivnoj agrikulturi. I tako je bilo sve do razvoja proizvodnje bronzne i željezne, kada zemlje Levanta i Anadolija, zahvaljujući rudnim i ostalim prirodnim bogatstvima i geostrateškom položaju, izbijaju u prvi plan političke i ekonomske historije rane antike i kada njihovi obalni gradovi postaju centri međunarodne trgovine i rasadnici kulturnih i civilizacijskih impulsa u cijelom Sredozemlju (Slika 17, str. 71).

⁶³ Agrarna ekonomija Egipta, ograničena na dolinu Nila i uslovljena njegovim periodičnim poplavama, zahtijevala je velike hidrotehničke zahvate i visok stepen društvene organizacije, što je direktan uzrok nastanka većih političkih i ekonomskih zajednica i formiranja jedinstvene države na gornjem i donjem toku Nila (Milić, 1994: 52).

⁶⁴ Izuzetak predstavlja grad Akhetaton, kojeg osniva faraon Amenofis IV, a čija je prostorna kompozicija karakteristična po pragmatičnom funkcionalnom korištenju topoloških datosti prirodnog reljefa za umještanje matrice plana i koja u potpunosti kida veze s dotadašnjom krutom egipatskom tradicijom nametnute prostorne hijerarhije. Međutim, Akhetaton je samo kratka epizoda u urbanizmu Egipta, nasljednici faraona ga napuštaju i prepuštaju potpunom uništenju (Ibid: 54-55).

⁶⁵ Njegova je cjelokupna zakonodavna i izvršna vlast, a uprava je povjerena kasti sveštenika i visokih državnih funkcionera (Ibid: 52).

Slika 16: Piramide i nekropola u Gizi, III milenij stare ere

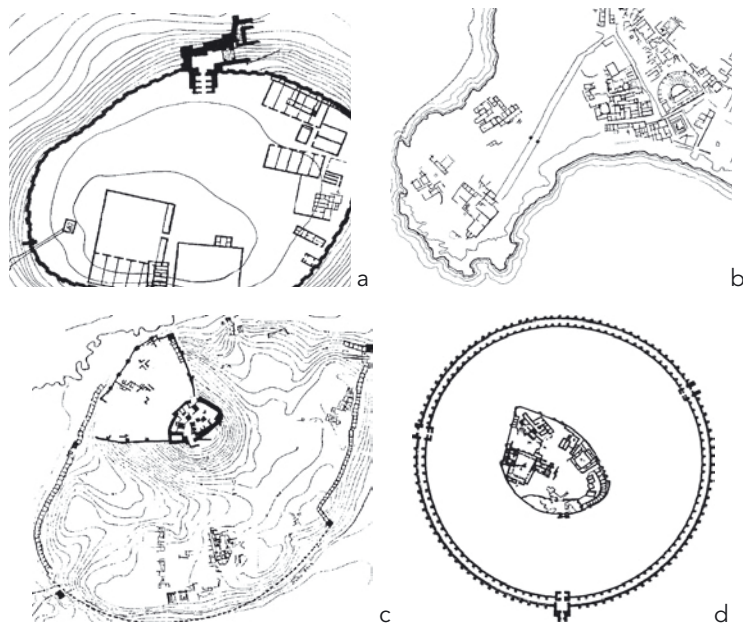
Kompleks piramida u Gizi čine prve monumentalne kamene građevine u egipatskoj historiji i dokaz su geneze forme kraljevskih grobnica od mastabe do piramide. Najveća je Keopsova piramida i jedino je sačuvano čudo starog svijeta. Tu je i više od 9.000 grobnica uklesanih u stijene, a koje pripadaju različitim historijskim periodima, u rasponu od Prve do Tridesete dinastije, pa sve do grčko-rimske antike, a ostaci manjih hramova i naselja neprocjenjivi su za razumijevanje načina života drevnog Egipta na području zapadnog ruba doline Nila. Kompleks je (1979) uvršten na UNESCO-ov popis svjetske baštine.

Tako Palestina, zahvaljujući ekonomskoj autarhiji, sekundarnoj i tercijarnoj privredi i kulturnim vezama s okruženjem, ostvaruje visok stepen samostalnosti, političke i moralne kohezije – ambijent u kojem razvijena urbana forma nosi atribut izrazite pravilnosti u primjeni modula kod artikulacije morfoloških struktura (Slika 17a).

Nadalje, arheološki nalazi feničkih gradova upućuju na pragmatično funkcionalno korištenje topoloških datosti prirodnog reljefa za umještanje matrice plana, a kojeg karakteriše skladna integracija fizičkih struktura u prirodni krajolik i artikulacija svrhovitog kulturnog pejzaža – bogate urbane forme i izvorne civilizacije, čiji je najveći doprinos u ulozi katalizatora u razvoju kulture i umjetnosti svih okolnih područja (Slika 17b). Međutim, matični fenički gradovi, nosioci kolonizacije, nikada nisu uspostavili jedinstvenu državu i ostali su samostalni gradovi-države, orijentisani dominantno na prerađivačku i tercijarnu privredu.

I konačno, područje današnje Anadolije (antičke Kapadokije) smatra se jednom od postojbina urbane civilizacije, s centrima koji se razvijaju još u III mileniju stare ere kao utvrđena i gusto izgrađena naselja, kojima topološke datosti prirodnog reljefa nameću razvoj urbane morfološke strukture eksplikovane u jedinstvu gornjeg grada s tvrđavom i njegovog podgrađa (Slika 17c).

Ovdje je posebno zanimljiva kultura Hetita u kojoj se, u II mileniju stare ere, uspostavlja novi model grada izrazito pravilnog koncentričnog oblika i prstenasto opasanog vodnim kanalima, te utvrđenog kružnog grada s kulama, a čiji su razvoj i rast sukcesivni, čemu svjedoče pozicije kasnijih gradskih zidina prilago-

Slika 17: Modeli urbane forme u zemljama Levanta i antičke Kapadokije
 a) *Megiddo*, kulturalno, privredno i političko središte Palestine još tokom II milenija stare ere – urbana forma generisana primjenom modula; b) *Nora*, fenička kolonija na Sardiniji, jedna od brojnih osnovanih na zapadnom Mediteranu, u periodu od XI do IX vijeka stare ere – urbana forma generisana iz organske matične kompozicije; c) *Alisar* u centralnoj Anadoliji, krajem III milenija stare ere važan trgovački centar s citadelom u gornjem gradu i podgrađem; d) *Zendirli*, naselje kružnog oblika, kojeg u Anadoliji osnivaju Hetiti (oko 1300).

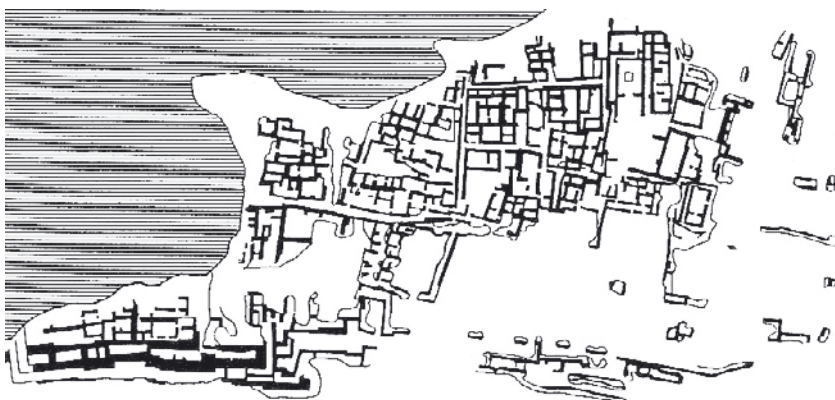
denih konfiguraciji terena⁶⁶ (Slika 17d). Iako ideja kružnog grada nije isključivo svojina hetitske kulture, ipak se idealni kružni plan pojavljuje tu češće nego u ostalim kulturama antičkog Orijenta.

Period razvoja i uspona urbanizma Grčke u III i II mileniju stare ere karakteriše to da sama orografska konfiguracija i razvedenost poluostrva s brojnim ostrvima nije dopuštala mogućnost formiranja većih društveno-političkih zajednica, kao u dolinama Eufrata, Tigrisa i Nila, što je stanovništvo usmjerilo prema moru, trgovini i zanatima. Zbog orijentisanosti prema moru, čak ni najstarija naselja nemaju izrazito ruralne karakteristike i situirana su na mjestima s dobrim lukama i bogatim poljoprivrednim zaleđem. Tako historijski dokumenti i materijalni artefakti svjedoče o raznolikosti tipova kulturnog pejzaža, zbog čega možemo govoriti o razvijenijem arhetipu ili protomodelu urbane forme koju je iznjegovala antička grčka civilizacija.

Taj razvojni proces započinje, dakle, sredinom III milenija, na južnom egejskom prostoru, gdje Kreta uspostavlja trgovačke veze s Palestinom, Sirijom i Egiptom, što generiše razvoj brojnih lučkih naselja, te rastakanje plemenskih društava i kontinuirano formiranje većih i složenijih zajednica. Izolovana na ostrvu, osigurana od svake invazije i sa snažnom trgovačkom i ratnom mornaricom, Kreta tako

⁶⁶ Kontinuitet transformacije urbane forme nastavljaju Frigijci, nasljednici Hetita, koji (tek u VIII vijeku) obnavljaju stare gradove i prilagođavaju ih svojim potrebama, te se koncentrišu oko zatečenih snažnih citadela i zaposjedaju tek dio nekadašnjeg gradskog teritorija (Ibid: 60).

uživa prednosti kontinuiranog političkog i društvenog razvoja, pa ne poznaje utvrde niti utvrđene gradove, već konfiguraciji terena prilagođenu i oslobođenu od geometrijske pravilnosti materijalizaciju fizičkih struktura u artikulaciji urbane forme. Ipak, urbanu morfološku strukturu čine moduli – stambene jedinice grupisane u nepravilne blokove, koji obrazuju amorfnu uličnu mrežu (s trgovima) usmjerenu prema kraljevskoj palati – neutvrđenoj fizičkoj strukturi integrisanoj u tkivo grada i centru društveno-političkog života. Mjesto njenim gradovima ne određuju strateški i vojno-politički ciljevi, ni samovolja vlastodržaca, već racionalno funkcionalno korištenje topoloških karakteristika prirodnog reljefa za umještanje matrice plana. Osim utvrda, tu nema hramova, grobnica, svetišta – ničeg što podsjeća na grandiozne sakralne građevine drevnog Orijenta (Slika 18). Konačno, sredinom XV vijeka stare ere, u vrijeme svog najvećeg prosperiteta, Kreta doživljava propast, njeni neutvrđeni gradovi postaju lak plijen osvajačima s grčkog kopna, a s njima nastupa vladavina militarističke aristokratije, započinje gradnja snažno utvrđenih citadela, nazadovanje poljoprivrede i zamiranje trgovačkih aktivnosti.

Slika 18: *Filakopi*, strateška luka kretske mornarice, II milenij stare ere
Arheološki nalazi otkrivaju tri sloja naselja i potvrđuju kontinuitet njegovog razvoja od ranominojske do minojske faze, kada se opasuje zidinama i utvrdama. Slika prikazuje posljednji sloj s trgovima gusto izgrađenih stambenih blokova, *izraslih* iz ortogonalnog tipa urbane matrice kompozicije, prilagođene prirodnoj konfiguraciji terena.

Ahejci, pastiri i ratnici – polunomadi organizovani u rodovske zajednice predvođene plemenskim starješinama, krajem III milenija prodiru na grčko kopno i asimiliraju se u autohtono ratarsko stanovništvo slične socijalne strukture. Međutim, potreba za čvršćom političkom organizacijom vremenom potiskuje partikularizam starješina, koncentriše vlast u centralnim institucijama i generiše konstituisanje aristokratske monarhije na čelu s jednim vladarom.

U prvoj fazi naseljavanja, Ahejci zauzimaju sve plodne doline, učvršćuju se na strateški odabranim i topografski isturenim mjestima s kojih kontrolišu okolne ravničarske regije i tu podižu utvrde i kraljevske palate. Iz ovih toposa, sjedišta božanske i političke vlasti, situirane u gornjem utvrđenom gradu – akropoli, kreće geneza forme grčkog polisa. Započinje u podnožju utvrđene akropole, gdje se postepeno strukturira donji grad – *asty* u kojem je glavni trg – *agora*, a uz nju tržnica i vijećnica – *buleuterij*. Vremenom se granice između gornjeg i donjeg grada brišu, pa akropola

i asty, opasani istim zidinama, formiraju jedinstvenu urbanu formu – polis. Razvoj i rast polisa označeni su njegovim daljim širenjem na okolne ruralne centre, pa i cijele pokrajine koje priznaju vlast istog vladara, te se polis konačno transformiše u grad-državu (Slika 19). Ali, invazija Dorana na Grčku, u XII vijeku stare ere, zaustavlja procese društvene evolucije i revitalizuje dominaciju struktura rodovskih zajednica, ovaj put s izrazito ratničkom organizacijom, a polis degradira na samo utvrđeni brijeg s kojeg vladari kontrolišu svoje robove u niziji.

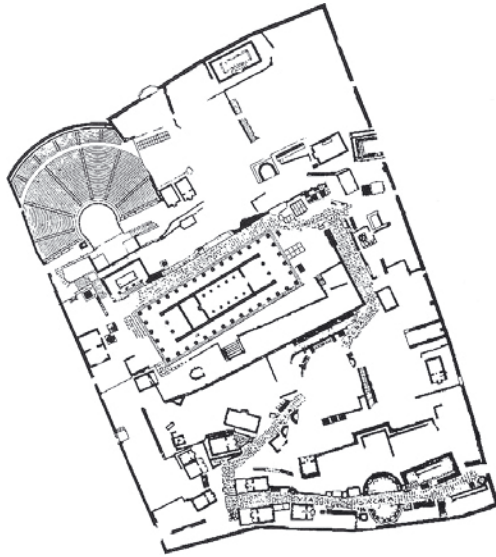

Slika 19: Mikenska akropola, opasana kiklopskim zidovima (XIV vijek stare ere; krajnji istočni dio dodan kasnije)

Utvrđeni grad s akropolom dominira ravnicom i svim važnijim putevima, koji vode na jugoistok Peloponeza. Zidine opasuju površinu od oko 10ha, a sama akropola zauzima oko 3,5 ha, što dovoljno govori o značaju ovog vladarskog sjedišta.

Prodor Dorana dalje uzrokuje veliki egzodus grčkog stanovništva, koje se, sada na zapadnim obalama Anadolije, koncentriše na topografski istaknutim strateškim mjestima i gradi svoje prve utvrđene gradove – kasnije značajne ekonomske i kulturne centre, zahvaljujući kontinuiranom razvoju zanata i trgovine. U njima se, nasuprot autohtonom seoskom proletarijatu, afirmiše plemenska i zemljišna aristokratija, te klasa bogatih građana, koji penetrišu u sve političke strukture novih urbanih aglomeracija i utiču na oblikovanje najnaprednijih i najbogatijih gradova tadašnjeg svijeta.

Istovremeno, utvrđeni gradovi Atike su, u periodu od X do VIII vijeka, nepravilnog oblika, njihove fizičke strukture tvore urbanu morfologiju čiji karakter odražavaju uske i krivudave ulice, zbijeni objekti, poneko unutrašnje dvorište i amorfne zidine koje slije prirodnu konfiguraciju terena. Tek u periodu od VII do VI vijeka, grčki gradovi prizore unutrašnje morfološko-strukturalne transformacije – od amorfne, nepravilne aglomeracije prema racionalizovanoj, pravilnoj formi toposa – u kojoj se rađa arhetip grčke kuće, hrama i javnih objekata i gdje dolazi do kristalizacije polova javnog gradskog života: agore – političko-upravnog centra polisa i temenosa – mitsko-sakralnog centra, smještenog pretežno na akropoli.

Slika 20: Delfi, najstarije panhelensko svetište (VIII vijek stare ere)
 Podignuto na mjestu kojeg su Grci smatrali *omphalosom* – *pupkom svijeta*, ovo svetište i proročište je ne samo religijsko, duhovno i središte Pitijjskih igara, već i važan politički centar s golemim uticajem na formiranje, unutrašnju organizaciju i međusobne odnose gradova-država i njihovih kolonija. Morfološka strukturalizacija svetišta istovjetna je onoj forme grada i karakteriše je potpuno odustvo geometrijske pravilnosti u prostornom pozicioniranju fizičkih struktura, ali i red uobličen idejom jedinstva u suočavanju s unutrašnjim i vanjskim prijetnjama.

S druge strane, raspršena ruralna naselja, svako sa svojom upravom, od IX do VIII vijeka aglomeriraju u zajednice – *system*⁶⁷, okupljene oko agore (zidom ograđenog zajedničkog trga, situiranog izvan ovih naselja i na raskrsnici najvažnijih puteva) kao centra slobodne duhovne i materijalne razmjene među ravnopravnim ljudima.

Konačno, u kontekstu urbane morfološke strukture, uočava se analogija u logici prostorne ekspresije grčkog grada i hramova, svetišta i posvećenih akropola. Iako veličanstveni i locirani na istaknutim i najatraktivnijim mjestima u prirodnom pejzažu, i u njima se, kao i u gradovima, iščitava pomanjkanje geometrijskog reda i prostorne pravilnosti u artikulaciji forme (Slika 20). Međutim, tu je prisutan red imanentan smislu i materijalizaciji i jednih i drugih, a to je ideja zajedništva, koja

⁶⁷ Povezivanje ruralnih naselja u *system* prerasta, u svojim višim fazama, u *synoikismos*, što znači živjeti pravno, fizički i duhovno u zajednici i slobodno priznavati prava i dužnosti koje ta zajednica postavlja pred svoje članove. Sinoikizam, dakle, predstavlja zajedništvo slobodno izabranih organa upravljanja, te svetišta, uz istovremeno priznavanje lokalnih uprava i božanstava, a takva zajednica generiše pojavu novih društveno-političkih i kulturnih potreba i sve složenijih oblika njihove strukturalizacije. Iako homogenizacija grčkog društva ne teče ravnomjerno, sinoikistička društvena organizacija, u VIII i VII vijeku, potiče formiranje većeg broja polisa – samostalnih i cjelovitih društveno-političkih formi, koje karakteriše opšta težnja za ličnom i kolektivnom građanskom slobodom, a koja rezultuje njihovim oslobađanjem od monarhije i uspostavljanjem vladavine oligarha – uglednih plemića. Međutim, ekonomska ekspanzija polisa, u VII vijeku, produkuje socijalne i političke promjene u njihovoj strukturi – rodovska društva nestaju, uz srednji građanski sloj izrasta klasa plebejaca, a klasne razlike i unutrašnji sukobi postaju sve izraženiji, pa na čelo polisa dolaze tirani – vođe naroda, pojedinci zaslužni za procese demokratizacije društva, koji uvode pisano zakonodavstvo, ukidaju običajno pravo i nasljedne privilegije i utiru put demokratskom grčkom gradu. Atina, putem sinoikizma, prva okuplja raštrkana ruralna naselja Atike i formira homogenu, slobodnu populaciju, koja preuzima primat u kulturnoj i političkoj historiji klasične Grčke (Ibid: 97-98, 105).

se, u sferi politike, kulture i etike, suprotstavlja vanjskim agresijama i unutrašnjim antagonizmima polisa i kojoj je strano da zadivljujućem neredu prirode nameće krhki artifičijelni red.

Nasuprot karakteru matičnih, grčki kolonijalni gradovi na obalama Sredozemlja, uvijek situirani na mjestima s dobrim lukama i bogatim poljoprivrednim zaledem, razvijaju (od VIII do IV vijeka) formu baziranu na ortogonalnom tipu urbane matrice, na negiranju geomorfoloških datosti terena i insistiranju na artikulaciji konteksta strukturalno-morfološke kompozicije toposa koji dozvoljava njegove integralne multiplikacije. Među stanovništvom nema razlika u ekonomskom, socijalnom i starosnom statusu, a vođa je slobodno izabran, pa je i podjela prostora unutar gradskih zidina zasnovana na principu jednakosti i kontinuiteta – primjene modula – ustanovljene jedinice površine parcele pravougaonog oblika i na njoj istog tipa kuće. Na taj način nastaje mrežasti raster plana i ortogonalni tip oblika grada – sistem ukrštenih putanja, kompromis između iskorištenosti egzistencijalnog prostora i geometrijski pravilne strukture toposa. Na raskrsnici glavnih gradskih ulica i u blizini luke, umješta se agora, dok je hram na posebno posvećenom mjestu. Oko gradskih zidina, po istom principu primjene modula, nastaje mrežasti raster poljoprivrednih parcela, puteva i kanala. Konačno, egzaktna orijentacija grada u skladu s kardinalnim nebeskim osama ovdje nije motivisana religijsko-iracionalnim porivima, već je rezultat unutrašnjih egzistencijalnih i utilitarnih sila (Slika 21).

Sistem modularnog, ortogonalnog tipa oblika grada, generisanog pod uticajima Fenikije i Kartage u Sredozemlju i Etruraca u srednjoj Italiji, prepoznaje se tako kao opšti model urbanizacije u uslovima grčke kolonizacije i prisutan je u cijeloj antičkoj historiji urbanizma, pa čak i u srednjovjekovnom gradograditeljstvu nekih evropskih regija.

Slika 21: *Selinunt* na Siciliji grčki kolonisti osnivaju 628. godine stare ere
Sistem modularnog, ortogonalnog tipa oblika grada, ovdje čvrsto artikulisan u smjeru sjever-jug i okomito u odnosu na morskou obalu na akropoli, uokvirenoj amorfnim zidinama koje slijede prirodnu konfiguraciju terena, vidljivo odstupa od smjera iste prostorne organizacije podgrada.

A u kontekstu fenomena transmisije kulturnih uticaja na datim teritorijama i kontakta različitih društvenih grupa, ovdje je riječ o prenošenju, razmjeni i integraciji raznolikih strukturalnih afiniteta u kontinuitetu transformacije urbane forme, sagledivom u odnosu unutrašnjeg i vanjskog uticaja dinamičnih antropogenih faktora akulturacije, sociološkog i morfološkog karaktera. Taj proces vodi ka stapanju, a može predstavljati i diskontinuitet ranije kulture, ali on sada postaje fundament novog identiteta u kojeg se asimilira zatečeni *genius loci* kao supstanca kontinuiteta forme.

U kulturnom ambijentu demokratske Grčke V vijeka stare ere, svijet je prilagođen definiciji čovjeka kao političkog bića koje u polisu uživa sve individualne i kolektivne slobode, a Atini tog vremena, u intelektualnim i materijalnim dometima ljudskog stvaralaštva, pripada neporeciv primat. I upravo tu se rađaju utopijske ideje o idealnom gradu savršene ljepote, mudrosti i pravde – konceptualizacije gradova bazirane na principima racionalnosti, funkcionalnosti i organizacione utilitarnosti, nužnim u vremenima njihove obnove i izgradnje nakon ratova s Perzijom. Ratovi, dakle, trasiraju put novom urbanizmu, a problemi urbane forme postaju predmet brojnih praktičnih i teorijskih promišljanja.

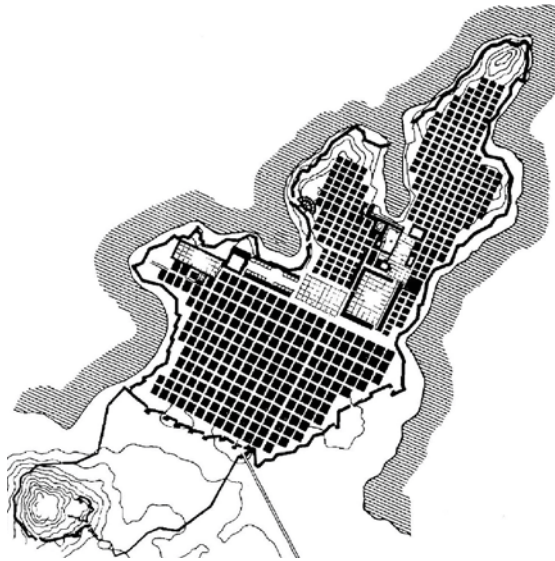
Svima im je zajednička ideja da su planiranje, izgradnja i oblikovanje grada misija zajednice, koja ne može biti prepuštena individualnoj inicijativi i interesima pojedinaca i kojom u urbanizmu započinje era dominacije zakona reda i pravilnosti. Tako Anaksagora kaže da razum treba postaviti sve u red, Aristotel⁶⁸ definiše društveno-političke odnose pomoću kojih će grad zadovoljiti uslove odbrane, higijene i saobraćaja i predlaže funkcionalno zoniranje gradskog prostora, Ksenofont proglašava suverenitet reda i ljepote u svim manifestacijama života, pa i u planiranju, izgradnji i oblikovanju grada, Hipodam⁶⁹ i Platon⁷⁰ propisuju njegovu optimalnu veličinu. A kontekst prostorne artikulacije urbane forme sveden je na sistem građenja u kojem je vidljiva težnja ka jasnoći i monumentalnosti kao dominantnim konstruktima urbane morfologije, koji se postižu izrazitom geometrijskom pravilnošću matrične kompozicije, preglednošću oblika plana grada

⁶⁸ Aristotel je pristalica Hipodamove ideje o optimalnoj veličini grada i predlaže, za razliku od Platona, podjelu stanovništva u tri staleža – poljoprivrednike, zanatlije i ratnike, a u filozofiji polisa i građanina kao političkog bića, oslanja se na spoznaje o zakonitostima razvoja više nego na apstraktni svijet ideja (Milić, 1994: 107).

⁶⁹ Hipodam popularizuje geometrijsku urbanu matričnu kompoziciju, poznatu još prije njega, ali vjerovatno prvi koncipira zatvorenu, sa svih strana okruženu zgradama, agoru Pireja. Njegova stvarna originalnost je se u tome što shvata da je forma grada ustvari forma njegovog društvenog poretka i da urbano planiranje ne smije imati samo neposredni praktični, već i idealni cilj, mnogo većih dimenzija. Njegov grad predviđen je za 10.000 stanovnika, grupisanih u zanatlije, poljoprivrednike i vojnike, a kao i ljude, i zemlju dijeli na: posvećeni prostor namijenjen klanjaju bogovima, javni izdržavanju ratnika i privatni vlasništvu poljoprivrednika (Mamford, 2001: 182; Mumford, 2008: 28).

⁷⁰ Platonova slika idealnog grada Atlantide poistovjećuje se s funkcionalnim savršenstvom društva, čija je kruta hijerarhija definisana podjelom rada i društvenih obaveza na svakog pojedinca. Ta je utopija dom proizvođača i ratnika kojom upravlja aristokratska klasa filozofa – puritanski grad kojim vlada razum, red i zakon. Atlantida je zapravo Platonova osuda demokratije za koju kaže da vodi prema zloupotrebi građanskih sloboda, deformaciji etičkih vrijednosti i opštem bezvlašću (vidi Milić, 1994: 107 i Mumford, 2008: 27-54).

i optimalnom prostornom dispozicijom funkcija i sadržaja – pravilima koja, paradoksalno, ne slijedi jedino Atina⁷¹ (Slika 22).

Slika 22: Hipodamov plan *Mileta* u Anadoliji (479)

Plan karakteriše kristalno jasna primjena modula u artikulaciji ortogonalnog tipa oblika grada, podijeljenog u tri zone, i takva morfološka strukturalizacija urbane forme, koja je, u sintezi iskustava i dotignuća prethodnih generacija gradova, reprezent urbanizma klasične grčke epohe.

Nakon poraza u peloponeskom ratu, grčki polisi gube autonomiju i time završava kultura slobodnih gradova-država. Nastupa razdoblje dinamičnih društveno-političkih promjena praćenih intenzivnom urbanizacijom, kritičkom revizijom urbanog planiranja i, s tim u vezi, brojnim kvantitativnim i kvalitativnim transformacijama. To je vrijeme rasta velikih gradova, ne samo površinom i brojem stanovnika, nego i mnogobrojnošću i raznovršnošću funkcija u kojima prevladavaju tercijarne i kvartarne djelatnosti, te obimom trgovačkih i kulturnih relacija. Intenzivna izgradnja nameće potrebu racionalizacije korištenja prostora unutar zidina, što je učinilo nužnom primjenu ortogonalnog tipa oblika plana u artikulaciji urbane morfološke strukture, ali i okolnih poljoprivrednih prostora. Urbana silueta je sve raskošnija, broj javnih objekata sve veći, javni postori i sadržaji se decentralizuju i specijalizuju prema namjeni, poprimaju raskošne arhitektonske forme, bogatstvo dekora potiskuje strogu monumentalnost, zelenilo je sastavni dio urbane estetike.

Ipak, sve ove transformacije karakteristične su za područja Anadolije, Bliskog Istoka i Sjeverne Afrike, dok se sama Grčka uspješno odupire naletu novih ideja i u njoj se urbana forma bitnije ne mijenja.

⁷¹ U vrijeme svog najvećeg uspona, Atina se obogaćuje objektima i ansamblima izuzetne arhitektonske vrijednosti, ali njena nova morfološka strukturalizacija ne slijedi zasade ideja o redu, pravilnosti, jasnoći i monumentalnosti forme, već ostaje grad isto onako heterogen kakav je bio u svim prethodnim vijekovima. Ali, to nije slučaj samo s Atinom, jer, osim Pireja i Olbie, teško je pronaći primjer urbanizma koji se može nazvati klasičnim.

Za razliku od originalnosti geneze antičke grčke urbane forme, rimska derivira iz etrurskih propisa o osnivanju grada, a koji egzaktno određuju tehniku izbora mjesta, limitacije⁷² gradskog prostora (kojoj prethodi proročka svečanost mitskog ili sakralnog karaktera, ali i praktičnog smisla, jer se odnosi na procjenu kvalitete prirodnih datosti podesnih za situiranje budućeg grada) i njegove morfološke strukturalizacije unutar i izvan zidina. Tako, u skladu s ovim propisima, proces osnivanja grada započinje na za to odabranom mjestu, gdje sveštenici, haruspici ili auguri, posvećuju brazdu zaoranu po liniji (limesu) budućih zidina i utvrđuju površine pomeriuma – neizgrađenih, poljoprivredno neobrađenih, zaštitnih, ali i sakralnih prostora pozicioniranih obostrano i neposredno uz limes. Ovako limitiran prostor se dalje dijeli dvjema okomitim ulicama u četiri regije, a čiji smjer određuje izlazeće sunce ili podnevni meridijan, pa su glavne gradske trase orijentisane prema kardinalnim nebeskim osama, i to: *decumanus maximus* u smjeru istok-zapad i *cardo maximus* u smjeru sjever-jug. Paralelno s njima, trasiraju se sekundarne ulice koje dalje formiraju kvadratne ili pravougaone module, blokove – *insulae* i konačno artikulišu ortogonalni⁷³ tip oblika grada. Analogni modularni sistem produžava se daleko u poljoprivredno područje – ager, parcelisan u velike zemljišne jedinice, kvadratne – centurije (koje se dalje dijele na manje poljoprivredne jedinice – parcele) i pravougaone – *strigae*. Procedura osnivanja grada završava njegovim ritualnim posvećenjem, kojim dobija bogove-zaštitnike i mecenu iz kruga uglednih državnika, senatora ili čak imperatora.

U antičkom rimskom gradu su funkcionalne zone rjeđe diferencirane, uglavnom se prepliću sakralni i profani, javni i privatni sadržaji i čine složen morfološko-strukturalni sistem. Ali, u većim gradovima se pojedine djelatnosti lokalizuju (bilo spontanom razvojem, bilo pod pritiskom opštih i municipalnih propisa) i formiraju specijalizovane radne i socijalne prostore, jedinstvene uslijed okolnosti u kojima su neke djelatnosti vezane uz određene društvene krugove.

Centar upravnog, političkog i (zajedno s kapitolom) religioznog života cijele zajednice je glavni trg – forum⁷⁴, koji je na raskrsnici *decumanus maximus* i *cardo*

⁷² Limitacija ili ograničavanje se provodi uz pomoć grome, naprave vjerovatno naslijeđene od Etruraca ili neke od starijih Orijentalnih civilizacija, a kojom se služe rimski mjernici-gromatici pri osnivanju grada i parcelaciji agera (Ibid: 181).

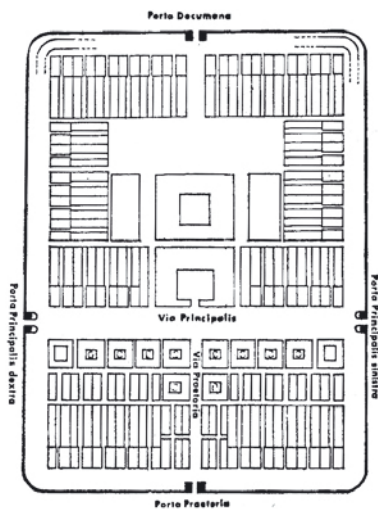
⁷³ Ortogonalni tip oblika grada, s dvije ose koje su trasirane u skladu s kardinalnim stranama svijeta, sastavni je dio kosmogonijskog i astrološkog sistema etrurske *Templum celeste* – fizičkog i metafizičkog univerzuma u kojem vlada isti matematičko-geometrijski red. Međutim, orijentaciju rimskog grada i njegovih glavnih osa određuje sama konfiguracija odabranog terena, njegov nagib, oblik, vodotokovi, ceste, pa se na neravnom tlu *decumanus maximus* trasira bez obzira na strane svijeta, gotovo uvijek u skladu s izohipsama, po najvećoj dužini i sredinom raspoloživog zemljišta, kako bi joj nagib bio manji, a izgradnja ekonomičnija. Formiranje agera i centurija dalje se odvija prema istim, ovdje opisanim, etrurskim pravilima, s napomenom da orijentacija *decumanusa* i *cardo* odstupa od glavnih nebeskih osa tu izraženije nego u gradovima, a samo se kod njihove istovremene parcelacije poklapaju ortogonalni rasteri agera i grada. Sasvim je jasno da je koncept forme rimskog grada i postupak njegovog osnivanja, u četiri ritualne radnje – *auguratio*, *limitatio*, *orientatio* i *consacratio*, određen principima i propisima koje donose etrurski *Libri rituales* (Ibid: 181-184). Pored toga, Deset knjiga o arhitekturi, Marka Vitruvija iz 15. godine stare ere, govore o izboru mjesta za osnivanje grada u odnosu na osunčanje, dominantne vjetrove, klimu (Ibid: 192).

⁷⁴ Rimski mjernici-gromatici, u svojim idealnim urbanističkim normama, forum veoma često pozicioniraju na raskrsnici glavnih gradskih ulica, ali je njegova ekscentrična dispozicija još češća, →

maximusa, okružen vijećnicom – kurijom, državnom riznicom i gradskim zatvorom, a površina mu ovisi o veličini i značaju grada. Pored foruma, ali s njim u kompozicionom jedinstvu, svaki grad obavezno posjeduje i posvećeni prostor – kapitol⁷⁵, situiran na istaknutom i povišenom prostoru i s hramom na visokom postamentu, posvećenim kultu gradskih bogova, te orijentisanim prema pristupnom stepeništu i naglašenim osnom simetrijom. Rimski građanin živi intenzivnim javnim životom, a njegovim gradom dominira bogatstvo dekora⁷⁶, izražena prostorna aksijalnost i simetričnost.

Osim opisanih etrurskih propisa o osnivanju grada, na idejnu koncepciju morfološke strukturalizacije rimske urbane forme utiče i prostorna organizacija vojnog logora – kastruma, koji je pravougaonog oblika, limitiran i orijentisan kao i grad, te omeđen zidom i kanalom. Na svakoj strani zida su po jedna vrata međusobno povezana **decumanusom** u smjeru istok-zapad i značajnijim **cardom** u smjeru sjever-jug, a na čijem ukrštanju je (analogno forumu) pretorium – centralni prostor sa sjedištem vojne uprave (Slika 23).

Nakon što izgubi vojno-strateški značaj, kastrum naseljava civilno stanovništvo i on se dalje razvija kao grad, zadržavajući karakter morfoloških datosti oblika pro-

Slika 23: Shematski prikaz tipične prostorne organizacije utvrđenog rimskog vojnog logora – kastruma

Kastrumi su podizani kao ishodišta za dnevne vojne pohode, mjesta za uvježbavanje jedinica, smještaj pokretnih trupa, ali i stajaće vojske i graničnih četa. Oblik im je nerijetko prilagođavan prirodnoj konfiguraciji terena, a veličina je ovisila o sastavu i brojnosti vojnih jedinica.

- a gradske ulice se, u pravilu, ulijevaju u forum u više tačaka, pri čemu je pristup s *decumanus maximusa* naglašen slavlukom, portikom ili monumentalnim vratima. Oblik foruma je najčešće pravougaon, rijetko poligonalan, kružni ili eliptičan, a površina mu je slobodna kako bi služila različitim namjenama.

⁷⁵ Uz glavni hram Kapitolijske trijade, ovisno o bogatstvu i značaju grada, pojavljuju se i drugi hramovi i svetišta posvećeni stranim, najčešće istočnjačkim, božanstvima.

⁷⁶ Cijeli grad je bogato ukrašen skulpturama, obeliscima, stubovima, fontanama, a monumentalni slavoluci, specifični izrazi rimskog urbanizma, čvorišta su velikih gradskih osovina, koje usmjeravaju perspektive prema forumu, kapitolu, termama i pozorištima.

storne organizacije fizičkih struktura bivšeg vojnog logora. Očigledna je, dakle, sličnost grada i kastruma, kao i obostrani uticaj, jer njihove podudarnosti u obliku i morfološkoj strukturalizaciji izrastaju iz istih društvenih, ekonomskih, političkih i kulturnih paradigmi.

Na golemim prostranstvima Carstva, rimsku kolonizaciju⁷⁷ prati izgradnja novog grada (najčešće po modelu koji je derivirao iz morfološko-strukturalne koncepcije kastruma) u blizini ili neposredno uz postojeće naselje, na mjestima koja su odgovarala vojno-političkoj i ekonomskoj strategiji osvajača, uz prisilno napuštanje domicila i preseljavanje autohtonog stanovništva u nove aglomeracije (Slika 24).

Slika 24: *Timgad* u Alžiru osniva car Trajan (100) kao koloniju vojnih veterana Model urbane forme zasnovan na geometrijski izrazito pravilnoj matricnoj kompoziciji iz koje, primjenom jedinstvenog modula, *izranja* ortogonalni tip oblika grada. Predstavlja vjerovatno najizrazitiji primjer antičkog rimskog grada, iako njegova orijentacija odstupa od kardinalnih strana svijeta i zauzima položaj sjever-sjeverozapad, a specifičan je i po uočljivom diskontinuitetu poprečnih osa, ekscentričnoj poziciji foruma i organskom rastu predgrađa. Ruševine *Timgada* su (1982) uvrštene na UNESCO-ov popis svjetske baštine.

S druge strane, na prostorima gdje je posljednja faza razvoja forme grčkog polisa ostavila u naslijeđe razvijene gradove, Rim zadržava zatečene urbanističke artikulacije i ograničava se samo na interpolacije monumentalnih objekata, koji simbolizuju novu vlast u starom tkivu grada, dok novi gradovi koje podiže čuvaju karakteristike urbane kulture grčkog polisa i bitno odstupaju od kastrumskog modela koncepcije urbane forme (Slika 25). Ali i tu uskoro nastupaju promjene, jer uticaji kulture Istoka ne samo da se prožimaju s kulturom Zapada, već je postepeno nadvladavaju u kompleksnom fenomenu dinamičnih antropogenih faktora akulturacije, sociološkog i morfološkog karaktera.

⁷⁷ Kolonija je zajednica rimskih građana, bez obzira na to da li su naseljeni u novom ili u postojećem – osvojenom gradu, koji žive u apsolutnoj ovisnosti o Rimu, za razliku od grčkih kolonija koje su kao novi gradovi uživali punu samostalnost u odnosu prema matici, a kolonisti su rimski doseljenici s ograničenim građanskim pravima.

Slika 25: Pompeji, morfološka strukturalizacija forme pokazuje karakteristike grčke urbane kulture

Od VI vijeka stare ere, Pompeji su grčka luka, pa iz tog vremena datira krajnji jugozapadni dio grada, ovalnog oblika i veličine oko 10 ha. Krajem narednog vijeka, proširuju se na više od 75 ha površine i opasuju zidinama. Rimskom kolonijom i trgovačkim centrom Kampanije postaju 80. godine stare ere, a 79. godine erupcija Vezuva ih u potpunosti prekriva slojem lave i pepela debljine nekoliko metara, zbog čega su u potpunosti sačuvani, što je omogućilo cjelovito upoznavanje s rimskom arhitekturom, umjetnošću, običajima i svakodnevnim životom tog perioda. Slika prikazuje plan grada (iskopina), na kojem je moguće detektovati karakteristike sukcesivnog rasta, o čemu posebno svjedoči izrazito ekscentrična pozicija foruma.

Pompeji su (1997) uvršteni na UNESCO-ov popis svjetske baštine.

Na kraju, dekadencija Rimskog Carstva (od II do čak VIII vijeka), označena devastacijom duhovnih i materijalnih osnova urbanog života na većem dijelu njegovog teritorija, okončana je 476.⁷⁸ godinom, koja se smatra krajem antike i u kojoj su germanski federati svrgnuli posljednjeg legitimnog rimskog imperatora, Romula Augustula.

Konačno možemo zaključiti da svijet ideja, pokrenut antičkim urbanizmom, kao i materijalni oblici koje on poprima, ma koliko racionalni ili racionalizovani, ne mogu biti svedeni na svega nekoliko morfološko-strukturalnih modela⁷⁹ ili opštih teorijskih postavki. Ovo utoliko više, jer su u kontekst duhovne i materijalne kulture antike, u svakoj etapi njenog dugog historijskog razvoja, utkane mnoge autohtone specifičnosti koje su je obogatile neprocjenjivim vrijednostima. U tom smislu, urbana forma diktira način i svrhu kojoj služi, ali s tim povezuje i čovjekove intimne potrebe, pa su povlastice koje kreira prenesene na cijele zajednice. Tako ona, i u praksi i u imaginaciji, *zaklanja* mala naselja, grad se uvećava u odnosu

⁷⁸ Kada su 476. godine germanski vojni plaćenici svrgnuli posljednjeg rimskog cara i imperatorom zapadnog dijela carstva proglasili svog poglavicu Odoakara, prestala je i formalno postojati rimska imeprija. I oficijelna historija tu godinu proglašava graničnom između antičkog i srednjovjekovnog doba. Međutim, u literaturi je često istaknuta 529. godina, kada je zatvorena posljednja klasična akademija u Atini i osnovan benediktinski red u Italiji, kao ona koja označava oštriji rez između antike i srednjeg vijeka od samog svrgavanja posljednjeg legitimnog rimskog imperatora.

⁷⁹ Generalizacija transformacije modela antičke urbane forme moguća je, ali nedovoljno precizna, na relaciji toka njenih morfološko-strukturalnih mijena, počevši od amorfne, nepravilne prema racionalizovanoj, pravilnoj formi aglomeracije, odnosno, od morfološko-strukturalnog tipa izraslog iz uzročno-posljedične veze funkcionalnog prilagođavanja uslovima prirodne sredine i oblikovanja oslonjenog na društveno-populacijsku strukturu do uočljivog pravila geometrizacije u ekspresiji funkcionalno-racionalne forme kao rezultata odvajanja od prirode, ali i religiozno-iracionalnih poriva antičkog čovjeka.

na vrijeme i prostor, pa intenzivno i svjesno usmjerava stvarni i duhovni život čovjeka. Odnosno, u ovom periodu čovjekove kulturne historije, uloga urbane forme ogleđa se u prevladavanju partikularizama manjih zajednica, koji priječe razmjene ideja u intenziviranju njihove vlastite posebnosti.

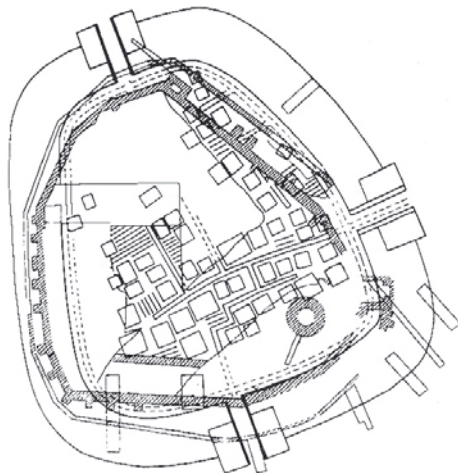
Na ostacima antičkih kulturnih tekovina, s primjesama ranokršćanskog Orijenta, u periodu od III do VII vijeka, Germani, Slaveni i Romani (ratnici, lovci, stočari, seljaci organizovani u rodovske zajednice) stvaraju svijet novih društveno-političkih, privrednih, kulturnih i etičkih dimenzija – srednjovjekovnu Evropu. Tu će se dalje, niz vijekova, živjeti ruralnim načinom života, posebno na istoku i sjeveru, dok je na jugu i zapadu znatno očuvana urbana tradicija. Tako prva stoljeća evropskog srednjeg vijeka karakteriše konflikt nomadskog sjevera i urbanizovanog juga, zbog kojeg gradinska naselja (gradine, gradišta, gradci) i refugiji (stražarnice, skloništa, zbjegovi) na uzvišenjima ponovo postaju najsigurnija mjesta za povre-

Slika 26: Grad Ključ na Sani, kontinuitet toposa od neolita do kraja XIX vijeka
Srednjovjekovni grad Ključ, jedini grad u župi Banjici i njen centar, tokom XIII vijeka *niče* na nepristupačnoj hridi iznad rijeke Sane, na mjestu prahistorijske gradine i kasnoantičkog refugija, gdje arheološka iskopavanja i rekognosciranja na prostoru palate i na platou oko kule Ljubice potvrđuju antičke nalaze – tragove manje rimske utvrde i ostatke antičkog zidanog objekta, a na Gradu, iznad Ključa, jake rimske utvrde – nadzora nad važnim prelazom preko Sane. Svojim geomorfološkim, linearnim oblikom i relativno malom površinom branjenog prostora, asocira na većinu srednjovjekovnih bosanskih gradova, ali se od njih razlikuje po znatno složenijem sistemu odbrane, koji nastaje kao rezultat sukcesivne gradnje. Glavni i sigurno najstariji dio grada podignut je na strmom grebenu, čija se jedna strana okomito spušta prema Sani, pa je takvom prirodom svog položaja bolje utvrđen nego bedemima i kulama. Na susjednom uzvišenju isturena je kružna kula, a na samom prilazu glavnoj tvrđavi, odbrambenom sistemu dodana je kasnije manja utvrda amorfnog oblika. Posljednji bosanski kralj, Stjepan Tomašević, 1463. godine pokušava ovdje naći utočište, ali Osmanlije zauzimaju Ključ, zarobljavaju kralja (čije se pogubljenje smatra trenutkom pada Bosne pod osmansku vlast) i ostaju tu sve do 1878. godine. Dakle, Grad Ključ se sastoji iz tri cjeline, s tri strane zaštićene bedemom, a s juga dubokom provalijom – jezgre srednjovjekovnog grada, tabora dograđenih u osmanskom periodu i nad njima visoke kule, zvane Ljubica, pa, iako čine jedinstvenu odbrambenu strukturu, one nisu obuhvaćene jedinstvenim sistemom zidina, jer su iz različitih perioda, dok četvrtu zasebnu cjelinu čini Podgrad (vidi Mršić, 2011: 47-62). Graditeljska cjelina Stari grad Ključ (2003) proglašena je nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine.

meno ili trajno naseljavanje (Slika 26). U tim okolnostima, antička urbana forma se nezadrživo mijenja – prostor grada se smanjuje, pomerij sužava, morfološka struktura transformiše prema kodovima novog sadržaja i načina života, monumentalne akse i izražena prostorna simetrija gube smisao i nestaju, ortogonalni tip oblika grada se lomi i prilagođava defenzivnoj topologiji. Ipak, sve do VIII vijeka, glavni kulturni i privredni centri i uporišta novih političkih sistema su stari antički *civitas*, oni koji su odoljeli ranosrednjovjekovnim turbulencijama. Erozija urbane forme je, dakle, na prelazu antike u srednji vijek uslovljena više raspadom društveno-političkog i privrednog sistema nego direktnim razaranja i utiče na transformaciju prethodnih u bitno drugačije nove morfološke strukture, ali ipak materijalno i kulturno na njih čvrsto oslonjene.

Geneza srednjovjekovne evropske urbane forme započinje idejom opstanka starih i gradnje novih naselja u uslovima odbrane od vanjskih agresija, pa je okupljanje vezano za ona mjesta koja svojom prirodnom topografijom omogućavaju optimalnu zaštitu kao povremena ili stalna skloništa. Prednost imaju nepristupačne i teško osvojive lokacije, na kojima nastaju gradine i refugiji (ne bitno različiti od prahistorijskih), podignuti na uzvisini, močvarnom tlu, vodi, ostrvima, meandrima rijeka, duboko u šumi, opasani zemljanim nasipima i opkopima, palisadama ili kamenim suhozidima, tipično kružnog oblika. Taj je oblik zatvorena matrica protoplana toposa, nosi kvalitetne prostorno-geometrijske karakteristike optimalne u racionalnom korištenju unutrašnjeg prostora za život manje autarhične društvene zajednice i iz njega derivira koncentrični ili kružni, prstenasti oblik naselja. U ranim fazama razvoja, izostaju posebno zidane utvrde, a naselje se ograđuje i zatvara neprobojnim nizom vlastitih kuća. Tek kasnije zidine i snažne kule opasuju grad i daju mu fizionomiju tvrđave, svojstvenu urbanoj formi srednjeg vijeka (Slika 27).

Slika 27: Ranosrednjovjekovna kružna gradina *Opole* u Poljskoj, VIII – IX vijek
U periodu od X do XIII vijeka, gradinska se forma toposa, sa sistemom odbrambenih nasipa i opkopa, postepeno transformiše u zidom opasan grad, s kulama, vratima i pristupnim mostovima, a tokom XIV vijeka, na suprotnoj obali rukavca Visle, razvija se novi srednjovjekovni grad i raseljava prvobitno naselje.

Većina novih ranosrednjovjekovnih naselja, pored onih razvijenih u okvirima gradina i refugijuma, nastaju transformacijom autohtonih ruralnih⁸⁰ formi, a koja generiše oblike čitljive u artikulacijama arhetipskih matrica protoplanova toposa kao kriterijalnih premisa kontekstualizacije kulturnog pejzaža, te prizore tipove oblika protourbanih naselja, okupljene oko tri fundamentalna atributa: geomorfološkog, koncentričnog i ortogonalnog. Njihovi podtipovi javljaju se u ovisnosti o osobinama prirodne topografije terena kao platforme za razvoj i rast i o mikrolokacijskim uslovima za izgradnju kulturnog pejzaža, pa je moguće razlikovati: geomorfološki (dispersni, linearni), koncentrični (nepravilni, kružni, radijalni, kompleksni) i ortogonalni (geometrijski – kvadratni, pravougaoni) oblik protourbanog naselja. To znači da opisana ovisnost utiče na to da su fizičke strukture okupljene oko nekog pola razvoja i tako oblikuju morfološku strukturu, te konačno definišu formu (Slika 28).

U ranom srednjem vijeku, ovaj pol razvoja⁸¹ je crkva (kao institucija i zajednica vjernika) i primarni je katalizator u procesima geneze protourbanih formi, jer posjeduje moć povezivanja i centralizacije prvih društvenih aglomeracija na nivou njihovih elementarnih političkih, privrednih, kulturnih i kulturnih praksi. Međutim, stabilizacijom srednjovjekovnog društva, feudalni vlastodršci (svjetovni i crkveni) usmjeravaju i planiraju naseljavanje, potiču osnivanje i razvoj naselja, te svojim političkim aktima utiču na urbanizaciju, pa osnivanje grada postaje povlastica i pravo feudalnog gospodara.

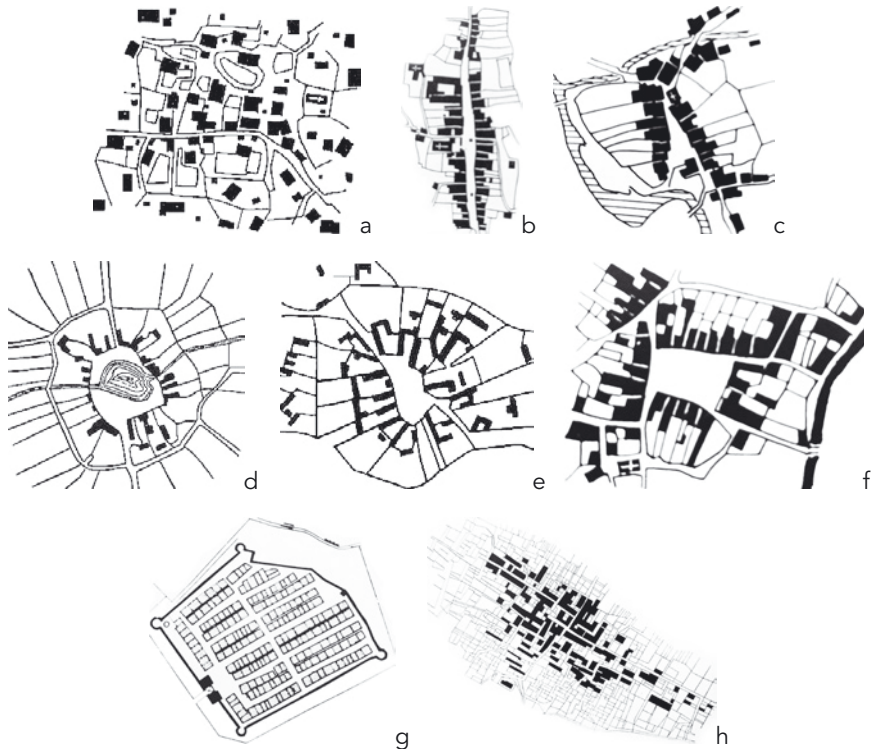
Konačno, crkvi kao primarnom polu razvoja, u završnoj fazi geneze (u visokom srednjem vijeku), odnosno u procesu transformacije protourbane u urbanu formu, pripada najprominentnije mjesto⁸² u morfološkoj strukturi srednjovjekovnog grada, i kao instituciji i kao sakralnom objektu, dok je centar feudalne vlasti, monumentalna komunalna palata, označen kao sekundarni. To znači da su crkva i palata dva fokalna funkcionalna pola unutar istih zidina, ali s jednim i apsolutno dominantnim prostorom trga⁸³, a prema kojima konvergira cjelokupna urbana morfološka i socijalna struktura. Osim toga, trgovina se razvija pod okriljem crkve

⁸⁰ Iako prevazilazi okvire ovog istraživanja, zanimljivost je da postoje srednjovjekovna naselja s kraljevskom poveljom koja nikada nisu prerasla ruralnu fazu (Zelenec, Plastovice, Lipnica u Češkoj, Ružidol u Slovačkoj), kao i razvijeni gradovi koji su se vremenom transformisali u sela (Kostanjevica u Sloveniji) (vidi Milić, 1995: 74-75).

⁸¹ Generalno gledano, pol razvoja generiše proces rasta i, u ovisnosti o tome da li je riječ o jednom ili o više polova, razlikujemo monocentrični i policentrični tip srednjovjekovnog grada. Prvi karakteriše to da početno policentrične forme, tokom razvoja, aglomeriraju oko jednog zajedničkog centra ili se (što je rjeđi proces) formiraju sekundarni polovi razvoja, više ili manje ovisni o primarnom centru. Drugi tip rasta najčešće je uslovljen prirodnom konfiguracijom terena, ali i antropogenim faktorima. Tako npr. gradovi na rijekama – gradovi mostovi, koji spajaju dvije obale na nekoj važnoj kopnenoj saobraćajnici na prelazu rijeke, često nastaju kao dvije zasebne urbane forme koje ostaju takve i u budućem razvoju, čak i onda kada jedna od njih postaje dominantnom. Posebno su zanimljivi bicentrični ili dvojni gradovi, bilo da su takvi oduvijek (što je binuklearna geneza), bilo da su nastali osnivanjem nove aglomeracije uz postojeću (vidi Kostof, 2001).

⁸² Izbor mjesta ne ovisi samo o uslovima terena i o raspoloživom prostoru, već je određen i statutima komuna, propisima crkve i crkvenih redova i uvijek je to sam centar grada.

⁸³ U slučaju polariteta između crkvene i feudalne sfere, gradovi posjeduju dva centralna trga (ili više njih), ali međusobno čvrsto povezana. Takođe se događa i to da prvobitno monocentrična struktura, s jednim centralnim trgom, prerasta u bicentričnu, pa su funkcije jasno podijeljene na sakralnu s crkvenim trgom i na svjetovnu s gradskim trgom i vijećnicom.

Slika 28: Tipovi oblika protourbanih (ranosrednjovjekovnih ruralnih) naselja – geomorfološki, koncentrični i ortogonalni

- a) *St. Martin*, Austrija – disperzni tip morfološke strukturalizacije toposa kao podtip geomorfološkog oblika protourbanog naselja; b) *Werfen*, Austrija – linearni tip morfološke strukturalizacije toposa kao podtip geomorfološkog oblika protourbanog naselja; c) *Wagrein*, Austrija – nepravilni tip morfološke strukturalizacije toposa kao podtip koncentričnog oblika protourbanog naselja; d) *Zeleneč*, Slovačka – kružni tip morfološke strukturalizacije toposa kao podtip koncentričnog oblika protourbanog naselja; e) *Sichelndorf*, Štajerska – radijalni tip morfološke strukturalizacije toposa kao podtip koncentričnog oblika protourbanog naselja; f) *Feldkirchen*, Koruška – kompleksni tip morfološke strukturalizacije toposa kao podtip koncentričnog oblika protourbanog naselja; g) *Candelo*, Italija – kvadratni tip morfološke strukturalizacije toposa kao podtip ortogonalnog oblika protourbanog naselja; h) *Potomje*, Pelješac – pravougaoni tip morfološke strukturalizacije toposa kao podtip ortogonalnog oblika protourbanog naselja;

i u pravilu je disperzna po cijeloj teritoriji grada, a prostori za fizičku i duhovnu rekreaciju smješteni su unutar ili neposredno uz njegove zidine. Siluetu formiraju slikovite utvrde s visokim kulama i tornjevima, a oblik grada je artikulisan konturom samih zidina i derivira iz naslijeđenih tipova i podtipova oblika protourbanih naselja, transformisanih u kontekstu kodova njihovog razvoja i rasta u vremenu (Slika 29, str. 86).

Visoki srednji vijek u Evropi, dakle, počinje s XI stoljećem i to je vrijeme mira i prosperiteta, kojeg još karakteriše pojava neovisnih gradskih komuna, feudalnu državu zamjenjuje staleška skupšina i činovnički aparat i donesen je prvi ustavni zakon u Evropi (*Magna Charta*). Gradovi zauzimaju dominantan položaj, na raskrscima kopnenih i vodnih puteva postaju posrednici u trgovačkoj razmjeni, a

Slika 29: Dubrovnik – dva ulaza u grad, Pile na zapadu i Ploče na istoku, te gradske zidine, kojih je današnji oblik strukturiran u XIII vijeku, određuju formu srednjovjekovnog grada. Razvoj Dubrovnika traje od VII vijeka, kada je *Ragusium* tek utvrđeni refugij na grebenu iznad mora, do kraja XV vijeka, kada postaje zaista monumentalan kameni grad. U tom dugom vremenskom rasponu kontinuiteta toposa, XIII vijek je vrijeme kodifikacije Dubrovačkog statuta i označava period u kojem grad postiže oblik koji će trajno zadržati, te spajanje prvobitnog nukleusa – *civitas*a s naseljem izvan njegovih zidina – *burgusom* (Prelog, 2003: 22-24). Dubrovnik je (1979) uvršten na UNESCO-ov popis svjetske baštine.

veliko bogatstvo se slijeva u njih i očituje u gradnji katedrala⁸⁴, vijećnica, palata i poslovno-trgovačkih zdanja. Sve do XIV vijeka (do pojave kuge), prisutan je nagli porast populacije, naročito intenziviran egzodusom ruralnog stanovništva u industrijske i trgovačke centre. Nakon ovog, nastupa period bezvlašća, socijalnog bunta i opšte duhovne pometnje u kojem se i (1500) završava srednji vijek.

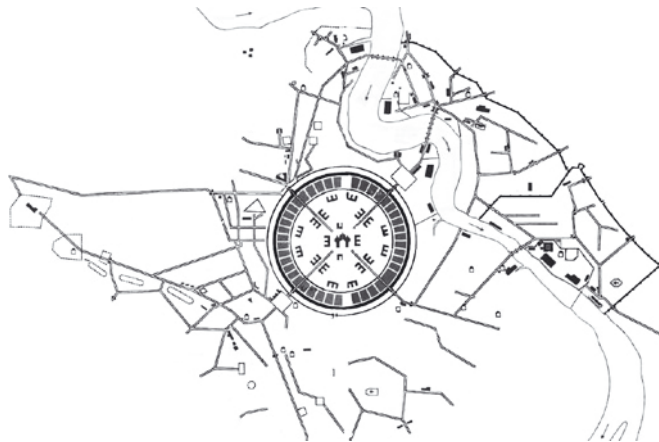
Dok je, na ruševinama antike, kršćanska ranosrednjovjekovna Evropa suočena s barbarizmom, dotad malo beduinsko naselje Meka, posljednjom Božjom objavom (Kur'an) u VII vijeku, postaje ishodište islama – religije koja će ujediniti raštrkana pustinjska plemena i pokrenuti ih na osvajanje velikih geografskih prostanstava, sve do granica Kine na istoku i Mauritanije i južne Francuske na zapadu. Na tim područjima, postojbinama različitih etničkih i rasnih grupa, političkih, civilizacijskih i duhovnih tradicija, nastaje unikatna islamska kultura utemeljena na jedinstvu vjere, jezika i institucija. Arapi homogenizuju taj raznorodni i razjedinjeni svijet i uspostavljaju kontinuitet materijalnog i duhovnog razvoja – pokreću poljoprivredu, zanatsku proizvodnju, trgovačku razmjenu, uspostavljaju bankarski sistem i mrežu trgovačkih agencija – oblikuju društveno-ekonomsku stabilnost neophodnu snaženju originalne kulture, nauke i umjetnosti.⁸⁵

Međutim, ideja o urbanoj formi kao specifičnoj društvenoj zajednici i morfološkoj strukturi strana je arapskim nomadima, pa prva faza ekspanzije islama na Arabij-

⁸⁴ Katedrale (biskupske crkve XII i XIII vijeka) svojim dimenzijama i visinom daleko premašuju sve crkvene objekte prethodnih epoha i najveće su sakralne građevine, često nesrazmjerne s veličinom grada, brojem njegovih stanovnika i ekonomskim potencijalom.

⁸⁵ U oblasti Sredozemlja, uspinju se filozofija i nauka utemeljene na antičkoj baštini, početkom IX vijeka prevedeni su (s grčkog originala, te perzijskih i sirijskih prevoda) na arapski jezik svi važniji klasični tekstovi (posebno Aristotelovi), što je sačuvalo mnoga kapitalna filozofska i naučna djela antike, a Islam je (i kao nauka i kao filozofija) otvoren prema svim drugim religijama. Preko Perzije, u

sko poluostvrvo, osim Meke i Medine, starih karavanskih stanica, te osim vojnih logora i strateških uporišta za dalja osvajanja, ne ostavlja artefakte bitne u artikulaciji modela budućeg islamskog grada. S druge strane, uz obale Sredozemnog mora, na prostorima gdje je posljednja faza uspona antike u naslijeđe ostavila upečatljive tragove urbanosti, Arapi zatiču visokorazvijene gradove, prihvataju ih kao medij političke moći i ekonomske dominacije, te ih prilagođavaju svojoj društvenoj stvarnosti, a ti se gradovi postepeno transformišu⁸⁶ i poprimaju posebne islamske karakteristike (Slika 30).

Slika 30: Bagdad na Tigrisu, prijestonica Abasidskog Kalifata i centar velike islamske imperije (762)

Prijestonica Omejidskog Kalifata i centar islamske imperije je Damask (630-750), čija se naslijeđena klasična antička urbana forma postepeno transformiše i prilagođava novom modelu islamskog grada. Abasidski Kalifat (750) preuzima vlast od Omejida, osniva Bagdad na Tigrisu (762) kao svoje administrativno i kulturno središte, pravilnog kružnog oblika i prečnika oko 2.800 m (oko 600 ha), i pretvara ga u novi centar imperije, koja se već tada prostire od Atlantskog do Indijskog okeana. Izvan kružnih zidina, morfološka strukturalizacija značajno odstupa od one unutarnjih i zasniva se na organskoj urbanoj matrici, a grad ukupno zauzima površinu od oko 6.000 ha i, već u drugoj polovini VIII vijeka, broji više od milion stanovnika. Tokom 500 godina postojanja, sve do razaranja i pada pod vlast Mongola (1258), Bagdad je jedna od najvećih i najbogatijih metropola tadašnjeg svijeta.

One se očituju u prostornoj organizaciji urbane forme koju, dakle, određuju društveni odnosi, način života u granicama islamskih religijskih običaja i dogmi, te porodični običaji, a dosljedno provedeno zoniranje, kojim je striktno odvojeno stanovanje od javnih funkcija (u prvom redu zanata i trgovine), formira urbanu matičnu kompoziciju za umještanje fizičkih struktura usklađenu (osim u iznimnim

- islamske zemlje dopire uticaj istočnjačkih kultura, pa je od Indije preuzet brojevni sistem, kojeg kao arapski (zajedno s matematikom, algebrom i trigonometrijom) Evropa usvaja tek u XII i XIII vijeku, u Perziji je u X vijeku utvrđen kalendar, tačniji od šest vijekova kasnijeg gregorijanskog, razvija se medicina u oblastima anatomije, hirurgije i farmakoterapije, kojih dostignuća preuzima Evropa tek u renesansi, a brojni filozofi značajno utiču na misao onih iz kršćanskog srednjeg vijeka. Umjetnost nastaje pod uplivom Grčke, Bizanta, Egipta, Perzije i Sirije, takođe arhitektura i urbanizam, a u književnosti se ostvaruju datad neslućeni dometi (Milić, 1995: 274).

⁸⁶ Islamski grad tako neposredno baštini tekovine kulture posljednje faze razvoja forme grčkog polisa i povezuje je s onim prethodnih epoha, a koje su u sjevernoj Africi, Egiptu, Siriji, Mezopotamiji i Perziji blistale prije i grčke i rimske antike.

slučajevima) s konfiguracijom terena i uslovima saobraćaja u cjelini grada. Svi privatni i javni objekti ograđeni su zidom i svi su s unutrašnjim dvorištem oko kojeg se grupišu ostali prostori. To vrijedi i za stambenu zonu (zajednicu susjedstava okupljenu oko lokalne džamije, uz koju je mekteb, česma i pekara) i za zonu javnih funkcija (okupljenu oko glavne gradske džamije, uz koju je karavansaraj, han, suk, bazar, bezistan, hamam, zanati) (Slika 31). To je gusto zbijeno urbano tkivo, zatvoreno unutar zidina s kulama i snažnim tvrđavama, isprepletено mrežom ulica, uličica i dvorišta, gdje siluetom dominiraju munare i visoko zelenilo, a raskošna vrata simbolizuju slavu i moć svakog većeg grada. Zatvorenost i koncentracija prema unutra očituje se ovdje još i više od one u srednjovjekovnom evropskom gradu, dok, s druge strane, tu izostaje strukturalizacija po vertikali feudalne vjerske ili svjetovne hijerarhije, kao i profilisanje građanske klase. Veze među stanovnicima su porodične, krvne, plemenske, koje po Kur'anu nadilaze lokalne gradske i građanske interese, suprotno sistemu vrijednosti uspostavljenom u srednjovjekovnim kršćanskim komunama.

Od VIII vijeka, velika islamska imperija proteže se od Atlantskog do Indijskog okeana i tako je sve do XIII vijeka, kada najezda Mongola težište islama prebacuje na indijski potkontinent i kada se, gotovo istovremeno, u Maloj Aziji formira Osmansko Carstvo, nova velika islamska imperija koja u XVI vijeku obuhvata veći dio jugoistočne Evrope, Irak, Siriju, Izrael, Egipat, sjevernu Afriku do Alžira i Arabijsko poluostrvo. Carstvo doseže vrhunac materijalnog i duhovnog blagostanja, nastaje grad orijentalno-islamskog tipa⁸⁷ (Slika 31), a u XVIII vijeku rastaču ga unutrašnja anarhija, političke i privredne krize i održaće se još svega jedan vijek igrom političkih interesa evropskih velesila.

Za to vrijeme, u Evropi se (od druge polovine XV vijeka)⁸⁸ odigrava prelaz između srednjovjekovnog i novog doba – renesanse, sadržan u humanističkoj doktrini o racionalnoj spoznaji svijeta i čovjeka u njegovom centru, uz golem interes za sve što je antičko, od filozofske misli do materijalnih arefakata kulture antike, koji zajedno neposredno utiču na transformaciju postojećih i formiranje novih modela urbane forme. U takvom sistemu vrijednosti, sasvim logično, Italija je ishodište renesanse, a njen se uticaj⁸⁹, posebno u kontekstu strukturalizacije

⁸⁷ Za detaljniji uvid, vidi Čakarić et al., 2018 ili Čakarić, 2022.

⁸⁸ Drugu polovinu i kraj XV vijeka obilježavaju tri historijska događaja: otkriće štamparije (1450), pad Konstantinopolja (1453) i otkriće Amerike (1492), kojima završava srednji vijek i započinje renesansa, u arhitekturi označena (općenito tipom centralnog oblika plana crkve i njenih novih monumentalnih objekata) Brunelleschijevom kupolom u Firenci na početku i Michelangelovom u Rimu na njenom kraju.

⁸⁹ Italija je, zbog svog ekonomskog blagostanja, društveno-političke i kulturne razvijenosti i najviše zbog bogatstva antičke baštine, predodređena za status predvodnice novog doba. Firenca je već od početka XV vijeka centar humanizma i renesanse, u Milanu se osniva Akademija u kojoj djeluju najugledniji humanisti, filozofi i naučnici tog vremena – Donato Bramante i Leonardo da Vinci, a prije njih Averulino Filarete, Venecija razvija najuspješniju trgovinu i industriju, osvaja kolonije u istočnom Sredozemlju i prisutna je na svim morima Evrope, Rim postaje najveće gradilište u historiji urbanizma, a skoro svi gradovi doživljavaju transformacije starih struktura, nova proširenja ili interpolacije. Od novih gradova, podignuta je samo Palmanova – paradigma renesansnog urbanizma – grad-tvrđava za odbranu Venecije od Habsburgovaca sa sjevera i Osmanlija s istoka. Ipak, materijalni i kreativni potencijali Italije iscrpljuju se već krajem XVI vijeka. Sredinom XV vijeka, Francuska postaje najmoćnija kontinentalna država, osvaja Milano i sjevernu Italiju i time prenosi uticaj renesanse prema sjeveru, te podiže brojne tvrđave i nove utvrđene gradove, fortifikacije kojima učvršćuje svoje granice prema istoku i sjeveru. Za velika renesansna ostvarenja, →

Slika 31: Sarajevo (1882) – model orijentalno-islamske urbane forme

Kontinuitet toposa, na široj teritoriji današnjeg Sarajeva, seže do neolita i bilježi stalnost od oko pet milenija trajanja kultura i civilizacija na ovom području. U tom dugom vremenskom intervalu, karakter njegove urbane forme usmjeravaju dva, uslovno integrisana, generatora: prostorna dimenzija – geomorfološki i geopolitički položaj teritorija, te različiti društveno-socio-ekonomski i politički sistemi koji su se ovdje smjenjivali. Formiranje urbanog Sarajeva započinje sredinom XV vijeka kada se, u dolini rijeke Miljacke, stabilizuju osmanska vlast i orijentalna kulturna dominacija, pa prvu fazu urbanizacije doline Miljacke označava gradnja objekata zadužbine (vakufa), koji postaju centar duhovne i materijalne kulture, te ukazuju na svjesno planiranje budućeg grada i to je period brzog razvoja Sarajeva u kojem ono stiče status kasabe. Druga faza razvoja nastavlja u prvoj polovini XVI vijeka, daljom gradnjom objekata vakufa, i označava početak najznačajnijeg perioda prostornog širenja grada – Sarajevo od kasabe postaje šehar, a objekti vakufa tvore duhovni, kulturni, socijalni i ekonomski centar šireg regionalnog značaja. Treća faza razvoja teče u drugoj polovini XVI i traje do kraja istog vijeka, kada Sarajevo dostiže svoj najveći opseg. Od tog vremena pa sve do austrougarske okupacije, krajem XIX vijeka, nema novog prostornog širenja, a graditeljska djelatnost svodi se na obnovu brojnim požarima i poplavama porušenih gradskih zona. U ova četiri vijeka, morfološka strukturalizacija Sarajeva je artikulirana po modelu urbane forme orijentalno-islamskog tipa, koju karakteriše princip stroge funkcionalne odvojenosti zanatsko-poslovne zone – čaršije i stambenih zona – mahala. U tom smislu, genetički i evolutivno, zajedno nastaju i razvijaju se čaršija kao privredni, duhovni, prosvjetno-kulturni i socijalni centar i stambene zone, kao u amfiteatru razastrte oko čaršije po sarajevskim padinama. Na čaršiji počiva privreda grada i ona prerasta u ekonomski punkt balkanskih razmjera. Istovremeno, mahale su *okrenute* porodici, njeguju kult susjedstva i prirode, a njihova intrazonska prostorna organizacija temelji se na diferenciranom načinu života unutar granica islamskih religijskih običaja i dogmi, gdje odnos privatno-javno formira tip urbane matrice, iz koje *izrasta* oblik organske morfološke strukture, a čiji je osnovni modul jednoporična kuća. Do kraja XIX vijeka, Sarajevo broji 104 mahale i sve do tada one su osnovne gradske teritorijalne jedinice.

konceptija budućeg zvjezdolikog i idealnog grada, širi na Francusku, Njemačku i Englesku.

A prije toga, otkriće baruta (krajem XIV vijeka) i njegova primjena u novoj ratnoj tehnologiji definišu princip oblikovanja morfologije renesansnog grada i fundamentalno usmjeravaju njegov budući razvoj. Naime, srednjovjekovne gradske utvrde, zidine i kule sve teže odolijevaju topovskim udarima, a odupiru im se

- Njemačka nema materijalnih ni političkih preduslova, ali tu nastaju teorijske studije o idealnom gradu, posebno traktati o utvrdama koje nameće nova vojna tehnologija i nekoliko novih naselja za hugenote. Zvjezdolike odbrambene utvrde, simbole renesanse, Engleska nije imala, osim na obalama kanala La Manche, kao zaštitu od moguće invazije Francuza. Engleski gradovi su već od XIV vijeka demilitarizovani, gube svako vojno značenje i oslobađaju se srednjovjekovnih zidina (vidi Morris, 1979; Milić, 2002).

samo oni gradovi koji podižu veće i snažnije odbrambene konstrukcije, pa se oko njih prstenasto formiraju sistemi zemljanih nasipa, relativno niskih odbrambenih struktura, čiji se obim proširuje s povećanjem dometa vatrenog oružja. Pored toga, na svim strateški isturenim pozicijama oko grada, s kojih je moguće kontrolisati okolnu teritoriju, podižu se prostrane zemljane platforme – bastioni, sastavni elementi zidina kojih dvije stranice izbijaju van poput klina ili kraka zvijezde. Tako se stare slikovite utvrde s visokim kulama i tornjevima transformišu u zvjezdolike vojno-inžinjerske forme kojima se, u iduća tri vijeka, opasuju svi važniji evropski gradovi, a zakoni topovske balistike, matematičkom preciznošću, određuju oblik grada i trajno mu obezbjeđuju epitet *zvjezdanog*⁹⁰ (Slika 32).

S druge strane, za renesansne traktatiste, Vitruvije je neprikosnoveni autoritet i svi se pozivaju na njegovih Deset knjiga o arhitekturi, a Pitagorina максима – Čovjek je mjera svih stvari – parola je humanista, arhitekata i umjetnika koji zastupaju ideju da je cijeli kosmos moguće svesti na ljudsko mjerilo, pa i arhitekturu i urbanizam. Tako ovi pioniri⁹¹ na polju rasprava o idealnom gradu vide novu urbanu formu kao morfološku strukturu artikulisanu iz kružne, radijalno-koncentrične, kvadratne ili poligonalne matrice kompozicije s izraženim centralitetom, suprotno ortogonalnom

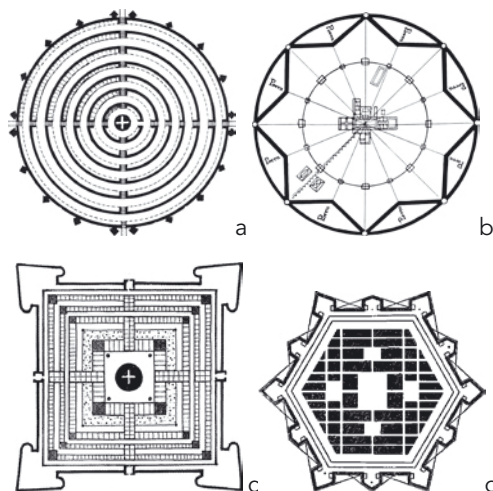
Slika 32: *Palmanova* (1593) – model renesansne urbane forme

Pravilna geometrija devetokrake zvijezde – radijalno-koncentričnog tipa oblika grada i tome dosljedna urbana morfološka strukturalizacija unutar utvrda, očuvana do danas, Palmanovu čini svojevrsnom paradigmom idealnog grada renesansnih traktatista. Ovaj *zvjezdani* grad osniva Mletačka Republika (1593), prema planu Vincenzo Scamozzija, u čast 22. godišnjice pobjede Venecije nad Osmanlijama i u svrhu zaštite Italije od daljih osmanskih napada. *Palmanova* je (2017) uvrštena na UNESCO-ov popis svjetske baštine.

⁹⁰ Zvjezdolike utvrde prepoznaju se ovdje kao novi stil gradnje, ali riječ je o vojno-inžinjerskim strukturama unutar kojih jezgro grada najčešće ostaje srednjovjekovno.

⁹¹ Među njima se izdvajaju Leon Battista Alberti, Antonio Averulino Filaret, Francesco di Giorgio Martini i Leonardo da Vinci koji višestruko utiču na razvoj renesansne misli o gradu. Alberti naglašava potrebu da grad slijedi konfiguraciju terena, predlaže zoniranje funkcija i sadržaja, formiranje slobodnog neizgrađenog prostora uz unutrašnjost gradskih zidina i mreže nepravilnih ulica. Filaretova Sforzinda je matematička idealizacija srednjovjekovne radijalno-koncentrične urbane matrice, ali je poligonalan oblik grada inovacija nastala kao odgovor na pojavu vatrenog oružja. Martini razmišlja o gradu kao o živom organizmu, u kontekstu njegove ekološke sredine i socijalno-privredne uslovljenosti, i posebno se osvrće na okoliš i urbanu ekonomiju. Da Vinci predlaže segregaciju gradskog saobraćaja vertikalno po nivoima, plan za decentralizaciju Milana i to izgradnjom satelitskih naselja, autarhičnih poljoprivrednih aglomeracija ograničenog broja stanovnika, međusobno povezanih kružnom saobraćajnicom i, s nekoliko radijalnih, s metropolom (Ibid).

tipu oblika antičkog rimskog grada, razvijenog po sistemu ukrštanja dviju glavnih osa, u kojem vide uzor (Slika 33). To su matematičke apstrakcije, čiju centripetalnu zatvorenost dodatno naglašava novi sistem zvjezdolikih utvrda, a geometrijski racionalizovana urbana morfologija do idealne ukazuje da je ideja renesansne urbane forme ipak bliža srednjovjekovnom više nego antičkom modelu.

Slika 33: Modeli forme idealnog grada renesansnih traktatista

- a) *Grad Sunca* (1602), Tommaso Campanella – tip morfološke strukturalizacije toposa, artikulan iz kružne matične kompozicije, kao podtip koncentričnog oblika grada; b) *Sforzinda*, Antonio Averlino Filarete, Rasprava o graditeljstvu (1460-1464) – tip morfološke strukturalizacije toposa, artikulan iz radijalno-koncentrične matične kompozicije, kao podtip koncentričnog oblika grada; c) *Christianopolis* (1619), Johann Valentin Andreae – tip morfološke strukturalizacije toposa, artikulan iz kvadratne matične kompozicije, kao podtip ortogonalnog oblika grada; d) *Idealni grad* (1554), Pietro Cataneo, Četiri knjige o arhitekturi – tip morfološke strukturalizacije toposa, artikulan iz poligonalne matične kompozicije, kao podtip ortogonalnog oblika grada.

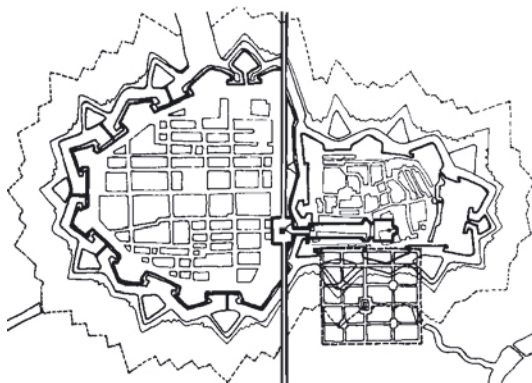
Takođe, ni idealno društvo ovdje nije pretpostavka, već je posljedica predispozicija fizičkih struktura i novog grada u cjelini da obezbijede kvalitetno življenje, pa se urbana forma razmatra isključivo kao idealna morfološka struktura, dok društvena ostaje izvan sfere interesa traktatista. Geometrijski oblici pokazuju se prikladnijim za vojne svrhe više nego za sretan građanski život, ali ipak potiču filozofe i humaniste da kreiraju modele grada idealnih društvenih odnosa zasnovanih na principima pravde, jednakosti i ljudskih sloboda – grada sretnog življenja kao odjeka revolucionarnog novog idealnog sadržaja poretka stvari, formulisanog u mislima, a projiciranog na stvarnost.

Razvojni procesi, generisani u renesansi, dobijaju puni zamah u vijekovima baroka⁹² i zahvataju, u XVII i XVIII vijeku, gotovo cijelu Evropu⁹³. Otkriće baruta i razvoj

⁹² Period razvoja materijalne i duhovne kulture XVII i XVIII vijeka, historija umjetnosti naziva barokom, a društvene, ekonomske i političke nauke prosvjetiteljskim apsolutizmom.

⁹³ U vijekovima baroka, Italija nastavlja razvijati renesansno-humanističke ideje, a na planu urbanizma, najznačajnija je transformacija Rima, započeta u XV i završena u XIX vijeku. Španija doživljava period naglog prosperiteta, gradovi rastu površinom i brojem stanovnika, ali su njihove transformacije bez većih planskih zahvata i ograničene na interpolacije u starim gradskim jezgrima. Barokni urbanizam u Portugalu počinje i završava obnovom Lisabona poslije razornog

vatrenog oružja dovode do urušavanja gradskih komuna i uzdizanja moćnih militarizovanih država u kojima su instrumenti i ključni činioci vlasti dobro naoružana vojska i visokoorganizovana birokratija. Uz centralizovanu državu, koja se otvara prema kapitalizmu i potiče sve oblike proizvodnje i trgovine, te stvara sloj feudalne plutokratije, veže se apsolutizam feudalnih vladara – autokrata, a upravo oni su nosioci i realizatori progresivnih prosvjetiteljskih ideja. To je vrijeme opšteg napretka u kojem urbanistička ostvarenja, na zasadima renesansnih humanističkih ideala i utopijskih snova o idealnom gradu, postaju objektivna stvarnost i važna etapa u kontinuitetu evropske kulture i civilizacijskog razvoja.

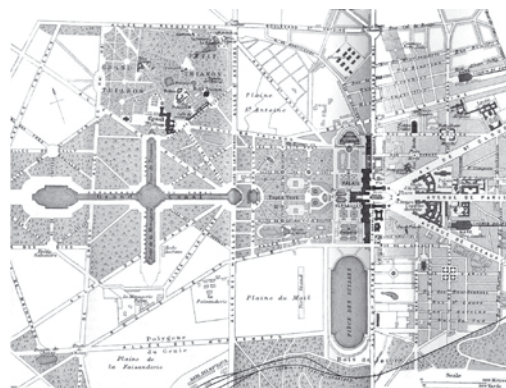
Slika 34: Nancy, XVIII vijek – nova poprečna os izražava karakter barokne urbane forme
Slika prikazuje transformaciju Nancyja iz XVIII vijeka – kasnorenesansni *ville-neuve*, iz XVI vijeka, nalazi se lijevo od nove barokne poprečne osi, srednjovjekovni grad je desno od osi, a ispod njega je kasniji javni park i svi imaju istu orijentaciju. Urbanu formu karakteriše odijeljenost starog i novog dijela grada, iako su utvrde oko *ville-neuveve* porušene. Nancy je (1983) uvršten na UNESCO-ov popis svjetske baštine.

Na historijskoj i geopolitičkoj karti Evrope dominira Francuska, koja je, u vrijeme vladavine Luja XIV, najmoćnija država, a *Le Grand Siécle* učinio je njene gradove nedostižnim uzorima stotinjak narednih godina. S odmakom od renesanse, protagoniste francuskog baroka više ne zadovoljava koncentrična i introvertna interpretacija antike, pa nove urbanističke koncepcije, koje su u perthodnoj epohi, u odnosu prema urbanoj formi, zatvorene i autarhične, sada prodiru duboko u strukturu grada i transformišu njegovu morfologiju. Renesansnu centralnu i centralizujuću mijenja osna simetrija, čije simetrane ne priznaju granice i, u obliku velikih prospekata, otvaraju, prelaze ili ruše stare okvire grada povezujući ga s okolnim prirodnim krajolikom, te tako organskom nameću geometrijski red i istu monumentalnu aksijalnost. Ideje o idealnom renesansnom gradu, zatvorenom u zvjezdolike zidine, transformišu se sada u novu urbanu formu – otvoreni grad u kojem dominira apsolutistička volja, umjetnička kreativnost i kartuzijanski matematički racionalizam (Slika 34).

- zemljotresa. Britanski gradovi, nakon što su se oslobodili srednjovjekovnih zidina, nastavljaju razvoj širenjem u okolni pejzaž. Holandija damovima brani zemlju od mora i formira poldere, pa skućeni prostori ne dozvoljavaju gradnju na način razmetljive feudalne aristokratske raskoši. Njemačka obnavlja stare feudalne gradove i podiže nove dvorske rezidencije u duhu despotskog apsolutizma. Austrija je bez većih urbanističkih zahvata, a Beč, ključni vojno-strateški centar, ostaje zatvoren u zidine sve do polovine XIX vijeka. Početkom XVIII vijeka, počinje izgradnja nove ruske prijestonice, Sankt Peterburga, jedinstvene metropole raskošnog baroknog sjaja (Ibid).

Le Grand Siécle se oficijelno završava smrću Luja XIV, ali ideje koje je porodilo ostaju da traju, iako s manje unutrašnje snage i vanjske discipline.

Barokni urbanizam je u naslijeđe svijetu ostavio i feudalne rezidencije i prijestonice, građene prema strogo i unaprijed utvrđenom planu, kojim dominira dvorac s raskošnim vrtovima i koje, u najvećoj mjeri, izražavaju vladarsku autokratsku moć. Te artifičijelne forme se ne mogu nazvati gradovima, jer u njima izostaju karakter i funkcije centralnog mjesta, ali su neke od njih postepeno prerasle dvor i poprimile karakteristike grada, zadržavajući trajno početnu strogu plansku geometriju morfoloških struktura (Slika 35). Druge su se, kao zasebne forme, ali bez većih uticaja na okolni urbani pejzaž, umjestile u morfologiju srednjovjekovnih ili renesansnih gradova, dok su neke nastale izvan gradskih teritorija, u prigradskom ili ruralnom pejzažu.

Slika 35: Versailles (1746), raskošna artifičijelna barokna forma kojom dominira dvor i odražava aristokratsku vladarsku moć Louisa XIV, *Le Roi Soleil*. Versailles određuju tri barokne radijalne ose-aleje, koje konvergiraju prema palati i konjaničkoj skulpturi Louisa XIV, okružene javnim ustanovama u isključivoj službi dvora, čime je podijeljen u dvije prostorne jedinice i zbog čega se nikada nije mogao razviti u homogenu urbanu cjelinu. Versailles je (1979) uvršten na UNESCO-ov popis svjetske baštine.

Zaključujemo da dinamičan razvoj urbane forme, u vijekovima koji slijede renesansu, sve više negira centralitet imanentan srednjovjekovnom urbanizmu, pa se grad otvara i raste u skladu s novim potrebama i mogućnostima, a njegovi se dijelovi izdvajaju, specijalizuju i razvijaju dalje kao zasebne cjeline. Odnosno, monolitna urbana forma sad se transformiše u konglomerat, ali homogen i planski integralan u svom monumentalnom habitusu.

Pored toga, na drugoj strani Atlantika i na cijelom jugoistoku Azije, modeli evropske renesansne i barokne urbane forme oživljavaju posredstvom španskih, engleskih, portugalskih i holandskih kolonijalnih⁹⁴ osvajanja, pa je potraga za novim izvorima sirovina, novim bogatstvima i tržištima učinila da se one *presade* i

⁹⁴ Svijet je (1493) podijeljen na dvije polovine – istočna pripada Portugalu, a zapadna Španiji, dvjema najmoćnijim svjetskim imperijama s početka XVI vijeka. Tokom XVIII vijeka, Holandija potiskuje Portugal iz azijskih posjeda, a njen kolonijalizam ima karakter velikih poslovnih poduhvata, koji rezultuju gradnjom trgovačkih enklava i emporija, te lučkih gradova, svih s ortogonalnim tipom oblika plana. Osvajanjem Indije, krajem XVI vijeka, Engleska počinje novu fazu kolonijalizma uobličenu u bespoštednu ekonomsku eksploataciju i vojno-političku dominaciju u svim društvenim, civilizacijskim i kulturnim sferama. Gradovi Calcutta, Madras, Saigon su sa utvrdama zvjezdolikih oblika u središtima urbanih struktura i značajni su u kontekstu engleskog kolonijalnog urbanizma (vidi Ibid: 444-445). Od sredine XVIII vijeka, Engleska je apsolutno najveća kolonijalna sila.

na ta udaljena područja. Formiraju se nova naselja, ali ona prolaze transformaciju od faze morfoloških struktura u ulozu konkretnog elementarnog fizičkog okvira egzistenciji, do zrele faze urbane forme uobličene u uslovima života doseljenika s idejom o gradu prenesenom iz evropske domovine.

Tako, početkom XVI vijeka, Španija osvaja Srednju i Južnu Ameriku, uspostavlja feudalni društveni sistem, u rudnicima zlata i srebra ropstvo. Uskoro, masovne imigracije iz Evrope u *El Dorado* čine akutnim pitanje planskog naseljavanja i izgradnje naselja, pa se Zakonom za Indije utvrđuje model španskog kolonijalnog grada. Prema ovom zakonu, nukleus svakog novog naselja je pravougaoni trg, društveni i centar matične kompozicije, iz čijeg svakog ugla polaze po dvije pravilne ulice na koje se, u skladu s potrebama i veličinom grada, ortogonalno naslanjaju ostale. Na trgu su parcele za crkvu i gradsku upravu, na glavnim osama su manji trgovi za potrebe stanovništva, a u stambenoj zoni su samostani, župne crkve i ostali javni objekti (Slika 36). Dakle, morfološka struktura svih novih kolonijalnih gradova je planirana, funkcionalna i racionalno organizovana, jer izrasta iz ortogonalnog tipa oblika plana, a na toj osnovi, feudalna (crkvena i/ili svjetovna) vlast artikuliše u vremenu urbanu formu po uzoru na evropsku renesansnu i baroknu. Konačno, krajem XVIII i početkom XIX vijeka, velika španska imperija dijeli se na niz samostalnih država-republika.

Slika 36: Lima (1683), renesansno-barokna urbana forma, bazirana na tipu ortogonalnog oblika grada i po uzoru na evropski model

Dvije decenije nakon što je razorio carstva Inka, Limu osniva Francesco Pizarro (1535), pa, kao povlašteni *Ciudad de los Reyes*, postaje glavni grad provincije Peru. Nukleus grada, s *Plaza Mayor* uz rijeku Rimac, strukturiran je multiplikacijom modula – ustanovljene jedinice mjere površine kvadratnog bloka, koji, uz sistem ortogonalnih ulica, tvori tip geometrijski izrazito pravilne osnove plana. Po istom principu, tokom XVII vijeka, grad se širi u oba smjera duž obale rijeke i opasuje zidinama s moćnim bastionima, po uzoru na model evropske renesansno-barokne urbane forme. Izvan samog nukleusa, morfološka strukturalizacija je takođe geometrijska, ali značajno odstupa od uniformne pravougaone cjeline grada. Lima je (1988 i 1991) uvrštena na UNESCO-ov popis svjetske baštine.

Engleski kolonisti, u ranim fazama naseljavanja na tlo Sjeverne Amerike, zaposjedanje prostora i izgradnju prvih naselja u potpunosti prepuštaju privatnoj inicijativi, pa su ona uglavnom nepravilnog oblika. Ali, pod pritiskom rastućih potreba,

izgradnja se vremenom racionalizuje i morfološka se struktura američkog grada⁹⁵ pozicionira na strogoj ortogonalnoj matričnoj kompoziciji (Slika 37), a koja uskoro postaje karakteristična i za grad i za okolne poljoprivredne regije, posebno od kraja XVIII vijeka, od kada je propisana federalnim zakonom kao obavezujuća kod planskog zauzimanja prostora.

Slika 37: Washington (1791), urbana forma strukturirana po principu kombinacije modela američkog kolonijalnog i evropskog baroknog urbanizma. Od priznavanja SAD-a (1783), aktuelno pitanje postaje osnivanje novog grada, sjedišta federalne uprave, za koji je trebalo izdvojiti teritorij iz postojećih federalnih jedinica. Saveznom odlukom (*Residence Act*, 1790), izabran je teritorij između država Maryland i Victorije, uz rijeku Potomac, i proglašen kao samostalan *District of Columbia*.

Francuski arhitekt, Pierre Charles L'Enfant, (1791) izrađuje plan za novi državni centar, koncipiran kao sistem ortogonalne i radijalne urbane matrice kompozicije i po principu kombinacije modela američke kolonijalne i evropske barokne urbane forme, a kojim je artikulisana grad kao jedinstvena prostorno-funkcionalna cjelina. Na važnim raskrsnicama su trgovi, sekundarni društveni centri, dok su radijalne ulice usmjerene prema topografskim dominantama. Nakon deset godina, državna uprava mogla je djelimično preseliti iz Philadelphije u novi grad, koji otada nosi ime predsjednika, Washington. Grad se sporo razvijao, ali je izbjegao eksplozivnu urbanizaciju, koja je zahvatila sve gradove na istočnoj obali SAD-a i jedini je veliki, rijetko izgrađen američki grad.

Portugal, početkom XVI vijeka, nameće kolonijalnu vlast cijeloj jugoistočnoj Aziji, gdje nailazi na materijalno, kulturno i duhovno visoko razvijene civilizacije pa, osim vojnih uporišta i luka, malo gradi nove⁹⁶ gradove. Tokom XVIII vijeka, njena zastarjela feudalna državna uprava učinila je kolonije neproduktivnim i pasivnim i, sredinom idućeg vijeka, Holandija potiskuje Portugal iz većine njegovih posjeda.

Da se zaključiti da je, bez obzira na vremenski odmak od antike, i ovdje jednako riječ o prenošenju, razmjeni i integraciji raznolikih strukturalnih afiniteta u kontinuitetu transformacije urbane forme, sagledivom u odnosu unutrašnjeg i vanjskog uticaja dinamičnih antropogenih faktora akulturacije, sociološkog i morfološkog karaktera. Tako je kontekst fenomena transmisije kulturnih uticaja, na pomenutim teritorijama i kontakta različitih društvenih grupa, proces koji vodi ili ka njihovom stapanju ili označava diskontinuitet ranije kulture, ali on sada

⁹⁵ Williamsburg je atipičan grad za američki urbanizam tog vremena, jer je podignut na izrazito baroknoj matrici i po mjeri agrarne aristokratije (vidi Ibid: 478).

⁹⁶ Razlog tome je što je broj evropskih doseljenika neznan. Ipak, iz tog perioda su gradovi Mombasa, Malacca, Goa i Manila, u čijim se artikulacijama morfoloških struktura prepoznaje uticaj evropskog renesansnog i baroknog urbanizma (vidi Ibid: 439-442).

postaje fundament novog identiteta s kojim se prožima zatečeni *genius loci* kao supstanca kontinuiteta forme.

Vidjeli smo da XVI vijek donosi jačanje tendencije za primatom privredne funkcije, što eskalira krajem XVIII vijeka i smješta dvor na margine, a industrijsku eksploataciju u poziciju relevantnog katalizatora razvoja, koji, u skoro dva vijeka, intenzivno utiče na formiranje moderne društveno-prostorne forme na platformi novih društveno-političkih prilika. To je vrijeme revolucionarnih promjena u kojima se naziru počeci savremene urbanizacije⁹⁷, kvalitativne i kvantitativne transformacije urbane forme, iskazane naglim rastom gradova, korjenitim zaokretom u sistemu transporta, te demografskom eksplozijom.

Sama industrijska revolucija prolazi kroz tri razvojne faze. Uz Prvu⁹⁸ se vezuje pronalazak parne mašine i karakteriše je proces u kojem je ekonomija zasnovana na ljudskom radu zamijenjena industrijom baziranom na radu mašina, Druga je vezana uz izum električne energije i unapređenje transporta, a Treća⁹⁹ uz pronalazak atomske energije i razvoj informacione tehnologije.

U kontekstu analize vremenskog kontinuiteta transformacije urbane forme, Prva i Druga industrijska revolucija igraju najznačajniju ulogu.¹⁰⁰ Tako uvođenje parne mašine u proizvodnju, u drugoj polovini XVIII vijeka, usmjerava osnov ekonomskog razvoja na bespoštednu eksploataciju rudnika, povećanu proizvodnju željeza i osnivanje gradova koje danas prepoznajemo kao protomodel industrijskog ili specijalizovanog grada s primarnom funkcijom oslonjenom na industrijsku proizvodnju, direktno ovisnu o rudniku i željezničkom transportu. A budući da se vezuju za mjesto eksploatacije, najčešće nastaju bez prethodnog plana ili, ako on postoji, uslovljen je pozicijom rudnika. U odnosu na način formiranja urbane forme, moguće je razlikovati dva tipa ovog protomodela.

Prvi nastaje okupljanjem fizičkih struktura, najčešće u pravilnoj matričnoj kompoziciji, oko rudničkog okna ili artikulacijom nukleusa budućeg razvoja čijom morfologijom dominiraju rudnik i željeznica, a urbanizacija koja prati razvoj, podređena je snažnom eksploatatorskom konceptu, radu i proizvodnji i ispoljena je u potpunom odsustvu urbane kulture. Ipak, vremenom se nivo urbaniteta povećava, ali granica između nukleusa i grada koji se razvija i raste, ostaje uočljiva. Sama

⁹⁷ Iako često nailazimo na tumačenje da su industrijska revolucija, transformacija sistema transporta i demografska eksplozija podjednako važni uzroci urbanizacije u modernom dobu, činjenica je da su demografske promjene uzrokovane industrijskom eksploatacijom, njen razvoj potpomognut napretkom u transportu, a koji je dalje ubrzao proces urbanizacije (vidi Pozder, 2013).

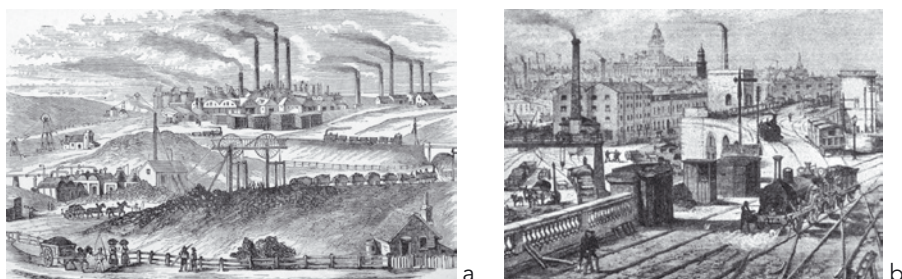
⁹⁸ U Prvoj industrijskoj revoluciji, Engleska se nameće kao lider, jer joj pripada primat u manufakturnoj proizvodnji, zbog čega je zemlja u kojoj je i izumljena parna mašina.

⁹⁹ Treća industrijska revolucija smatra se najvišim stepenom industrijskog razvoja. Međutim, već danas svjedočimo Četvrtoj industrijskoj revoluciji, a koja se vezuje uz artifičijelnu inteligenciju (AI), robotiku, IoT (*Internet of Things*), autoindustriju (vozila bez vozača), 3D printanje, kvantne kompjutere i nanotehnologije.

¹⁰⁰ Na prelazu iz predindustrijskog (u kojem je privređivanje bazirano na korištenju prirodne energije) u industrijsko doba, prostor se značajno ne mijenja, prvenstveno zahvaljujući funkcijama na kojima počiva društveni razvoj – poljoprivredi i manufakturnoj proizvodnji, ograničenim na selo, domicilnu radnu snagu i vodotokove kao glavne putne koridore, zbog čega društvu nužno ne treba novo grupisanje ili koncentracija naselja.

urbanizacija teče od mjesta proizvodnje ka ranije naseljenim, okolnim agrarnim područjima, a stanovništvo koje naseljava grad ne kida veze s ruralnim sredinama iz kojih migrira (Slika 38a).

Drugi tip protomodela industrijskog grada nastaje na već urbanizovanim prostornim cjelinama ili interpolacijom novih fizičkih u zatečenim morfološkim struktura-ma, nakon što je željeznički transport omogućio brže savladavanje većih distanci između rudnika i mjesta življenja. Karakteriše ga striktna funkcionalna podjela na zone rada i stanovanja, te starog, naslijeđenog centra i novog koji se formira s porastom broja stanovnika i uvećanjem njihovih potreba. Stanovništvo je već urbano i lako prelazi u radničku klasu, a migrira iz drugih gradova, pa i država, s ciljem poboljšanja kvaliteta i kvantiteta proizvodnje, što znatno utiče na nivo urbaniteta ili na brzinu kojom se urbanizacija odvija (Slika 38b).

Slika 38: Protomodeli forme industrijskog grada

- a) Artikulacija protomodela forme industrijskog grada oko rudničkog okna, novog nukleusa budućeg urbanog razvoja; b) Artikulacija protomodela forme industrijskog grada na već urbanizovanim prostornim cjelinama, potpomognuta razvojem željezničkog transporta;

Iz ovih tipova protomodela, dakle, derivira model evropskog industrijskog grada¹⁰¹ XIX vijeka, a kojeg su osnovni elementi morfološke strukture industrija¹⁰² i transportni koridor (vodni¹⁰³ ili željeznički, te cestovni). Nastaje, najčešće planski – artikulacijom geometrijski pravilne matične kompozicije, oko ili izdvojeno u odnosu na polje eksploatacije sirovine za proizvodnju, pa je transport ili u funkciji odvoza i distribucije gotovog proizvoda ili dopremanja sirovine s udaljenih eksploatacionih polja i, obrnuto, distribucije dobra iz proizvodnog procesa, te dovoza radne snage u industrijsku zonu lociranu izvan gradske teritorije. U ovim okolnostima, nagli rast je neminovan, a povećanje broja stanovnika koje migrira iz okolnih ruralnih sredina rapidno transformiše granice industrijskog grada, zbog čega geometrijski pravilna urbana matrica najčešće biva napuštena. Uz to,

¹⁰¹ Već sredinom XVIII vijeka formira se prvi industrijski grad, Manchester. U svojoj strukturi, sadrži elemente protomodela, ali je rudnik izvan samog grada i odigrao je sporednu ulogu kod njegovog osnivanja. Manchester se ubraja među *Cottonpolise* ili industrijske gradove bazirane na proizvodnji tekstila i kukuruza (ulja).

¹⁰² Nerijetko je unutrašnja funkcionalna logika nekog industrijskog postrojenja bivala *preslikana* na matricu naselja, što je snažno uticalo na izraz urbanih morfoloških struktura početkom XX vijeka.

¹⁰³ U većini industrijskih gradova Engleske, čak i nakon uvođenja željeznice, transportna mreža ostaje zasnovana na vodnim kanalima, pa se industrijska urbanizacija naziva još i doba kanala (*the Canal Age*).

odlikuje ga nizak nivo higijenskih uslova, zbog čega se ne udaljava značajno od protomodela, posebno prvog tipa (Slika 39).

Slika 39: Manchester, prostorno-vremenska transformacija forme prvog industrijskog grada (1750-1850)

Manchester postaje vodeći centar proizvodnje tekstila i to ubrzo nakon izgradnje (1780) prve velike mehanizovane tvornice pamuka, zbog čega njegovo stanovništvo naglo raste s 18.000 (1750) na više od 300.000 (1850) i uglavnom je sastavljeno od radničke klase i imigranata, koji žive na krajnje niskom nivou higijenskih uslova, a sve to generiše nagli rast grada i nekontrolisanu transformaciju njegovih granica.

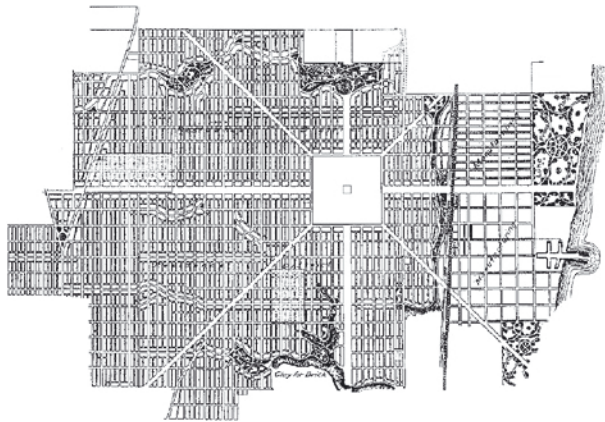
Pored transformacije urbane morfološke strukture, oblika ekonomije i načina proizvodnje, na smjeni vijekova odvija se i postepen prelaz starog feudalnog u moderno građansko društvo, koje se sada raslojava u klase (višu, srednju i nižu)¹⁰⁴ karakteristične za kapitalistički način privređivanja i ta društvena stratifikacija postaje osnov strukture svih kasnijih društava s kapitalističkim ekonomijama.

Druga industrijska revolucija, u kontekstu urbanizacije i razvoja industrijskog grada u drugoj polovini XIX vijeka, zauzima primat u Americi, gdje se planski podižu prvi gradovi ovog tipa ili se planski razvijaju oni na već postojećoj matrici, pa je, uprkos morfološkoj strukturalizaciji, artikulisanoj iz geometrijski pravilne urbane matrice kompozicije i karakterističnoj po striktnoj funkcionalnoj specijalizaciji i diferencijaciji na zone, nivo urbane kulture u njima ipak na višem nivou u odnosu na nešto ranije evropske (Slika 40).

Konačno, bez obzira na geografske distance i vremenski odmak, urbana forma industrijskog doba oblikovana je da produkuje ekonomsku dobit, zbog čega je nivo kvaliteta urbaniteta zanemaren i, takva, ona opstaje do 80-ih godina prošlog vijeka, kada globalni razvoj mijenja pravac prema postindustrijskom društvu.

Industrijalizacija, vidjeli smo, u XIX vijeku uzrokuje snažan demografski priliv ruralnog stanovništva u gradove, omogućava da mašine zamijene zanate, potiče transformaciju društvenih običaja, a na toj osnovi razvijena naučna dostignuća, tehnološki i industrijski progres, društveno, ekonomsko, socijalno

¹⁰⁴ Višu socijalnu klasu ne čini plemstvo, već vlasnici fabrika čija superiornost u društvenoj hijerarhiji i materijalno bogatstvo proističu iz tog vlasništva, srednja je klasa trgovaca, birokrata, javnih službenika i radnika čije vještine ne mogu zamijeniti mašine, a niža je klasa radnika koji ne posjeduju vlastitu imovinu i kojima je rad jedini način sticanja prihoda.

Slika 40: *Zion City*, model forme američkog industrijskog grada s početka XX vijeka
Koncipiranog kao sistem ortogonalne i radijalne urbane matrice kompozicije, *Zion City*
karakteristiše striktna funkcionalna diferencijacija na zone.

i kulturno okruženje na smjeni vijekova, najavljuju dominaciju nove tehničke kulture i raskid s tradicijom. Sada arhitekti, više nego ikada prije, utiču na formiranje ukusa i navika društva u cjelini, njihova je arhitektura pokretačka sila materijalnog progresa i utjelovljuje duh pokreta moderne, koji, u nešto više od tri decenije svoje aktivne faze, postaje vezivo XX vijeka.

Na polju graditeljstva, javljaju se revolucionarne konstruktivne i tehnološke novine, koje prilagođavaju arhitekturu svijetu industrijske proizvodnje, pa objekti postaju mašine koje služe i potrebe čovjeka oblikuju u skladu s ekonomskim kriterijima. Zahtijevajući malo u kontekstu smještaja, samo slobodan prostor, oni mogu stajati bilo gdje, na selu ili interpolirani u postojeću urbanu morfološku strukturu, što znači da njihova multiplikacija u slobodnom prostoru može generisati grad. U stvarnosti, slaganje potrebnog broja kuća na periferijama glavnih gradova treba pridonijeti brzom obnovi ratom razorenih domova i u kratkom roku riješiti problem jeftinog smještaja, akutan uslijed nagle demografske ekspanzije. To za arhitekte znači istovremeno i traganje za modelom građenja kojim će se nove kuće prilagoditi novoj optici i novom socijalnom životu i posredovati u uklanjanju klasnih razlika između postojećih i novih urbanih cjelina. Tako ideja o transformaciji materijalnog i duhovnog života pojedinca u okviru kolektivnog sistema biva artikulisana konceptom serijski proizvedene stambene jedinice – svojevrsnim kreativnim podvigom, koji dopušta da se perspektive standardizovane arhitekture prenesu na urbanizam, na rješavanje problema modernih gradova. Ovakva arhitektonska revolucija, ostvariva u mogućnostima uključivanja zasebnih jedinica u urbani život, traganju za mjerilom i rasporedom zajedničkih prostora grada i za njihovim međusobnim vezama, a u granicama prihvatljivih ekonomskih parametara, sada nudi svoja sredstva urbanizaciji, pa era mašinske civilizacije ostaje zapisana kao ona koja oblikuje najprogresivnije urbane forme svoje epohe, ali potpuno udaljene od mjesta i konteksta, historije i tradicije.

Slika 41: *Brasília* (1960) – model modernističke urbane forme
 Novi grad, Brasília, planera Lúcio Costae, arhitekta Oscar Niemeyera i pejzažnog arhitekta Robert Burle Marxa, paradigmatičan je primjer modernističke urbane forme, nastale u ambicioznom programu *ex novo* izgradnje prijestonice Brazila i, s tim u vezi, preseljenja dijela stanovništva i poslovnih aktivnosti u unutrašnjost zemlje, pothvata važnog u njenom tadašnjem političkom kontekstu. Urbanu matricu Brasílije definiše monumentalna os (istok-zapad), presječena snažnom saobraćajnom komunikacijom (sjever-jug), zakrivljenom da prati prirodnu konfiguraciju terena, pa iz te kompozicije *izrasta* grad specifičnog oblika kao alegorija ptice (ili aviona) koja leti prema unutrašnjosti Brazila. Princip stroge funkcionalne diferencijacije ovdje se očituje u odvajanju stambenih od industrijske i zone javnih prostora, te u autonomiji transportnog sistema s jasnim hijerarhijskim strukturiranjem saobraćajnica, a urbana morfologija, *zatvorena* u oblik ptice, naglašena je Trgom triju sila, pozicioniranim na presjecištu kardinalnih gradskih osi, i stambenim *krilima*, koncipiranim multiplikacijom kvadratnih modula – superblokova konstruisanih u skladu s kriterijima grupisanja jedinica susjedstava. Brasília je (1987) uvrštena na UNESCO-ov popis svjetske baštine.

Modernistička urbana forma, dakle, derivira iz kritičke analize odnosa starih gradskih centara i novih periferija, te potrebe njihovog združivanja u cjelovit sistem kojim će se zbrisati ostaci mrtve ere i promovisati doba novog kolektivnog duha i građanskog ponosa. Rezultat ovih nastojanja, proisteklih iz društvenog, socijalnog, ekonomskog i kulturnog konteksta prve polovine XX vijeka, je model¹⁰⁵ grada zasnovan na jasnoj distinkciji urbanih funkcija na stanovanje, rad, rekreaciju i saobraćaj i na ortogonalnom tipu oblika plana – pravoj liniji kao osnovnom obilježju modernog urbanizma (Slika 41). Ipak, uz strogo određen i standardi-

¹⁰⁵ U početku moderna, podržana od marksista i anarhista, kreće u pravcu visokog stepena masovne socijalne osjetljivosti, ali se vremenom, naročito poslije Prvog svjetskog rata, okreće promjenama logike kapitalizma, u okviru kojeg egzistira, pokušavajući transformisati svijest masa unapređenjem proizvodnih procesa i produktivnosti, predviđajući time besklasno društvo. Jednako kao komunizam i rastići fašizam, s kojima dijeli historijsku poziciju, i Bauhaus, a kasnije i CIAM, žele potpunu prestrukturalizaciju svijeta i njegove kulture. Na vrhuncu svoje snage, CIAM tako donosi najvažniji modernistički manifest, Atinsku povelju (1933), čiji su rezultat, u institucionalnom djelovanju apologeta modernističkih ideja, izgrađeni gradovi po modelu racionalnog reda bez imalo, tako često naglašavane, dinamike mašine za stanovanje (Husetić, 2011: 11-12). Nadalje, potrebe modernog društva su unificirane, jer funkcionalisti smatraju da svi ljudi imaju iste organizme, funkcije i potrebe. Shodno tome, kreiraju iste standardne kuće i gradove, koji, kao nastavak tradicije i subjektivna ostvarenja, prestaju egzistirati. Funkcionalistička paradigma vodi do čiste konstrukcije koja obilježava novi oblik, a on nema domovinu, univerzalan je i internacionalan, što je i supstanca nove epohe (Ibid: 28-29).

zovan model stanovanja i koncept zajednice, modernizam zapada u stanovitu industrijalizaciju društva, kojem je cilj najprije demografski rast i proizvodnja, a potom socijalni život, pa se, bez obzira na deklarativna humanistička stajališta, može ocijeniti autokratskim. Pored toga, funkcionalizam ulazi u sferu ljudskog ponašanja, vodi bitku protiv tradicije kako bi svijetu predstavio novu ideologiju napretka i kretanja ka opštoj demokratiji, a paradoksi u prostoru koji iz toga proističu, rezultat su pojednostavljenih tumačenja ovih ideala. Ili drugačije, XX vijek će ostati zapamćen kao vijek reakcije na modernu arhitekturu i urbanizam, posebno na funkcionalističku koncepciju koja je rezultovala izgradnjom velikih, bezidejnih i neprepoznatljivih urbanih formi.

Zanemarivanje mjesta i konteksta, slojevitih poruka historije i tradicije, kao i socijalnih komponenti življenja, općenito se pokazalo kao bitna slabost funkcionalističkog urbanizma. Zbog toga, od druge polovine prošlog vijeka naovamo, integracija funkcija postaje novi i osnovni koncept teorije urbanog dizajna, u skladu s kojim multifunkcionalnost i povezivanje gradskih prostora potiskuju zoniranje.¹⁰⁶ Kontekstualizam vodi ka povratku gradu, ka povratku urbanom identitetu.

A korijeni kontekstualizma zapravo su zametnuti već u modelu industrijske proizvodnje, u redukciji kompleksne ličnosti na nivo praktičnog *homo oeconomicusa* i time generisanju monolitnog, masovnog društva, koje, u početnoj fazi razvoja, opravdava funkcionalistički pristup oblikovanju urbane forme, čist, sterilan, avangardni, elitistički. Takvom pristupu konvenira upravo model razdvajanja industrije od rezidencijalnih zona, poslovnog centra grada od suburbija, ali i segregacija klasa i rasa, a prema kojem su cjelovitost postojanja, esencijalno nedjeljiv *genius loci* življenja i komplementarna narav funkcija zona posredovanja izgubljeni u modernističkom univerzalizmu i razvrstavanju na uniformne dijelove. Tako umjesto maštovitog korištenja mašina u oblikovanju kodifikovane, ali kompaktnijem društvu opšteprihvaćene i zadovoljavajuće, urbane forme, ona postaje simbol pustoši, nehumanosti i usamljenosti.

U takvom se ambijentu rađa postmodernizam¹⁰⁷, ideološki zasnovan na premisi oslobađanja iz zamke modernističkog formalizma pomoću pluralizma i multikulturalizma, revitalizovanog interesa za specifičnosti regionalnih i historijskih stilova, konteksta lokalne kulture i tradicije, a u cilju isticanja i potvrde simultanosti urbanih oblika i simboličkih značenja morfoloških struktura. Teorijski uobličena u kontek-

¹⁰⁶ Odvajanje gradskih funkcija u zasebne zone narušava ravnotežu između privatnog i javnog prostora, centar grada, sada čisto trgovački i upravni, poslije kraja radnog vremena potpuno je pust, a suburbane stambene zone su monotone spavaonice, pa je sasvim razumljiv otpor prema zoniranju u korist afirmacije novog modela urbane forme kao korektiva uticaja Atinske povelje (Krier, 1999: 68). Ove promjene, naročito poslije Drugog svjetskog rata, bivaju prihvaćene, jer obezbjeđuju humaniju razmjenu i nude više ličan (ili mogućnost da bude ličan) životni prostor. Vidi ovdje model urbane forme Yone Freidmana, Vjenceslava Richtera, Konstantinosa A. Doxiadis.

¹⁰⁷ Moderna je umrla 15. jula 1972. godine u 15.32h, rušenjem stambenog naselja *Pruitt Igoe* u Saint Louisu, arhitekta Minoru Yamasakija (op. a.), projektovanog u skladu s najznačajnijim postulatima modernističkog urbanog planiranja (Dženks, 2007: 9). Taj događaj (figurativno) označava kraj moderne i početak postmoderne (op. a.). Postmodernizam doslovno znači poslije modernističkog pokreta i sama lingvistička osnova naziva naznačava da je moderna vezana za sadašnjost, pa postmoderna može biti definisana kao perspektiva ili budućnost (Husetić, 2011: 100).

stualizam, ova reakcija¹⁰⁸ na model modernističke urbane forme ustvari poziva na povratak ljudskom mjerilu i različitostima svojstvenim društvu predindustrijskog doba, na distanciranje od univerzalizma u korist regionalizma, na odbacivanje koncepta mašinske proizvodnje u korist partikularizma, na odricanje od *genijalne* samostalnosti urbaniste u korist njegove saradnje s drugim urbanistima, profesionalcima i lokalnim društvenim zajednicama kod materijalizacije ideja koje će iznjedriti socijalnu jednakost.

To znači da model moderne univerzalne urbane forme, artikulisane u homogenom prostoru i slijedom apstraktnih doktrinarnih ideala, sada ustupa mjesto *reinkamiranom* predindustrijskom tipu¹⁰⁹, formiranom u odnosu na arhetipski, historijski, geografski i ekonomski kontekst i za stvarno društvo, a ne za idealnog čovjeka (Slika 42).

Međutim, postmodernističko projektovanje u kontekstu znači novo stvaranje historije i tradicije i rezultuje *hiperrealnim* okruženjem koje je falsifikat¹¹⁰ i, baš kao i modernizam od kojeg se oslobađa, sâmo upada u zamku formalizma. Ili druga-

¹⁰⁸ Uprkos transformacijama koje donosi postmoderni urbanizam, njihov zajednički nazivnik je romantizam, koji se opisuje kao odbojnost prema jednoličnosti, uopštenosti, osrednjosti, estetici standardizacije, proračunatoj jednostavnosti i svodenju životnih fenomena na zajedničke imenitelje, a istovremeno i kao naklonost prema detaljima, činjeničnom, traganju za lokalnim koloritom, obnovi posebnih života ljudi udaljenih u prostoru, vremenu ili kulturnim uslovima, kulta individualnosti, osobenosti i nacionalnosti, tajanstvenog, emocionalnog, originalnog i posebnog. Konačno, to je gubitak standarda i traganje za novom zajednicom (Elin, 2002: 29-30).

¹⁰⁹ Na formiranje tipova utiče i dekonstruktivistička misao, posebno Jacques Derridae, koji potvrđuje dekonstrukciju funkcionalizma kao cilj za arhitekturu i urbano planiranje (Ibid: 34-35). Derridaina *dekonstruktivna estetika* pokazuje kako se bit (umjetničkog) djela razotkriva u heterogenom elementu u kojem cjelokupno razumijevanje smisla tog djela, u historijsko-epohalnom kontekstu njegovog nastanka i odnosa prema svijetu, ima nešto od neiskazivosti, neku neodređenost ili neodstatak (Paić, 2009: 13).

¹¹⁰ Postmoderna je, umjesto reakcije na modernizam, pretvorena u sopstvenu parodiju i gubi se u pretjeranom citiranju stilskih odrednica prošlosti. Arhitektura postaje igra znakova – historijskih, vernakularnih, modernističkih i drugih koji su prilagodljivi svakom kontekstu, a arhitektonska i urbana eklektika sastoji se u obnovljenom interesu za estetiku, s osjećajem strahopoštovanja prema prošlosti (Husetić, 2011: 107). A to znači da postmodernizam pokušava kombinovati moderne tehnike s tradicionalnom gradnjom, kako bi istovremeno komunicirao i s javnošću i s elitom (Tschumi, 2004: 176). Odnosno, umjetnik postmodernista odustaje od modernističke *aure* umjetnika kao producenta i on naprosto reprodukuje. Ili drugačije, kako premoderna i moderna djela teže jedinstvu, tako postmoderna napuštaju tu težnju, pa umjesto jednog centra, postoji mješavina, ponovno stvaranje različitih sastojaka. Dakle, modernizam je razbio jedinstvo, a postmodernizam uživa u komadićima (Elin, 2002: 127). Postmodernizam je u osnovi globalan – nije nastao i razvio se u nacionalno izolovanim sredinama, on predstavlja proizvod niza uticaja s obje strane Atlantika (Ibid: 63). To je zatvoreni krug odnosa u kojem su inovacija i gibanje prema *novom* događaju uvijek u znaku revizije, rekonstrukcije, reprodukcije, revivala i retrospektive onog izvorno *novog* u biti avangarde (Paić, 2009: 17). Suočavamo se s totalnom prozirnošću *hiperrealnosti* (Ibid: 40) – trajnog stanja između simboličkog i semiotičkog (Purgar, 2009: 146). Ipak, iako postmoderni urbanizam nastaje kao reakcija na grad moderne, doživljen kao produkt antigradске politike koji favorizuje odsustvo ulice, predgrađe, glorifikuje potrošačko društvo i automobil, tehnološki napredak i inovacije u gradnji, transportu, proizvodnji instant hrane, unutar tog djelovanja primjećuje se opravdan funkcionalni kontekst na tragu pozitivnih civilizacijskih i kulturnih trendova, koji, bar dijelom, štiti autentičnost i originalnost. Tako postmodernisti tretiraju grad aktivnim, vrijednosnim aspektom urbanog dizajna i to u svrhu prepoznavanja novih potreba diferenciranih socijalnih kategorija stanovništva i potencijala prostora, a urbani planeri, brojnim javnim raspravama i gradskim forumima, pokušavaju doći do rješenja koja promovišu javne prostore kao mjesta susreta (Bečić, 2010: 52).

Slika 42: *Berlin Hauptstadt*, Peter i Alison Smithson (1957/58) – postmodernistička reakcija na model modernističke urbane forme

Iako još od Atinske povelje unutar CIAM-a postoje suprotstavljena mišljenja, zbog kojih skoro da i nije funkcionisao kao koherentna struktura, ipak je presudan njegov Kongres (1953) u Aix-en-Provenceu, kada grupa, predvođena Peterom i Alison Smithsonom i Aldom van Eyckom, osporava funkcionalističke principe Povelje i distinkciju gradskih zona na stanovanje, rad, rekreaciju i saobraćaj (Frampton, 1992: 270). Tako, potaknuti pariškim egzistencijalizmom, Smithsonovi rade na *povratku* urbanog identiteta, primarno sistema komunikacija i, u tom smislu, uspostavljanja reda, kako bi *reidentifikovali* gradske sredine, a njihov novi način razmišljanja „posmatra svaki konkretan problem kao jedinstven primjer ljudske zajednice u određenom veremenu i na određenom mjestu“ (Dženks, 2003: 355). U širem kontekstu, oni žele ostvariti raznolikost tipova kulturnog pejzaža, ali ono što postižu ne rezultuje odmakom od funkcionalističkog modela urbane forme i, racionalizacijom postupaka u urbanom (re) dizajnu, ponovo zapadaju u modernistički dualizam ideje i realizacije. To je posebno čitljivo u njihovom konkursnom rješenju za Berlin Hauptstadt (1957/58), jer ulice i javni prostori, na kojima je planirano jačanje kontinuirano spominjane socijalne interakcije, ne leže na tlu, zbog čega ometaju implementaciju te primarne ideje. Ili drugačije, nema tu ni traga onom poticaju formiranja kulturnog pejzaža podesnog za nastupajući oblik zajednice, ni morfološke strukturalizacije kao artikulacije otpora kojeg osjećaju prema modernističkim megastukturama. Stoga je i projekat za Berlin Hauptstadt, zbog mreže platformi iznad ratom razorenog centra Berlina i transformabilnosti struktura koja dopušta prostorno-vremensku nepredvidivost razvoja, zapravo jednako čist, sterilan, avangardni, elitistički, negira mjesto i urbani kontekst u kojem nastaje, zanemaruje slojevite poruke historije i tradicije, te socijalne komponente življenja, baš kao i bilo koji drugi funkcionalistički grad.

čije, postmoderni kulturni izraz je manifestacija izostanka ocjenjivačkih kriterija¹¹¹ modela iz prošlosti i posljedično oklijevanja da se zauzme stav i bude originalan, pa izvedeni oblici ne deriviraju iz arhetipa, već traže potvrdu pozajmljujući i ponovo kombinujući već usvojene principe morfološke strukturalizacije radije nego da označe nove. Time čine da je grad sastavljen iz neovisnih dijelova, svakog sa svojim identitetom i povezanog s drugim dijelovima različitim odnosima. Dakle, dok je moderna univerzalna, internacionalna i s karakteristikama razvijenim na platformi industrijskog društva čije socijalne kategorije i odnose želi mijenjati, dotle je postmoderna dvostruko kodirana – pozivajući se na kontekstualizam, razvija urbanu formu jezikom univerzalnosti, tip kao konstantu u kontekstu s težnjom ka socijalnoj identifikaciji šireg društvenog (predindustrijskog) senzibiliteta. Konačno, ovo implicira da se postmodernizam samo principijelno odmiče od modernističkih ideja, ali snaga tog odmaka je nedovoljna da se partikularna urbana forma zaustavi na putu konačne komodifikacije u okruženju savremenog razvijenog kapitalizma i globalizacije.

¹¹¹ Postmodernizam, kao izraz *istine*, je nemoguće definisati. Može se objasniti jedino kao set kritičkih, strateških i retoričkih ideja koje uključuju niz koncepata, različitost, ponavljanje, traganje i *hiperrealnost*, kako bi destabilizovao principe prisustva, identiteta, historijskog progressa, epistemološke sigurnosti i jedinstvenog značenja (Husetić, 2012: 18).

Sam proces komodifikacije urbane forme započinje posljednjih decenija XX vijeka, od kada zapadna, prvenstveno urbanologija, ali i teorija dizajna uopšte, naginju ka promjenama koje ih distanciraju od važnosti konkretnog mjesta – *genius locija* kao supstance kontinuiteta forme i približavaju rastućem trendu brzine¹¹² protoka informacija kao globalnog generatora ideje¹¹³, zbog čega je ona sada generalno u raskoraku s kontekstom autentičnog. Rezultat tog procesa je rapidan gubitak identiteta čovjeka i njegovog individualnog, intimnog odnosa s vlastitim egzistencijalnim krajolikom i karakterom urbane forme, pa otud i fraza da *svijet postaje globalno selo*, jer se, neovisno o našoj lokacijskoj poziciji, on sve više smanjuje i otvara.

A to znači da savremeni trenutak (koji se može naznačiti kao *poslije postmodernizma*, jer ostaje upitno kako i da li je postmodernizam završio ili se samo evolutivno razvio) urbanizmu postavlja nove određujuće paradigme – medije, globalizacijska ekonomska i politička kretanja kao sublimat široko postavljenih globalnih trendova¹¹⁴, transformisane socijalne uslove iskazane konzumerizmom

¹¹² Unutar postmodernističkog kulturnog izraza i načina života uopšte, ušteda vremena i upotreba novih tehnologija favorizuju neposrednost i površnost. Brzina briše podjelu i hijerarhiju u prostoru i vremenu, ujednačava sve do apsolutne sadašnjice. Kretati se i putovati, briše naše sjećanje, pa pošto svijest postaje krcata stvarima, mjestima i ličnostima, jedanput pređeno možemo da zaboravimo (Elin, 2002: 127). Brzina produžava vrijeme sažimajući prostor, negira pojam fizičke dimenzije – istovremeno razgraničava teritorij grada i potiče pozitivne tendencije njegovog rasta (Tschumi, 2004: 173). Brzine u komunikaciji, ostvarene prvenstveno internetom, mijenjaju odnos prema svim oblicima društvenih odnosa, pa novi mediji diktiraju način života u informatičkom dobu i, posredstvom slike, zanemaruju subjekt (pojedince), koji ne pravi razliku između stvarne robe i bilo koje druge slike – nastaje društvo koje komunicira slikama, znakovima i reprezentacijom. U našem dobu, umjetnost je samo još jedan dio kulturne prakse potrošnje (Husetić, 2012: 21).

¹¹³ Potrebno je naglasiti da još prva industrijska revolucija najavljuje univerzalne kulturne vrijednosti, a modernizam samo nastavlja tim putem, raspoređujući funkcionalističke principe po cijelom svijetu. Odnosno, modernistička utopija univerzalnog napretka je svojevrstan alibi svakom postupku, ali je kulturna praksa evidentno homogenizovana i mnogo prije globalizacije – modernizam napušta ideal visoke kulture i *spušta* je na nivo svima dostupne. Postmodernizam, svojim nastojanjima da eklektičnim pristupom umjetnost približi svima, potvrđuje kratkotrajnost i proizvodni karakter umjetničkog djela uopšte. I konačno, globalizacijsko kulturno iskustvo ide i korak dalje, do omasovljenja umjetnosti do stepena na kojem je svaka vrsta robe umjetničko djelo – ideologija robe, karakteristična za savremeno društvo, postaje neminovnost i u kulturi (vidi Husetić, 2012).

¹¹⁴ Globalizacija (pojam izveden iz termina *global* – ukupnost) podrazumijeva socijalni proces koji teži ka sveobuhvatnosti i jedinstvenosti svijeta. Teoriju, krajem XX vijeka, razvija Roland Robertson opisujući pojave s nadnacionalnim i svjetskim značenjem, a Ulrich Beck fenomen promatra iz perspektive sociologije i izdvaja njegovih osam pojavnih oblika: 1. privredni, 2. tehnološki, 3. univerzalnih vrijednosti, 4. globalne kulturne industrije, 5. policentrične svjetske politike, 6. svjetskog osiromašenja, 7. globalnog razaranja i uništavanja okoliša i 8. transkulturalnog konflikta. Konvencionalna definicija globalizacije kaže da je to proces otvaranja i liberalizacije nacionalnih finansijskih tržišta i njihovog stapanja u globalno tržište kapitala, a danas se sve više odnosi na međunarodnu integraciju dobara, tehnologija, rada i bogatstva. Posljedica je razvoja savremene nauke, tehnologije, tržišne ekonomije, demokratije, te, širenjem i ukidanjem granica, omogućava slobodno kretanje ljudi, roba, kapitala i informacija, čime se povezuju regije i ostvaruje njihova interakcija, što dalje generiše proces decentralizacije i ustupanja moći i suverenosti država multinacionalnim korporacijama. Tako se globalizacija doživljava kao svijet bez granica, pa postoje globalni proizvodi, moda, potrošači, čak i građani i može se shvatiti kao etapa u razvoju civilizacije (Lončar, 2005: 92-94). Dakle, globalizacija je prvenstveno ekonomski i ekonomijom potaknut proces, zasnovan na doktrini slobodnog tržišta kao jedinom mehanizmu koji upravlja privrednim razvojem, ali i ljudskim društvom u cjelini, i u kojem se svi socijalni odnosi svode na proizvodnju, razmjenu, trgovinu i potrošnju dobara. Nametanje te doktrine cijelom svijetu, kako bi se pretvorio u jedno otvoreno tržište, bez ograničenja, bit je procesa globalizacije kakvu danas poznajemo. Njeni protivnici tvrde da je društveni život sveden na tržišne odnose, na mentalitet *homo oeconomicusa* i da ova materijalistička ideologija potrošačku potrebu uzdiže na mjesto glavnog

kao produženim efektom globalizacije, klimatske promjene, savremena naučna i tehnička dostignuća, filozofska razmišljanja – elemente uticaja koji se konstantno mijenjaju i uspostavljaju novi vrijednosni sistem. Došlo je novo vrijeme, novi pogled na svijet koji pokazuje da nikada nije bilo lakše raditi ne obazirući se na kontekst i da je princip demokratske različitosti upravo suprotan svojim osnovama – u mnoštvu modela, malo je autentičnih.

Urbana morfološka struktura je fragmentirana¹¹⁵, na razmeđu je nauke i fenomenologije, kompleksnosti i simplifikacije, realnog i virtuelnog poimanja prostora

- pokretača razvoja, a na nivou kulture, zamjeraju joj banalnost. S druge strane, pobornici ističu prednosti globalne komunikacije u zbližavanju različitih naroda, prostorno i kulturno udaljenih, što je temelj miroljubivom suživotu i razvijanju svijesti o različitosti, kao i u ujedinjavanju najvećih umova svijeta u naporima za ostvarivanjem dobrobiti ljudskog roda. Kritičari uzvraćaju da su pozitivne strane samo usputna posljedica ovih procesa, a ne njihova namjera. Krajem XX vijeka, kapitalizam postaje opšteprihvaćena norma i globalizacija dobija novi zamah – napreduje s novim vrstama liberalizacije, od kojih je posljednja (i zbog svoje pokretljivosti i nestabilnosti najopasnija) liberalizacija tržišta kapitala, omogućena novim komunikacionim i informacionim tehnologijama. Tako je panika ulagača, potaknuta glasinama (1997-1998), dovela do sloma azijskih tržišta, što je za sobom povuklo cijeli svijet u recesiju (Kranjec Markešić, 2008: 18, 20-21). Globalizacija promovise standardizaciju u mnogim područjima, uključujući arhitekturu i kulturu prostora, te generiše nove izazove stvarajući strategiju regionalnog i urbanog razvoja. Urbani razvoj karakteriše dva puta. Jedan je uniformnost, koja nastaje kao posljedica gubitka lokalnog identiteta i brisanja lokalne kulture, a drugi naglašava homogenizaciju kao neizbježnu, ali i autentičnu ekspresiju novih globalnih uslova (Šaban, 2006: 240).

¹¹⁵ Fenomen fragmentacije podrazumijeva dezintegraciju neke odranije postojeće cjeline. U kontekstu urbane forme, ona nije novi fenomen, ali danas preuzima novi model i nova značenja. Novi oblici dezintegracije urbane morfološke strukture javljaju se kao posljedica nezaustavljivog djelovanja globalnih društvenih i ekonomskih tokova, pa fragmentacija grada vodi ka njegovoj konceptualizaciji kao cjelini sastavljenoj iz dijelova određenih svojim fizičkim granicama, ali i socijalnim profilom. Podrška savremene urbo-arhitektonske prakse fragmentaciji urbane forme ogleda se u planiranju i projektovanju privatizovanih, ograđenih areala kontrolisanog pristupa, namijenjenih stanovanju, radu, potrošnji i rekreaciji privilegovanih (bogatih). Posjeduju sve što je potrebno za život unutar autonomnog prostora i mogu biti izgrađeni bilo gdje, neovisno o mjestu i kontekstu. Tako je u gradovima fragmentiranim privatizovanim, ograđenim i kontrolisanim prostorima, koji svojim urbo-arhitektonskim koncepcijama definišu separaciju, izolaciju i zaštitu kao pitanje socijalnog statusa, teško održati najznačajniju organizacionu vrijednost grada – princip otvorenosti i slobodnog kretanja, što za posljedicu ima transformaciju biti javnog prostora i ograničeno učešće čovjeka u javnom životu. Ideja o otvorenosti i dostupnosti grada različitim tipovima korisnika, bez obzira na njihov socijalni status, starost, sklonosti i navike, srž je koncepcije gradskog javnog života. Međutim, ova ideja nikada nije u potpunosti ostvarena, posebno ne u savremenom gradu. Ipak, uprkos socio-prostornoj fragmentiranosti grada danas, održan je pozitivan stav prema ideji otvorenog i svima dostupnog javnog prostora, gdje je značenje pojma javnosti prostora određeno načinima njegovog korištenja, a koji podrazumijevaju upravo otvorenost i jednakost, odnosno slobodnu participaciju svih društvenih grupa u javnom životu grada. Fragmentacija, artikulirana privatizacijom, ograđivanjem, kontrolom pristupa, novim režimom upotrebe, navikama i stilom života, koje donose novi korisnici, sugerise zatvorenost i fizičku izolaciju prostora, ali i nemogućnost realizacije osjećaja pojedinaca i društvenih grupa da su dio urbane javnosti. Tako navedene urbane transformacije izgrađuju tip urbane forme koja oblikuje novi model javnih interakcija društvenih grupa unutar teritorije savremenog grada (vidi Čakarić, 2012b). Na ovaj način nastaje *branjivi grad*, sastavljen iz zona sigurnosti i prostranstava nezaštićenosti i potencijalnih opasnosti, a koji postaje dualni grad – grad privilegovanih i grad isključenih socijalnih grupa (Čaldarović, 2011: 16). S druge strane, *gentrifikacija* predstavlja proces prestrukturiranja stanovništva u gradskom prostoru, pri čemu se pripadnici srednje i visoke klase naseljavaju u dotad zapuštenim dijelovima grada, a koje su ranije koristili stanovnici nižih socijalno-ekonomskih staleža. Odnosno, u procesu *gentrifikacije*, stariji, nedovoljno uređeni, neatraktivni dijelovi grada, pod uticajem pripadnika viših ekonomskih klasa, doživljavaju radikalnu transformaciju (fizičku, funkcionalnu, ekonomsku, socijalnu) koja rezultuje podizanjem nivoa urbaniteta i estetizacije, rastom vrijednosti nekretnina, komercijalizacijom konkretnog areala, transformacijom nivoa i vrsta djelatnosti u njemu, ali i etabriranjem novog životnog stila kojeg promovisu pripadnici srednje i visoke ekonomske klase. Ovo nužno vodi do socijalne segregacije urbanog

potpomognutog novim informacionim i komunikacionim tehnologijama, te svih onih suprotnosti koje i dalje ostavljaju ideje postmodernizma živim. Nova nauka kompleksnosti, fraktali, nelinearna dinamika, samoorganizujući sistemi transformišu društvene i vizuelne principe, razvija se medijska estetizacija zasnovana na profitu. Megastrukture ocrtavaju karakter kulturnog pejzaža, dekodiraju njegova prethodna značenja i generišu nove modele prostornih relacija – novu društvenu projekciju fizičke naravi koja rezultuje artikulacijom urbanog okruženja u maniru modernističkog zanemarivanja mjesta i konteksta i s identitetom u kodovima i interesima kapitala. Savremeni grad sveden je na seriju fragmenata, povezanih apstraktnim i *hiperrealnim* konstrukcijama, koje organski generisana morfološka struktura ne prihvata i koje ugrožavaju prostornu ravnotežu njenih postojećih elemenata, sadržaja, funkcija i gravitacionih kretanja.

U aktuelnoj urbo-arhitektonskoj praksi¹¹⁶ uočljiva je tako tendencija projektovanja (mega)objekata ili (mikro)urbanih poteza s novim urbanitetom, čitljivim na nivou parcele, koji nastaju kao oblikovani predmeti, s utilitarnošću dobivenom na nivou produkt-dizajna, a ne na nivou urbane cjeline, kako god ona bila heterogena. Na ovaj način nastaje *slika* grada sastavljena iz disharmoničnih *sličica*, u kojoj se gubi identitet urbo-arhitektonskog kontinuiteta šireg prostornog obuhvata. I funkcija je temporalna, svedena na pomodarstvo, *fashion*, a diskontinuitet se ogleda i u tehnološkim izazovima koje uvode novi građevinski materijali i njihove karakteristike.

Dakle, prostor danas nije rezervisan za događaje, on je događaj – od mašinskog, transformisan je do modela koji se samoorganizuje na svim nivoima (Slika 43).

Ovo implicira da, kao kreativna naučna i stručna disciplina koja na umjetničkom i funkcionalnom nivou artikuliše urbanu formu, urbanizam danas više nema ekskluzivitet kontinuiteta, niti težnju za vječno nepromjenljivom vrijednošću i postaje predmetom reinterpretacije, redizajna. Razlog tome su njegove navedene nove određujuće paradigme, koje zajedno predstavljaju jednog od osnovnih pokretača urbane transformacije i novih socioloških trendova, a čije je strateško mjesto globalni grad¹¹⁷, umrežen u transnacionalni sistem centara finansiranja i korpo-

- stanovništva (koja je istovremeno i jedan od ciljeva *gentrifikacije*) i do stvaranja socijalno balansiranih urbanih areala. *Gentifikacija* je zasnovana na ekonomiji urbanog prostora, gdje globalna finansijska tržišta imaju presudan uticaj na kreiranje *gentrifikovanih* kompleksa, jer je proizvodnja nekretnina jedan od glavnih pokretača proizvodne ekonomije grada, redovno opravdanog *otvaranjem novih radnih mjesta*, većim porezima, stvaranjem prostornih uslova za potrošnju (Bečić, 2010: 112-114). Klasna segregacija je najzastupljeniji tip socijalne segregacije u današnjem društvu, zakoniti pojavni oblik društvene nejednakosti, koji kulminaciju doživljava u savremenom kapitalizmu. Tako socijalna polarizacija na jednoj strani stvara privilegovane, a na drugoj obespravljene i društveno isključene grupe. I jedne i druge se koncentrišu u odvojenim gradskim lokalitetima, što ukazuje na prostorni aspekt društvenog odvajanja (Vujović et al., 2005: 9).

¹¹⁶ „Takva jednodimenzionalna urbanistička praksa oduzela je čovjeku ono što je gotovo uvijek u prošlosti imao: primjerenu prostornu sredinu. Odsustvo prostornih vrijednosti, ubitačna jednoobraznost i prevlast anonimneta i praznine, oduzimaju čovjeku mogućnost saobraćanja s okolinom, dokidaju mu pravo na razlike, prisiljavaju ga da se u takvoj okolini osjeća kao objekt novog urbanog totalitarizma“ (Horvat Pintarić, 2013: 172).

¹¹⁷ Globalni grad predstavlja *stratešku subnacionalnu jedinicu*, centar finansiranja i servisiranja globalnih tokova novca – međunarodne trgovine, ulaganja i korporativnog upravljanja. S ostalim strateškim subnacionalnim jedinicama tvori globalni urbani sistem – osnov političko-ekonomske geografije centralnosti koja negira nacionalne granice i formira transnacionalni prostor u skladu sa

Slika 43: Masdar City, Foster and Partners (2007-2014) – paradigmatičan primjer savremene transformacije tradicionalnog modela urbane forme

Masdar City, autarhična, energetska samoodrživa megastruktura od oko 600 ha, smještena na teritoriji grada Abu Dhabija, svojevrsna je paradigma savremenog kulturnog pejzaža, ortogonalnog tipa oblika plana, koji dekodira tradicionalna značenja urbane forme i generiše novi model diskontinuiteta prostornih relacija. Karakteriše ga globalni trend poimanja grada kao visokotehnološke forme, ali pomjerene u odnosu na sve ranije generacije toposa, gdje, protivno htijenju, artifičijelna mjesta destimulišu klasične modele socijalnih interakcija, jer su simulacija realnosti u kojoj čak ni fizička struktura više nema snagu autonomnog subjekta izvan te fikcije. Takav, on liči na filmski studio, nema historiju, slojeve prošlosti, ni centar i oslobođen je identiteta, a narav mu je homogenizacija, beskonačno ponavljanje jednakih morfološko-strukturnih modula, fraktalan je i diskontinualan, sastavljen iz prividno slučajnih fragmenata. To je generička urbana forma, sama razlog svog postojanja, ne traži smisao ni inspiraciju u prošlosti, ali ni u sadašnjosti. I nalazi se svugdje – u Aziji, Evropi, Americi.

rativnog upravljanja. Time se podrija uvriježena percepcija regionalne, fizičke, administrativne, ekonomske i političke pripadnosti grada lokalnom kontekstu, pri čemu je globalni grad urbani sistem bolje povezan s aglomeracijama tog istog nivoa, neovisno o njihovoj udaljenosti, nego sa svojim neposrednim okruženjem. Rezultat tog procesa je da gradovi, kao i u periodu internacionalnog stila, sve više liče jedni na druge, ali se, uprkos tome, kulturne posebnosti i identitet lokalnog u potpunosti ne gube. Oni se homogenizuju i postaju dio veće cjeline, prepoznatljive i svima prihvatljive – manifestuje se urbana morfologija koja reprodukuje lokalno svih gradova svijeta i pritom ne vrednuje niti jedan kao model. Ta jednoličnost tako generiše univerzalan prostor, teritorij globalnog neogeografskog tranzita, strukturiranog po zakonitostima protivnim *genius lociju* prostorno bliskih egzistencijalnih krajolika i autentičnim kulturnim pejzažima. Gradovi su danas

- zahtjevima za uspostavljanjem sjedišta globalnih poslovnih operacija – centara globalnog kapitala. Tendira odvajanju od regije kojoj prostorno, fizički i administrativno pripada, te time narušava konvencionalno poimanje urbanog sistema, sopstvenog urbanog konteksta i morfološke strukturalne kompozicije, relativizujući odnos s neposrednim okruženjem i u sociološkom i u funkcionalnom smislu. Tako centri međunarodne finansijske i političke moći (Frankfurt, Pariz, New York, Tokio, Hong Kong, Kuala Lumpur) ostvaruju intenzivne međusobne komunikacije, ali naglašeno nesrazmjerne u odnosu na komunikacije s njima geografski neuporedivo bližim gradovima. To im obezbjeđuju nove informacione i komunikacione tehnologije, koje istovremeno omogućavaju i novu logiku aglomeriranja – geografsku disperznost i centralizaciju najnaprednijih telekomunikacijskih usluga (Bečić, 2010: 109-110). Globalni grad obuhvata dva nivoa na kojima urbani prostor posjeduje proizvodnu snagu: 1. ekonomski, vezan za koncentraciju moći i kapitala i 2. politički, čija produktivnost proizlazi iz činjenice da on okuplja najneobičniju kombinaciju obespravljenih iz cijeloga svijeta – imigrante i starosjedioce koji su postali manjine (Šaban, 2006: 242; vidi Sassen, 1996, 2001).

suočeni s mogućnošću gubitka identiteta, ali istovremeno i s perspektivom da formiraju novi, pa njihovi (mikro)urbani potezi, s novim artikuliranim urbanitetom, na više načina postaju lokalizovani entiteti koji se mogu doživjeti kao mjesni, aktuelni ili neposredni.

U tom smislu, možemo govoriti i o umreženom društvu, o novoj stvarnosti u kojoj su sva svjetska društva slična, a mjesta¹¹⁸ različita, bar po načinu njihovog doživljavanja i po dominantnim lokalnim socijalnim praksama, manje nego po izgledu njihovih urbanih morfoloških struktura. Riječ je o transformaciji kategorije mjesto u prostor lokalne ekspresivnosti, dok ostatak grada postaje skup relativno sličnih fragmentiranih *slika*. Nadalje, globalizacijom je omogućena transformacija ustaljenih načina komunikacije, pa ona postaje vanprostorna i vanvremenska aktivnost sve većeg broja ljudi i odvaja se od konkretnog prostora u kojem se pojedinac nalazi. *Ovdje* se može društveno konstruisati kao poželjno kontekstualno mjesto postojanja u odnosu na čovjekove trenutne aspiracije, potrebe i ideje, jer socijalne interakcije sve manje trebaju dimenziju realnog, fizičkog okvira. Tako je urbana forma danas poligon novim kulturnim logikama, društveno prihvatljiv iskaz organizacije sadržaja u kojem ljudi odabrane dijelove globalnog svijeta *uvlače* u svoje svakodnevne živote i udaljavaju se od potencijalnog bogatstva življenja u kontekstu lokalnog modela. To znači da se pod uticajem izazova informatičke tehnologije transformišu i morfološke strukture i funkcije, a istovremena globalna i lokalna umreženost na svim društvenim nivoima kreira novu tendenciju prevladavanja ograničenja koja prostor nameće.

Da se zaključiti da opisana dinamika transformacije urbane forme danas mijenja i negira mnoge aktivnosti koje su bile, ali još uvijek nastoje biti, vrijednosti iskustva urbanog (javnog) života. Sve je manje slobodne cirkulacije pješaka, okupljanja na trgovima, ulicama i u prakovima, anonimnih susreta ljudi iz različitih društvenih sredina – socijalna interakcija postala je usputna. Pored toga, u savremenom društvenom i socijalnom miljeu, urbo-arhitektonske prakse u skladu s implikacijama neposrednog i šireg okruženja (konteksta, vidljivog i nevidljivog) skoro da nestaju kao racionalni procesi (re)dizajna čovjekovog egzistencijalnog krajolika, zbog čega se očuvanje identiteta čovjeka i njegovog individualnog, intimnog odnosa s prostorom kojeg nastanjuje u kontinuitetu transformacije urbane forme nameće kao obaveza svakom planeru, dizajneru i arhitekti.

Osvrtom na polazište ove eksplikacije, prema kojem vječna filozofska paradigma o kulturi ukazuje da je *unutrašnjost* (urbanog) života rezultat ljudskog duhovnog prihvatanja egzistencijalnog prostora, a materijalno ostvarena ekspresija grada dostignuće tehnike kao načina imaginacione interpretacije čovjekovog stvaralačkog rada ovisnog o prirodi, moguće je polučiti zaključak o naravi prostorno-vremenske transformacije urbane forme – za razliku od suštine koja je nepromjenljiva,

¹¹⁸ Za razliku od mjesta, u kojem se odvijaju procesi ukorjenjivanja, ugrađivanja socijalnih odnosa i prisvajanja konkretnog prostora, savremene društvene prakse produkuju nemjesta koja imaju upotrebnu, instrumentalnu vrijednost. Mjesto posjeduje identitet, specifičnost, karakter – suma je posebnih osobina koje se strukturiraju u vremenu i osjetljivo je na promjene. Suprotno, nemjesto karakteriše nespecifičnost, odvojenost od lokalnog konteksta, trebamo ga povremeno, u njemu ne boravimo – koristimo ga i napuštamo. Međutim, savremeni urbani procesi vode do sveprisutnosti nemjesta – povećava se broj konstruisanih, međusobno sličnih, artifičijelnih ambijenata. Dakle, nemjesto kao standardizovani prostor suštinski se razlikuje od mjesta kao refleksivnog prostora (Čaldarović, 2011: 18-20).

materijalnost ciklično transformiše svoju sadržinu. Tu je kontinuitet stvaranja tipova označen složenošću procesa artificijelizacije prirodnog ambijenta ili nivoom integracije fizičke strukture u prirodni krajolik u vremenu reagovanja pojedinca i društva na promjene u ponašanju, generisane karakterom faze u evoluciji kulture. S druge strane, prostorno-vremenske sukcesije odražavaju ideološke promjene unutar šire zajednice i sadržane su u progresivnoj transformaciji – strukturalnoj integraciji prirodnog i artificijelnog pejzaža kao biti disjunkcije egzistencijalnog prostora. Pritom stalnost u materijalizaciji forme naselja ne garantuje njegov fizički kontinuitet u svim prostornim manifestacijama, već pažljiva funkcionalna kristalizacija, ekvivalentna kriterijima uspostavljanja kvalitetnih veza s okruženjem, a koje pogoduju unapređenju uslova življenja neke teritorijalne društvene zajednice i tome prikladnom oblikovanju modela urbane forme. Uz to, diskontinuiteti u formiranju tipova urbane forme ispoljeni su i u fenomenu transmisije kulturnih uticaja na nekoj teritoriji, u kontaktu različitih društvenih grupa – u vremenskim odrednicama prenošenja, razmjene i integracije specifičnih strukturalnih afiniteta, razvijenih unutar pojedinačnih društveno-socijalnih identiteta, sagledivih u sintezi unutrašnjeg i vanjskog uticaja dinamičnih antropogenih faktora, u rezultanti pozitivnih i negativnih sukcesija sociološkog i prostornog karaktera u jedinstvenom procesu akulturacije.

Topos, kao sadržina i počivalište, predstavlja elementarnu jedinicu, prototip ili protomodel kulturnog pejzaža – nukleus generisanja i počelo transformacije urbane forme, prvu fazu prostorno-vremenskih promjena – evolucije primarnih sedentarnih ljudskih naselja u najkompleksniji oblik socio-društvene prostorne organizacije – grad. Promatrajući periode od prahistorije do danas, uviđa se da su mnoga naselja zadržala kontinuitet u oblikovanju unutrašnje strukturalne organizacije, proistekao iz logike primarnih egzistencijalnih aktivnosti i iskonske saradnje s prirodom u svrhu opstanka, i simbolizuju arhetipsku, protoplansku osnovu konstrukcije urbane forme. Tako u tipološkom smislu i na tim osnovama generisana, antička urbana forma, kreirana simbolizmom materijalizovanog znaka, broja, ukaza ili predskazanja, koji grad čini gradom *iznutra*, ali i morfološko-strukturalno konstituisanim, utjelovljuje gradogradni princip idealnog i perzistira u svijesti dugo vremena kao osnovni model. A upravo su antičke dogme o gradu, najprije otvorenom, kasnije ograđenom i branjenom, kriteriji njegove transformacije, koja, u brojnim strukturalnim preobražajima, manifestuje različite podtipove, svakog sa svojim transformacijskim procesima, motivisanim raznovrsnim unutrašnjim i vanjskim poticajima. Međutim, u periodu srednjeg vijeka, uočavaju se tendencije ka artikulaciji novog modela urbane forme, koje, osim samoodrživog rasta, uzrokuju snažan zaokret u ideji društva i postaju platforma transformaciji srednjovjekovne u urbanu formu protoindustrijskog tipa. Time započinje urušavanje tradicionalne simbolike klasičnog antičkog grada, koje kulminira u razdoblju renesanse, kada *tehnos* zauzima primat u svim sferama života čovjeka, a predindustrijski grad, kao rezultat niza promjena, fundira kontinuiranu unutrašnju strukturalnu transformaciju grada. Tako u ovisnosti o prirodnim resursima, geografskom i geopolitičkom položaju ili onom u odnosu na dosege razmjene kulturnih uticaja između različitih civilizacijskih krugova, nastupaju radikalne promjene u kojima se ruše fizičke granice grada i afirmiše novi tip transformacije – remodelovanje postojeće

urbane morfološke strukture i uspostavljanje novih oblikovno-estetskih i društvenih vrijednosti. Barokna urbana forma to najbolje pokazuje priznavanjem novih spoznaja u urbanizmu – prihvatanjem fizičkog i estetskog preoblikovanja unutra i izvan, generisanog apsolutističkom voljom vladara i artikulisanog aktivnostima u rasponu od destrukcije naslijeđenih struktura do uspostavljanja dotad nepoznate monumentalnosti. Suprotno tome, industrijsko doba karakteriše nizak nivo urbane kulture, ali i radikalni tip unutrašnje transformacije urbanih prostornih cjelina, dok je izvanjska minimalna i orijentisana dominantno prema ruralnom krajoliku. Obilježja ovog perioda su mnogo više uočljiva u uslovima novog tipa transporta i ukupno svih oblika saobraćaja, u koncentraciji i decentralizaciji, u prestrukturalizaciji socijalnih odnosa i načina života uopšte. Modernizam se tu ne zaustavlja, već donosi novo premještanje vrijednosti, jer moderni čovjek ne shvata potrebu za kontinuitetom i selektivnom modifikacijom vlastitog egzistencijalnog okruženja, pa je transformacija urbane forme avangardna, elitistička i nejasna, odvija se pod plaštom tehničkog napretka, u službi demokratskog društva i profita, a sukob tehničkih i finansijskih sredstava je bez presedana u historiji čovječanstva. Tako s postmodernizmom raste reakcija na čisto modernističko odvajanje gradskih funkcija i izrasta težnja za njihovim povezivanjem i miješanjem, kao i insistiranje na kontekstualizmu, upravo suprotno od raskida modernog urbanizma s prošlošću, tradicijom, mjestom i kontekstom. I konačno, današnji pristup transformaciji urbane forme oslonjen je na reintegraciju – strukturalno-morfološku, socio-društvenu, disciplinarnu, profesionalnu, prije nego na modernističke pokušaje da se te granice sruše ili postmodernističke da se one još više utvrde.

Zaključujemo da se u prostorno-vremenskoj transformaciji urbane forme uočavaju sukcesije izražene u cikličnoj promjenljivosti njenog materijalnog sadržaja. Ipak, vremenski raspon promatranja procesa je izrazito dug i takav dominantno ukazuje na kontinuitet i ekvilibrij u artikulaciji suštine modela, pa se može smatrati stabilnim ili dinamičnim stanjem ravnoteže urbane forme kao sistema sačinjenog iz transformabilnih urbane morfologije i socijalne topografije, ali konačno uobličenih u opšteljudsku korist, način ili stil života određene teritorijalne društvene zajednice. Ovdje je riječ o sposobnosti sistema da samostalnom izmjenom indikatora stvara nove odnose između pojedinačnih varijabli, mijenjajući se toliko dugo dok ne pronađe novo polje stabilnih odnosa – dok se ne izgradi nova struktura (Lynch, 1971: 180). A indikatori su ovdje urbana morfologija i socijalna topografija, dok je struktura transformisani tip urbane forme – racionalan u odnosu na pragmatični arhetip.

Modeli transformacije urbane forme – škole urbanizma

Gledano planerski, urbanologija naučno generiše modele urbane forme i definiše stav o morfološko-strukturalnoj transformaciji, pa suštinu matične kompozicije svodi na dizajn-plan, koji artikuliše sažet kontekst svrhe i prezentuje koncept prostorne organizacije grada podesnog za stvarni život. Ovdje se prvenstveno misli na prepoznate naučne planerske ideje – škole urbanizma – čiji *kurikulumi* naučavaju o društveno-ideološkim potrebama i historijskim nivoima procesa urbanizacije (razvoju, rastu i novim gradovima) kao preduslovima za artikulaciju, ali i transformaciju, specifičnog konteksta ili modela urbane forme. Tako nas škole

vode od fenomena imaginacije do stvarnosti života, pa je i odabir primjera koji slijedi specifičan po težnji ka takvoj vrsti univerzalnosti.

Kontinentalni kontekst – evropska škola planiranja

Tradicija evropske¹¹⁹ škole planiranja, u oblikovnom smislu, ustanovljava izgled urbane morfološke strukture i prostorne organizacije funkcija u gradu kao rezultat generisanja srednjovjekovnog modela življenja. Tako urbanologija prihvata i tezu o potrebi dooblikovanja urbanih matičnih kompozicija tradicionalne evropske škole, a koju artikulišu planeri u želji da trendove ubranog razvoja i rasta, najistaknutijih indikatora procesa urbanizacije u XIX vijeku, kvalitativno usmjere transformacijom postojećih u novi model urbane forme. Brojni planeri, urbanisti i teoretičari urbanologije na ove izazove reaguju sveobuhvatnim planerskim angažmanom, te njihove analize procesa širenja gradskog načina života i umnožavanja tendencija razvoja novih funkcija (uslijed razvoja transporta, novih tehnika, tehnologija, materijala, kao i potrebe za zaštitom okoliša i transformacijom socijalnog konteksta industrijskog društva) rezultuju idejama o redefiniciji postojećeg i, na tom tragu, artikulaciji novog *poliformnog* tipa evropskog grada.

Tako Arturo Soria y Mata (1882)¹²⁰ razvija koncept linearnog grada – funkcionalno-racionalni podtip ortogonalnog oblika plana – *Ciudad Lineal*, primijenjen kao sistem od osam naselja u okolini Madrida neposredno oslonjenih na kružnu sabirnu komunikaciju (prsten)¹²¹. To je prijedlog dodatne tipizacije forme evropskog grada, argumentovan potrebom za transformacijom postojećeg u novi razvojni tip okupljen u geometrijski pravilan oblik linearne urbane matične kompozicije koji će, pod uticajem novih formi masovnog transporta, obezbijediti linearan rast. Odnosno, *Ciudad Lineal* (Boileau, 1959; Lynch, 1981; Marinović-Uzelac, 1989; Krier, 1999; Söderholm, 2016) je koncept planiranja grada po principu kontinuiranog dodavanja fizičkih struktura¹²² s obje strane širokog saobraćajnog

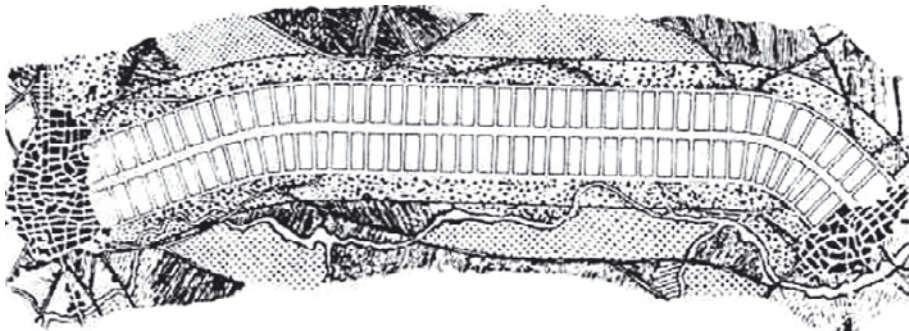
¹¹⁹ Danas je ova tradicija iskazana u tipičnom gradu svijeta stambenih blokova visoke spratnosti, nanizanih duž ulice. Izlaganje njenih specifičnosti zahtijevalo bi povratak u daleku prošlost, barem 1.000 godina unazad, kako bi ustanovili stvarni embrion ranosrednjovjekovnog evropskog modela prostorne organizacije grada. Ovdje ostajemo samo pri opasci ove vrste i ostavljamo otvorenim put istraživanju problematike u nekoj budućoj, cjelovitijoj raspravi. Do tada je dovoljna konstatacija da su evropsku školu planiranja kontinentalnom nazvali engleski teoretičari, koji su od nje prisvojili taman toliko zamisli koliko to nije značilo direktan uticaj na njihova promišljanja i ustanovili angloameričku tradiciju planiranja na koju slijedi poseban kratak osvrt.

¹²⁰ Početak ideje pada u 1882. godinu. Prvi opis linearnog grada, Soria y Mata objavljuje u novinama *El Progreso*, 06.03.1882. godine, poslije čaga slijedi još nekoliko članaka. Glavni članak, koji prenosi i tekstove prethodnih, sa zaokruženom koncepcijom i dopunama, izlazi 05.03.1883. godine, a znatno proširen 10.04.1884. godine. Zamisao je potpuno zaokružena tek u periodu od 1883-1884. godine. Međutim, širi uticaj je mogla imati tek nakon objavljivanja njegove knjižice *Ferrocarril-tranvía De Circunvalación De Madrid Á Canillas*, 03.10.1892. godine, s potpunim opisom teorije i praktičnih detalja za *Ciudad Lineal*. Radovi su počeli 16.06.1895. godine (Marinović-Uzelac, 1989: 45).

¹²¹ Taj prsten je djelimično izveden, pa se još i danas može prepoznati u segmentima madridskog kružnog vanjskog bulevara (Ibid: 45). Izvorno je linearno predgrađe, najprije artikulirano između dva glavna madridska radijalna saobraćajna koridora, trebalo okružiti cijeli grad (Lynch, 1981: 87).

¹²² Koncept linearnog grada je omogućavao dalji razvoj jednostavnim dodavanjem novih jedinica – trasiranje ulica je zasnovano na tradicionalnom sistemu blokova, a gradski prostor je riješen kao pejzaž vila (Krier, 1999: 51). Svaki blok sadrži oko 20 parcela s malim kućama i vrtovima (jeftinim i higijenski uslovnim smještajem za stanovnike s niskim primanjima), dok su lokalne (urbane) usluge pozicionirane duž centralnog bulevara s drvoredima i privatnom tramvajskom linijom povezanom s ostalim koje vode do centra Madrida (Lynch, 1981: 87).

koridora, glavne cestovne i željezničke komunikacije koja bi se protezala i kroz nerazvijeno selo, te uticala na podizanje životnog standarda i poticala poljoprivrednu proizvodnju. Ovako koncipiran, linearni razvoj je trebao osigurati i linearni rast i to uvezivanjem u mrežu nukleusa postojećih gradova i sela, u sistem urbanih i ruralnih naselja koja zajedno čine prostornu i funkcionalnu cjelinu na nivou države (Slika 44).

Slika 44: *Ciudad Lineal*, Arturo Soria y Mata (1882)

Funkcionalno-racionalni podtip oblika plana, razvijen iz geometrijski pravilne urbane matične kompozicije, koncept linearnog grada označava model strukturiranja urbane forme, standardizovan i za nivo grada i za šire regionalno područje, po principu pragmatičnog kontinuiranog dodavanja fizičkih struktura obostrano u odnosu na glavni saobraćajni koridor.

Iako osporavan, ovaj model transformacije urbane forme se ipak smatra prethodnikom teorijama linearnog grada koje će se nakon njega umnožiti. Tako Soria y Mata koncept dijeli mnoge sličnosti s Ebenezer Howardovim modelom Vrtnog grada, prezentovanim skoro dvije decenije nakon *Ciudad Lineal*, a njegov snažan uticaj prepoznaje se i u teorijama Tony Garniera, Nikolai A. Miljutina, Frank Lloyd Wrighta, (posredno) Le Corbusiera, kao i u Planu MARS za London (1933-1944). Nakon Drugog svjetskog rata, osovinski razvoj postaje posebno popularna verzija linearnog planiranja na regionalnom, a krajem XX vijeka i na globalnom nivou. Tako se ovaj koncept prostorne organizacije pojavljuje u planu za Kopenhagen (1947), a Evropska unija (1990-ih) predlaže formiranje evrokoridora – saobraćajnih ruta između nodalnih centara s ciljem fizičke integracije Evrope i poticaja privrednih aktivnosti duž njih (vidi Internet 4). Danas je koncept najzastupljeniji na regionalnom nivou, pa se niz manjih gradova razvija duž saobraćajnih koridora između većih urbanih centara.

Linearna (urbana) matična kompozicija poznata je urbanologiji i od prije nego što je Soria y Mata teoretizovao koncept linearnog grada kao podtip ortogonalnog oblika plana, a čiji je linijski karakter ranije često bio spontano diktiran topografskim ograničenjima, obalnim pojasom i orijentacijom na putnu ili vodnu komunikaciju kao glavni saobraćajni koridor oko kojeg se razvijaju urbane funkcije i od kojeg se dalje odvajaju bočna skretanja, te formiraju geometrizovanu mrežu puteva. A *Ciudad Lineal* je kao model kritikovan upravo zbog krute primjene geometrijske pravilnosti u kreiranju urbane matične kompozicije koja, kao takva, ne dozvoljava fleksibilnost oblika i zbog čega se grad može razvijati samo na krajnjim rubovima (prostim dodavanjem fizičkih struktura bez restriktivnih zelenih pojaseva koje preporučuje Ebenezer Howard u Vrtnom gradu, op. a.) ili pod pravim uglom na centralni koridor, što ugrožava linijski karakter forme (Lynch, 1981: 377). Takođe, koncept je kritikovan i zbog prijedloga radikalne decentralizacije, pa se kao line-

aran oblik prirodno javlja na lokalnom nivou, dok kao model urbane forme može biti primijenjen u određenim mjerilima i za posebne namjene¹²³ (Ibid: 378).

Slika 45: *Cité industrielle*, Tony Garnier (1917)

Svojim geometrijski izrazito pravilnim oblikom linearne urbane matrice, koja upućuje na ortogonalnu prostornu organizaciju fizičkih struktura i takva determiniše razvoj i rast, ovaj model urbane forme evidentno je zasnovan na principima Soria y Matinih promišljanja o gradu, ali od kojih se razlikuje po tome što u urbanu teoriju uvodi koncept funkcionalno-racionalne namjene površina i time označava zaokret u razvoju ideje funkcionalističkog urbanizma.

Tony Garnier (1904)¹²⁴ predstavlja model industrijskog grada – *Cité industrielle* – pionirsku viziju funkcionalno-racionalne namjene površina i takvog prilagođavanja urbanih morfoloških struktura potrebama društva u doba industrijalizacije. Okupljen u tip geometrijski izrazito pravilnog oblika linearne urbane matrice, koji takav determiniše budući razvoj i rast, koncept *Cité industrielle* je kompozicioni izraz ortogonalne prostorne organizacije fizičkih struktura, vidljivo baziran na postulatima Soria y Matinog *Ciudad Lineala*. Novina se ogleda u Garnierovoj nadgradnji ideje linearnog grada, a koju artikuliše jasnim razdvajanjem, pomoću širokih parkovskih površina, urbanih funkcija u dvije glavne zone – industrijsku i stambenu i u razdvajanju pješačkog od kolskog saobraćaja (Slika 45). Ovim Garnier daje dodatan doprinos tipizaciji evropskog grada, a principi prostorne

¹²³ Tako je Soria y Matin koncept linearnog grada podesan i kao model zgušnjavanja naselja koje već pokazuje linijske karakteristike ili potencijal. To se posebno odnosi na manja ruralna naselja koja, prema ovom modelu, mogu razviti matrice prikladne internom rastu umjesto koncentričnom razvoju (vidi Söderholm, 2016).

¹²⁴ Tony Garnier ideju industrijskog grada počinje razvijati 1901. godine, za vrijeme boravka u Rimu kao dobitnik *Grand Prix de Roma*. Svoj plan predstavlja Akademiji 1904. godine, a konačno je objavljen tek 1917. godine, pod nazivom *Une cité industrielle* (Marinović-Uzelac, 1989: 39-40).

organizacije koje zagovara zapravo su anticipacija kasnije Le Corbusierove Atinske povelje¹²⁵.

Teorija *Cité industrielle*, iako osmišljena za grad situiran na imaginarnom terenu, nije utopijska, jer je bazirana na racionalnim premisama i naučnim kriterijima u vrednovanju (potencijalnih) realnih prirodnih datosti kao preduslova za artikulaciju forme toposa. Ipak, ona nije odgovor na konkretan praktičan zadatak prostorne organizacije grada, pa plan ostaje u okvirima teoretskog smisla, a kao model je kritikovan zbog otvorenosti (nezavršenosti) urbane matične kompozicije. S druge strane, predstavlja sasvim novi pristup urbanom dizajnu, radikalno suprotan principima simetrije i naglašene monumentalnosti – akademskim shvatanjima dizajna koje nešto kasnije proklamuje *École des Beaux-Arts*. I konačno, urbanologija *Cité industrielle* prepoznaje kao indikatora razvoja misli i kritike funkcionalističkog urbanizma, ali i kao prekretnicu u razvoju ideje o funkcionalnoj namjeni površina, jer urbanisti nakon 1920. godine definitivno prihvataju funkcionalno zoniranje i princip namjene upotrebe zemljišta kao sastavni dio metodologije izrade urbanističkih planova¹²⁶ (Marinović-Uzelac, 1989: 40-41).

Le Corbusier (1908) sreće Tony Garniera, kada pažljivo proučava i prihvata njegove vizionarske stavove o formi industrijskog grada, teorije koje vješto pretače u sopstveni doprinos razumijevanju arhitekture i urbanizma¹²⁷ i koje ga navode na izradu modela transformacije ideje grada zasnovane na funkcionalističkim principima.

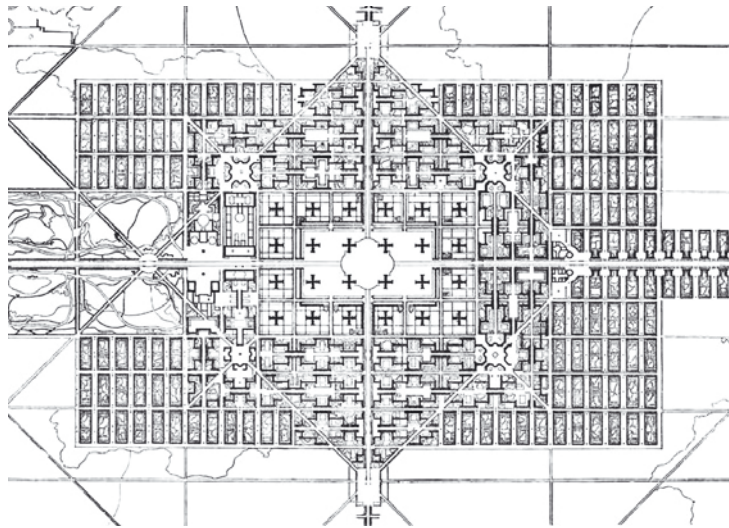
Svoju koncepciju tako prvi put predstavlja (1922) u planu za Savremeni tromilionski grad (*Ville contemporaine de trois millions d'habitants*) – teoretski pokušaj oblikovanja urbane forme strukturirane na parametrima rasterećenja centralne jezgre, brze cirkulacije saobraćaja duž čitave geometrijski izrazito pravilno artikulisane koncentrične urbane matične kompozicije, te povećanja gustine naseljenosti u visokim objektima, uporedo s povećanjem ozelenjenih površina (Dobrović, 1962; Dobrović, 1963; Cresti, 1970; Le Corbusier, 1974; Fishman, 1994; Dženks, 2003).

¹²⁵ Atinska povelja (*La Charte d'Athènes*, IV kongres CIAM-a, 1933) – osim u arhitekturi, primjena načela funkcionalizma i u urbanizmu: jasna distinkcija gradskih zona (stanovanje, rad, rekreacija i saobraćaj – udruživanje čovjeka sa stanom, slobodnim vremenom i radnim mjestom), negiranje tradicije (antikontekstualizam – odbacivanje nacionalnih kulturoloških urbo-arhitektonskih karakteristika), mjerilo ljudskog tijela (standard projektovanja u urbanom prostoru), sloboda u raspolaganju gradskim zemljištem (regulaciona linija/privatno i javno vlasništvo), regionalno planiranje (vidi Dobrović, 1965; Radović, 2001; Krstić, 2014; Čakarić et al., 2019); Ipak, rješenje globalnih društvenih problema traženo je u parcijalnim prijedlozima, bez propitivanja osnove društvenog uređenja pa je, u tom smislu, indikativna poznata krilatica Atinske povelje: *Društvene revolucije nisu potrebne, njih je moguće izbjeći dobrom arhitekturom i još boljim urbanizmom* (Čaldarović, 1985: 219).

¹²⁶ Ovaj stav nije podjednako prihvaćen u području zakonodavstva, zbog čega je princip namjene površina, pogotovo u obliku zona, teško primjenjivan (Marinović-Uzelac, 1989: 42).

¹²⁷ Le Corbusier perspektive nove standardizovane arhitekture prenosi na urbanizam i time na rješavanje problema modernih gradova. Generalno, ishodište Le Corbusierovih ideja o gradu je duh vremena u kojem živi i koji određuje njegove početke i ukupno stvaralaštvo, a kojeg je zametak pripremljen radom prethodnika, djelovanjem različitih idejnih pokreta i tehničkim dostignućima na polju arhitekture. Tako, sakupivši sve ono što su do tada bile najistaknutiji principi i esencija iskustava prethodnika, kao i evropskog društva, ekonomije, sociologije i kulture, oblikuje moderni pokret i formuliše ga jasnim načelima (Čakarić et al., 2019: 290; 286-287). U kontekstu ovog diskursa, naglasak je stavljen na uticaj Tony Garniera zbog kojeg Le Corbusier izrađuje prijedloge prostorne organizacije gradova prema principima funkcionalističkog urbanizma. Za poblje usmjerenje na ishodišta Le Corbusierovih ideja o gradu, vidi Čakarić et al., 2019.

U Savremenom gradu, sazdanom iz slobodnostojećih objekata kao osnovnih jedinica mjere u dimenzioniranju urbanog prostora, Le Corbusier zapravo izlaže principe novog urbanizma, koji vodi računa o uslovima stanovanja, rada, rekreacije i kretanja, odnosno principe jasne diferencijacije primarnih gradskih funkcija povezanih mrežom brzih komunikacija, a ovom logikom centralne i periferne dijelove grada uvezuje u koherentan sistem. Ideju vidi kao model za projektovanje svih gradova za moderno društvo, jer plan predstavlja način prevazilaženja ograničenja koja se javljaju kao posljedica decentralizacije i nekontrolisanog širenja urbanih morfoloških struktura (Slika 46).

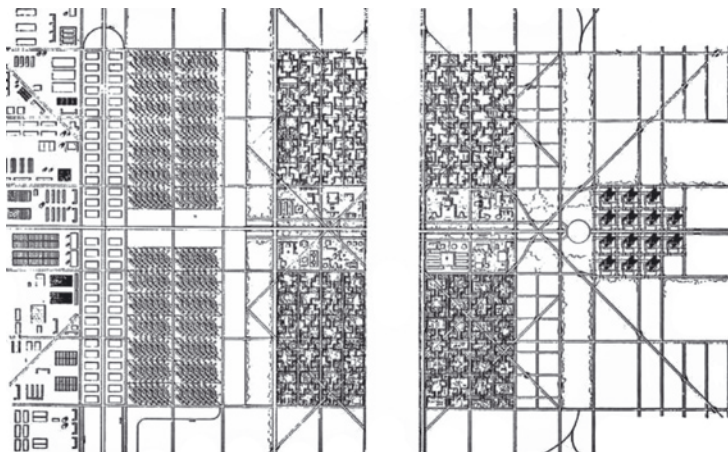

Slika 46: *Ville contemporaine de trois millions d'habitants*, Le Corbusier (1922)

Na podlozi geometrijski pravilne koncentrične urbane matrice i u skladu s principima novog urbanizma, kojim se zagovara striktno odvajanje primarnih gradskih funkcija u zone, razvija se novi model urbane forme, prilagođen potrebama modernog društva.

Ozareni grad (*Ville radieuse*, 1930) je usavršeni plan Savremenog grada od kojeg se razlikuje utoliko što Le Corbusier ovdje pomjera poslovni centar grada izvan njegovog geometrijskog središta, a zadržava ideju koncentracije zgušnjavanjem u visokim objektima i neboderima, kako bi smanjio površinu grada. Sve je u Ozarenom gradu strogo geometrizovano¹²⁸, simetrično i standardizovano, diferencirane funkcionalne zone povezane podzemnim saobraćajnicama, a pješačke komunikacije, prema potrebi, pozicionirane na različitim nivoima iznad terena, u bujnom zelenilu (Fishman, 1994; Cohen et al., 2008). Glavna karakteristika Ozarenog grada je mogućnost beskonačnog širenja, čime Le Corbusier prevazilazi zatvorenost Savremenog grada, a izolacija poslovnog centra i organizacija gradskih funkcija oko centralne osovine čine da model koncentrične urbane forme ipak više podsjeća na linearnu (Slika 47, str. 116).

¹²⁸ Le Corbusierov stav da su primarne geometrije, i u arhitekturi i u urbanizmu, podesne za mašinsku proizvodnju, te da stoga posjeduju kvalitete čistote, ekonomičnosti, modernosti i sociološke imaginacije, protivnici proglašavaju tehnološko-ideološkom dijalektikom. S druge strane, mnogi kritičari su skloni tvditi da Le Corbusier u Ozarenom gradu doseže najveći domet ideje u teoriji o izgradnji gradova i da upravo time postiže svjetski renome (Čakarić et al., 2019: 293), ali i najveći domet u koncipiranju ideja sovjetskog konstruktivizma.

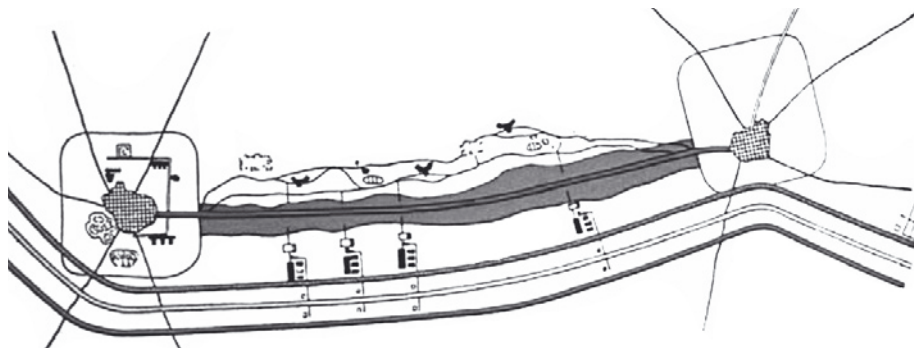
Slika 47: *Ville radieuse*, Le Corbusier (1930)

I ovdje je Le Corbusier odlučno stao na stanovište urbanizacije. Prema njegovom mišljenju, zlo velikih gradova treba pretvoriti u dobro većine, a industrija i tehnika, koje su izazvale takvo stanje, u sebi nose i mogućnosti provođenja socijalne transformacije modernog društva.

U težnji za uspostavljenjem sinteze industrije i poljoprivrede, kao i harmonije između čovjeka i prirode, sticanjem novih znanja o proizvodnji, razmjeni, poljoprivrednoj eksploataciji, poziciji i opravdanosti industrijskih i radijalno-koncentričnih urbanih formi, Le Corbusier razvija ideju o povezivanju linearnog industrijskog grada i kooperativne seoske jedinice. Tako u Linearnom industrijskom gradu (*La cité linéaire industrielle*, 1945), mrežom pješačkih i kolskih komunikacija, stambenu zonu povezuje sa zonom zajedničkih servisa, a zaštitnim tamponom zelenila, u kojeg smješta gradski autoput, stanovanje razdvaja od zone industrijskih postrojenja. U širem prostoru regije, selo, kao jedinicu poljoprivredne eksploatacije, radijalno-koncentričnom mrežom saobraćajnica povezuje s postojećim gradom kao mjestom trgovine, uprave i administracije, a kojeg dalje veže s linearnim industrijskim gradom kao mjestom proizvodnje (Le Korbizije, 1977; Boesiger et al., 1990b). Zasnovanim na stvarnim uslovima prirode, Le Corbusier tvrdi da je ovim konceptom regionalne organizacije života i rada moguće sjediniti u organsku i uravnoteženu stukturu čak kontinentalne i interkontinentalne sisteme (Slika 48).

Svojim urbanističkim studijama o modelima transformacije urbane forme, Le Corbusier vrši presudan uticaj¹²⁹ na urbano planiranje druge polovine XX vijeka, a razradom osnovne teorijske urbanističke postavke iz Savremenog tromilionskog

¹²⁹ Između dva svjetska rata, uticaje modernih arhitektonskih strujanja u Sarajevo, među prvima, donosi praški student Helen Baldasar i primjenjuje ih na javne objekte i stambene višespratnice. Muhamed i Reuf Kadić, takođe praški studenti, zagovaraju ideju funkcionalizma u kulturi stanovanja. Juraj Neidhart, saradnik u ateljeu Le Corbusiera do 1939. godine, s teoretičarem arhitekture Dušanom Grabrijanom, radi na sintezi tradicionalne i moderne arhitekture u BiH. Grabrijan je i autor knjige *Arhitektura Bosne i Hercegovine i put u savremeno* (1951), za koju predgovor piše sam Le Corbusier. Na polju urbanog planiranja, Generalni urbanistički plan Sarajeva (1965-1986) zasnovan je na principima modernog urbanizma, striktno funkcionalne podjele gradskih zona (Čakarić et al., 2019: 294).

Slika 48: *La cité linéaire industrielle*, Le Corbusier (1945)

Model transformacije urbane forme, viđen optikom povezivanja industrijske i poljoprivredne proizvodnje i uspostavljanja harmonije između čovjeka i prirode na regionalnom nivou, vodi ka objedinjavanju u organsku i izbalansiranu strukturu kontinentalnih i interkontinentalnih sistema.

grada, principe novog urbanizma ugrađuje u brojne planove¹³⁰. Konačno, iako radikalnim, Le Corbusier svojim utopističkim stavovima o prostoru uvodi preokret u shvatanjima o planiranju gradova i uspostavlja jasnu granicu između klasičnog i modernog urbanizma.

Pa ipak, iako su ovi i ovakvi novi modeli prostorne organizacije grada (urbane matricne kompozicije i uopšte urbane forme) naglasili dominaciju nove tehničke kulture XX vijeka i pomoću nje mogućnosti prevazilaženja problema snažnog demografskog priliva u urbane centre, ostali su (uglavnom) na papiru i popunjavaju antologije pod nazivom *grad budućnosti* ili *utopijski grad*. Među njima se nalaze i modeli novih megastruktura, a čiji autori predlažu potpuno novi koncept oblikovanja grada i nove uslove organizacije života u njemu.

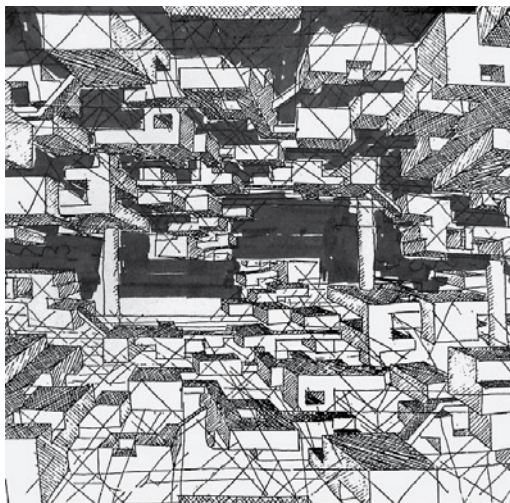
Tako Yona Friedman (od 1957)¹³¹ analizira posljedice nagle urbanizacije i iznosi stav da su potrebe grada, uzrokovane tehničko-tehnološkim progresom i demografskim razvojem, isuviše velike da bi mogle biti riješene na temelju tradicionalnih socijalnih, urbanih i arhitektonskih vrijednosti i artikulacija morfoloških struktura. Slijedom toga, u svom manifestu *Mobilna arhitektura (L'Architecture mobile, 1958)* istražuje sistem prostornog urbanizma i predlaže izgradnju takve urbane megastrukture¹³² (prostorne rešetke – tehničke mreže na više nivoa i sa lakim mo-

¹³⁰ To su planovi za gradove: Pariz, Ženevu, Rio de Jenairo, Sao Paolo, Montevideo, Buenos Aires, Alžir, Moskvu, Antverpen, Barcelonu i Stockholm. Samo jedan plan je realizovan – plan za Chandigarh, grad od 500.000 stanovnika (1950-1960). Generalno, da bi Le Corbusierovi planovi bili provjereni, bilo je potrebno da se primijene na vrlo širokom prostoru, pa je to i glavni razlog što su rijetko izvođeni, a gustine naseljenosti slabo prihvatane u najekstremnijoj formi. Ipak, nakon Drugog svjetskog rata, veliki broj arhitekata čita i širi ideje Le Corbusiera, a njegov opšti uticaj postaje nesaglediv. Tako Englezi grade Alton West, Roehampton u kojem objekti neodoljivo podsjećaju na marsejski *Unité d'Habitation*.

¹³¹ Yona Friedman (1956) učestvuje u radu X kongresa CIAM-a u Dubrovniku, nakon čega (1957) osniva *Groupe d'Etude d'Architecture Mobile (GEAM)* čiji je manifest bio upravo Friedmanov *L'Architecture mobile* (1958) (Internet 5).

¹³² Predlaže da se njegove ideje prilagode velikim gradovima i to postavljanjem prostorne rešetke na postojeću urbanu strukturu Londona, Tunisa i New Yorka ili iznad autoputeva u Los Angelesu. Posebno je zanimljiv njegov projekat megastrukture – mostovnog grada iznad kanala La Manche – *Le pont sur la Manche* (1963).

bilnim elementima za definisanje prostora) koja bi građanima pružila mogućnost učešća u stvaranju vlastite okoline. Ta prostorna rešetka je fiksna tehnička mreža, koju kreiraju urbanista i arhitekta, a sve moguće varijable u organizaciji prostora unutar ove čvrste infrastrukture ovise o samim korisnicima, koji tako ostvaruju svoje pravo na izbor i personalizaciju urbanog okruženja (Slika 49).

Slika 49: *La ville spatiale*, Yona Friedman (1958)

Osmišljena za gradnju bilo gdje i u bilo kojim klimatskim uslovima, ova fleksibilna megastruktura, u kojoj su svi elementi mobilni, predstavlja utopijski ideal u kreiranju modela transformacije urbane forme, fokusiran na socio-prostornu dimenziju u uslovima uticaja novih tehnologija na razvoj grada.

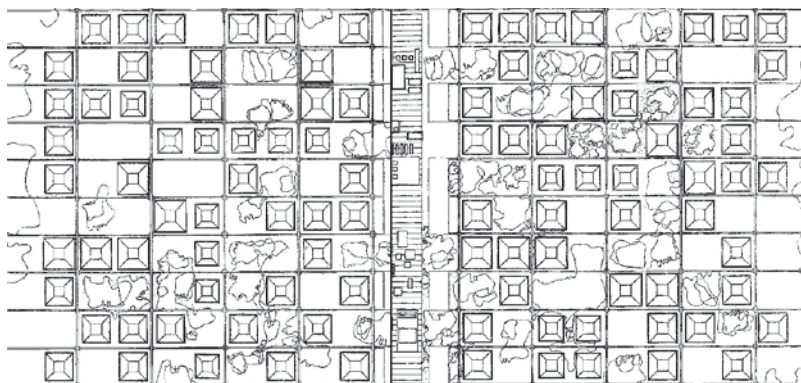
Friedman ovdje zagovara gotovo ekstrem, budući da smatra da ovako koncipirana megastruktura isključuje potrebu za unaprijed utvrđenim planom, jer dopušta građanima njegovu kontinuiranu artikulaciju – usavršavanje korištenjem (Lynch, 1981; Horvat Pintarić, 2013; Bojović et al., 2020). Zapravo, Mobilnom arhitekturom Friedman negira glavne postulate funkcionalističkog urbanizma i zalaže se za cjelovitu prostornost grada u kojoj se stanovanje, rad, rekreacija i saobraćaj prožimaju i gdje niti jedna funkcija nije privilegovana, što implicira spontanu artikulaciju ili kontinuiranu transformaciju urbane forme u želji za uspostavljanjem ravnoteže između čovjeka i njegove okoline.

Ipak, Mobilna arhitektura je utopijska. Iako polazi od socijalne, tehničko-tehnološke i naučne stvarnosti svog vremena, ona nije imala (i još uvijek nema) kapacitet alternative kontekstu življenog trenutka.

Sinturbanizam (1964) Vjenceslava Richtera je još jedan primjer amalgama utopijskih hipoteza uobličena u teorijski prijedlog organizacije urbane forme budućnosti, odnosno grada sintetizovanog iz više polifunkcionalnih urbanih megastruktura koje radikalno transformišu životni prostor.

Richter svoju teoriju sinteznog urbanizma zasniva na premisi da su (tada) aktuelni modeli urbanog planiranja neadekvatni u rješavanju problema umnoženih konstantnim krizama modernog grada. Tako, umjesto parcijalnih transformacija i poboljšanja zatečenih prilika, izlaz vidi u radikalnoj intervenciji kojom se urbano

tkivo artikuliše dodavanjem cikurata¹³³ – piramidalne megastrukture, osnovne ćelije Sinturbanizma. Time Richter grad svodi na zbir autonomnih prostornih cjelina koje u sebi okupljaju stanovanje, rad, rekreaciju i među njima najkraće komunikacije, što zajedno štedi vrijeme u dnevnim migracijama i znatno unapređuje kvalitet življenja, dok im novi tehnološki uslovi osiguravaju precizno planiranje i efikasnu industrijsku proizvodnju (Richter, 1964). A slaganjem cikurata kao modula (ili kao dosljedno provedenog principa prostorne sinteze konstruktivizma i funkcionalizma) u ortogonalni tip oblika plana, formira geometrijski strogu matričnu kompoziciju *ispisanog teritorija utopističkog toposa* (Slika 50).

Slika 50: Sinturbanizam, Vjenceslav Richter (1964)

Model transformacije urbane forme, označen mega-dizajnom prostorne strukturalizacije grada kao ambijenta sastavljenog iz više polifunkcionalnih megastrukture, odgovor je na potrebe socijalističkog samoupravnog društva SFR Jugoslavije i takav zauzima posebno mjesto u historiji poslijeratnih tehnoutopija, ne samo kao najdosljednije razrađena jugoslovenska urbana vizija, već i kao jedan od malobrojnih projekata te vrste u bivšim socijalističkim zemljama. Predstavlja, dakle, prostorno sagledavanje lokalnog konteksta samoupravljanja, a koji odbacuje centralizovani državni socijalizam, te nastoji, ostvarujući demokratiju u ekonomskom i političkom životu, oživjeti *istinski* marksizam i rezultat je odjeka tadašnjih međunarodnih rasprava o budućnosti grada i o mogućnostima njegove radikalne tehnološke transformacije, posebno francuskog *prostornog urbanizma* (Mrduljaš et al., 2017: 123).

Konstantinos A. Doxiadis (1968)¹³⁴ razvija *ekistiku* – nauku o ljudskim naseljima s ciljem iznalaženja modela transformacije urbane forme, a koji će omogućiti uspostavljanje ravnoteže između čovjeka i njegovog materijalnog okruženja, obezbijediti ekvilibriranje socio-društvenog i konteksta kulturnog pejzaža kao temelja kolektivnog i individualnog blagostanja. Potaknut razvojem sve većih naselja (koja

¹³³Princip funkcionisanja jednog cikurata je efikasna organizacija života za približno 10.000 ljudi, gdje se pod efikasnošću smatra objedinjavanje većine životnih funkcija pod jednim krovom i među njima uspostavljanje najkraćih komunikacija kako bi se ostvarila maksimalna ušteda na vremenu. Broj stanovnika cikurata uslovljen je ekonomskim potencijalom zajednice koja je, zbog svog rada i proizvodnje, ekonomska snaga i osnovni motiv gradnje megastrukture (Richter, 1964: 86). Ova alternativa konvencionalnom obliku stanovanja bila je temom brojnih kritika, ali Richter je istinski vjerovao u to da će njegov model strukturalizacije urbane forme jednoga dana biti prihvaćen. Predlaže naseljavanje na Savi, na umjetnim ostrvima, i da se svaki cikurat polako okreće oko svoje ose.

¹³⁴ Doxiadis 1968. godine objavljuje knjigu pod naslovom *Ekistika: uvod u nauku o ljudskim naseljima* (*Ekistics: An Introduction to the Science of Human Settlements*), što upućuje na zaključak da je *ekistika* tada i osnovana, ali istina je da je Doxiadis o ekističkim analizama pisao već od 1946. godine (vidi Internet 6).

teže generisanju regionalnih konurbacija, pa i svjetskog grada – *ekumenopolisa*), Doxiadis afirmiše naučni okvir istraživanja svih oblika ljudskog naseljavanja i polazi (za razliku od ovdje pomenutih predstavnika evropske škole planiranja) od arheoloških i historijskih pouka kontinuiteta¹³⁵ njihove prostorno-vremenske geneze i transformacija, te promoviše objektivn multidisiplinarn¹³⁶ pristup razumijevanju svih principa i teorija o ljudskim naseljima. Ovo znači kreiranje jedinstvene planerske teorije, bazirane na sinergiji lokalnih i globalnih uticaja na razvoj i rast gradova, s naglaskom na univerzalne vrijednosti harmoničnog života u specifičnom kontekstu svakog kulturnog pejzaža (unutrašnjeg i vanjskog prostora toposa), ali i novih gradova.

Prema ovoj teoriji, sva ljudska naselja se mogu klasifikovati u 15 *ekističkih jedinica*¹³⁷ od kojih je svaka definisana prostornim kontekstom i socijalnim karakterom zajednice i čije sadejstvo fizički tvori formu naselja. Tako centripetalne sile artikulišu kružni, uticaj glavne komunikacije (puta) linearni, dok konačni oblik plana proizlazi iz njihove kombinacije s topografskim karakteristikama terena na kojem je naselje situirano. Rast se javlja u užim gravitacionim područjima, a sreću i blagostanje obećavaju pouke historije i kulture. Ili drugačije, Doxiadis sugerise da je forma naselja rezultat čovjekovog (arhetipskog) ponašanja i mišljenja u prirodnom okruženju, kojeg morfološke datosti uslovljavaju oblik prostorne i funkcionalne organizacije morfoloških struktura, čitljiv u artikulisanoj (urbanoj) matricnoj kompoziciji (op. a.). S tim u vezi, dalje zastupa tezu da je princip heksagonalnog¹³⁸ urbanog

¹³⁵ Ako postoji prostorna jedinica optimalne veličine, onda ona može i treba da bude konstantna. To nam omogućava suočavanje sa svijetom promjenljivih dinamičnih gradova, koje gradimo od konstantnih fizičkih jedinica, a koje nam, unutar sebe, obezbjeđuju kvalitet i to na osnovu dugotrajnog čovjekovog iskustva koje rezultuje prirodnim rastom gradova. Ove jedinice možemo projektovati ako shvatimo procese sinteze i morfogeneze iz prošlosti i ako ne pokušamo, radi transformacije tradicionalnih, otkriti nove modele života koji su izraz nepostojećih principa (Perović, 1975: 34-35).

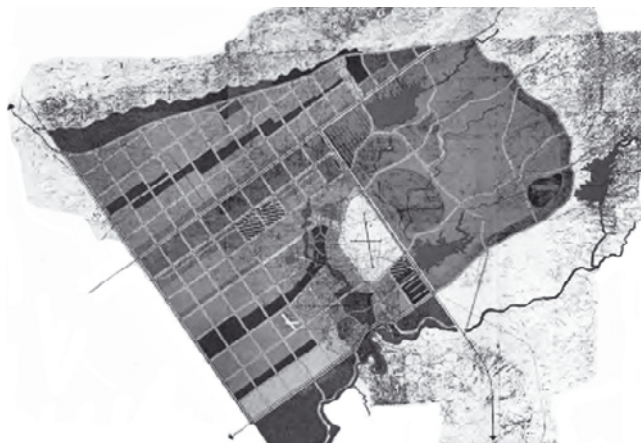
¹³⁶ Doxiadis smatra da je odvojen pristup različitih naučnih disciplina (ekonomije, društvenih i političkih nauka, tehnologije i umjetnosti) problematici grada potpuno pogrešan, jer svaka od njih, u okvirima svojih interesovanja, formira zasebne teorije o gradu, a koje, čak i kad su izuzetno vrijedne, samostalno nisu dovoljne da kvalitetno usmjere razvoj ljudskih naselja. Zbog toga je neophodno, kaže on, zastupati sveobuhvatan pristup ovoj problematici, jer uspješnu teoriju može polučiti samo uravnoteženo i povezano razmatranje svih elemenata i njihovih interakcija u procesu formiranja naselja, a tek nakon toga je ovu djelatnost moguće razgranati na posebne oblasti (Doksijadis, 1982: 36-37).

¹³⁷ Doxiadis formira sistem dvodimenzionalnih ortogonalnih ekističkih mreža, od kojih je jedna horizontalna logaritamska skala ljudskih naseobina i kreće se od nivoa jednog čovjeka – *antroposa* do nivoa cijelog svijeta – *ekumenopolisa* i gdje je veličina naselja osnovna karakteristika dimenzije – *ekistička jedinica*. Druga dimenzija obuhvata ili elemente ljudskih naselja (prirodu, čovjeka, društvo, fizičke strukture, infra i suprastrukturu) ili discipline koje se njima bave (ekonomiju, društvene i političke nauke, tehnologiju i umjetnost) (Doksijadis, 1982: 88-89). *Ekističke jedinice* su: Antropos (jedan stanovnik), Soba (dva stanovnika), Kuća (pet stanovnika), Grupacija kuća (40 stanovnika), Malo susjedstvo (250 stanovnika), Susjedstvo (1.500 stanovnika), Mali polis (10.000 stanovnika), Polis (75.000 stanovnika), Mali metropolis (500.000 stanovnika), Metropolis (4.000.000 stanovnika), Mali megalopolis (25.000.000 stanovnika), Megalopolis (150.000.000 stanovnika), Mali epiopolis (1.000 miliona stanovnika), Epiopolis (7.500 miliona stanovnika) i Ekumenopolis (50.000 miliona stanovnika) (Ibid: Slika 4). Za Doxiadisa, urbana forma je određena kinetičkim poljem u kojem je čovjeku omogućeno da se kreće i stvara svoju malu zajednicu pa, u skladu s tim, prostor grada dijeli na sektore (module, op. a.) precizno određenih dimenzija (vidi Perović, 1975).

¹³⁸ Ovdje se radi o direktnom uticaju Teorije centralnog mjesta, Walter Christallera (1933) – matematičkom modelu kojim je obuhvaćen urbani sistem zamišljen kao mreža hijerarhizovanih →

planiranja osnov ekističkog modela grada (*dinapolisa*), jer omogućava uravnotežen kontrolisan razvoj u svim smjerovima i ravnomjernu dostupnost centra, te da je to planerski princip kojeg je moguće preslikati i na nivo regije (Doxiadis, 1970; Perović, 1975; Doksijadis, 1982; Sakka, 2021).

Plan za Islamabad (1960) u sebi sublimira sve Doxiadisove teorije – *ekistiku*, *dinapolis* i *ekumenopolis*. To je ortogonalni tip oblika plana kojeg glavne osovine (definisane autoputevima) tvore tri zasebne prostorne cjeline: Islamabad (novi), Ravalpindi (postojeći) – specijalizovani i komplementarni gradovi s planiranim uravnoteženim razvojem i Nacionalni park. Cijelo metropolitansko područje je (po istom principu dalje) razdijeljeno ortogonalnom mrežom saobraćajnica, čime je artikulisana geometrijski pravilna urbana matrica zasnovana na načelu kontinuiteta – ponavljanja modula (jedinstvene mjere površine prostora nastale ovim dijeljenjem) kao kohezionog faktora čija primjena osigurava jedinstvo triju zasebnih prostornih cjelina. A dostizanje socijalnog jedinstva i kolektivnog blagostanja planirano je postepenim provođenjem integracije, u zonama stanovanja, društvenih grupa različitog zanimanja i imovinskog statusa (Sakka, 2021). Svojom koncepcijom, Plan odražava model transformacije urbane forme strukturirane na principima funkcionalističkog urbanizma u model funkcionalnog urbanog sistema, jer u sebi ocrtava i urbanizaciju i globalizaciju – hijerarhijski uređen sistem života, ovdje elaboriran kontekstom *ekumenopolisa* (Slika 51).

Slika 51: *Islamabad, Plan za metropolitansko područje*, Konstantinos A. Doxiadis (1960) Planom je ilustrovana težnja ka transformaciji modernističkih ideja o gradu i urbanizaciji, te reformi teorijskih i praktičnih principa njihove implementacije, baziranoj na sagledavanju strukturalizacije urbane forme iz holističke perspektive, a u kojoj su koncepti *mjerila* i *vremena* ključni u rješavanju pitanja rasta i promjena.

- centara. U svojoj teoriji, Christaller grad definiše kao centralno mjesto koje svoje okruženje opslužuje centralnim funkcijama, zatim pretpostavlja da je prostor relativno ravan, saobraćajno svuda jednako dostupan, gusto urbanizovan, te da su gradovi u sistemu približno jednake starosti i sa podjednakim centralnim funkcijama. Nadalje, ako je svaki grad centralno mjesto svog gravitacionog područja, Christaller kaže da je tada prostor pokriven krugovima gravitacija oko njih, pri čemu se krugovi moraju ili dodirivati ili preklapati. Ako se dodiruju, između svaka tri ostaje neispunjen prostor kojeg gradovi nastoje popuniti svojim gravitacijama, uz pretpostavku perfektne konkurencije gradova kao gravitacionih centara. A ako se preklapaju, svaki grad teži podjeli preklapljenih dijelova gravitacionih zona na pola, takođe uz pretpostavku perfektne konkurencije. To znači da, u uslovima perfektne konkurencije centralnih mjesta, gravitacione zone teže ka heksagonalnom obliku (Marinović-Uzelac, 2001: 213; vidi Ibid: 213-226; Maretić, 1996).

Analiza konteksta evropske škole planiranja pokazuje da težnja planera ka artikulaciji novog modela urbane forme, a koji će kvalitativno usmjeriti tokove nagle urbanizacije, te osigurati socijalno jedinstvo i kolektivno blagostanje u zdravoj životnoj sredini, svoj fokus usmjerava ka ekspresiji koncepcija prostorne organizacije gradskih funkcija zasnovanih na strogoj geometrijskoj pravilnosti urbane matične kompozicije i takvoj strukturalizaciji oblika plana novog, *polifirmnog* kulturnog pejzaža. U tim nastojanjima, osim ekističkog principa holističkog sagledavanja problematike ubranog razvoja i rasta i pronalaženja modela prevazilaženja višestrukih kriza grada, ove koncepcije zanemaruju kontekst neposrednog i šireg urbanog okruženja i time se svrstavaju u red utopija.

Vidimo to već u teoriji linearnog grada, prema kojoj se uravnotežen kontrolisan rast postiže artikulacijom fizičkih struktura oko širokog saobraćajnog koridora, što ga više čini nodalnim nego linearnim. Takođe, ideja o ravnomjernoj dostupnosti centra nije ostvariva u svom eksplicitnom teorijskom diskursu, jer su, zbog ograničenog izbora veza i smjerova kretanja, urbane funkcije udaljenije od onih u gradovima prostorno organizovanim po tipu koncentričnog oblika plana. Ovo za posledicu može imati pretvaranje naselja u grad-satelit, koji ekonomski nije sposoban egzistirati neovisno od nodalnog centra. Proizlazi da je uravnotežen linearan rast teško postići u uslovima egzistirajućeg linearnog razvoja, kao i to da je zgušnjavanje ovog tipa dobra strategija za već formirana linearna naselja, jer ih može učiniti kohezivnim prije nego strategija zgušnjavanja samo centralne jezgre. Nadalje, utopistički stavovi evropske škole planiranja, uobličeni u studije o urbanoj formi zasnovane na funkcionalističkim i konstruktivističkim principima, zapravo su „projekti doktrine, a ne planovi za gradove i primjeri su projektnog shvatanja urbanizma“ (Marinović-Uzelac, 1989: 235) prema kojima je cjelinu grada moguće sagledati samo kao amalgam međusobno indiferentnih urbanih funkcija namijenjenih jednoj apstraktnoj teritorijalnoj društvenoj zajednici.

I konačno, megastrukture kao oblik prostorne organizacije, a čije uspostavljanje naročito problematizuje dizajn konstrukcije i tehnološke mogućnosti gradnje, te unifikaciju elemenata svrsishodnih polifunkcionalnoj opremljenosti sistema, svojom masom i materijalnom snagom emituju antikonkretualne kodove, koje organski generisana urbana forma ne prihvata, baš kao ni radikalnu transformaciju životnog prostora u posve imaginarnom toposu.

Na kraju zaključujemo da kontekst evropske škole planiranja afirmiše modele transformacije urbane forme optikom sistematske intencije snaženje grada, bazirane na funkcionalno-racionalnoj namjeni površina i takvom prilagođavanju urbane morfološke strukture potrebama industrijskog društva. S jedne strane, kontinuitet tog procesa označen je naporima za kvalitetnim sagledavanjem društvenih mijena, koje iniciraju progresivnu transformaciju i ilustruju generičku osnovu njenog karaktera, dok je, s druge strane, prostorno-vremenska sukcesija (osim u rijetkim slučajevima novih artikulacija tipa) evidentna u diskontinuitetu izraženom nemogućnošću redefinicije ukorijenjene naravi urbane forme da podrži promjene. Dakle, riječ je o dominantno teorijsko-ideološkim konotacijama kvalitetnog usmjeravanja tokova urbanizacije i kreiranja opšteg egzistencijalnog blagostanja, a koje rezultuju orijentacijom ka radikalnoj transformaciji naslijeđenih

kodova urbane forme, ka oblikovanju novog simboličkog životnog okruženja, strogo određenog i standardizovanog modela organizacije urbanih funkcija i koncepta zajednice.

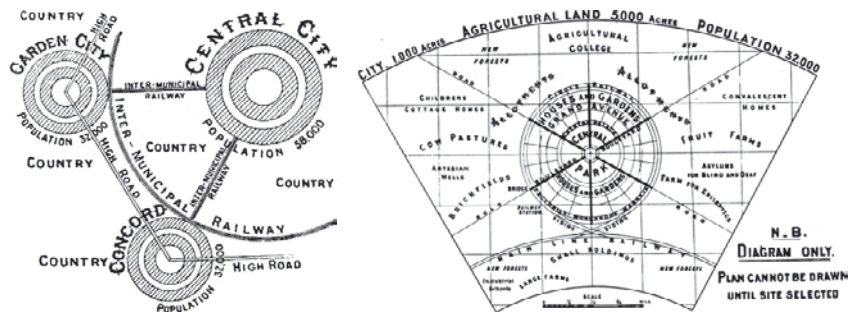
Anglo-američki kontekst – škola planiranja

Burni ekonomski i društveni tokovi XIX vijeka, industrijalizacija i s njom povezana nagla urbanizacija koje su ga obilježile, reflektovali su se u polju čovjekovih spoznajnih i stvaralačkih dostignuća i uticali na oblikovanje nove urbanističke misli i stava prema prostornosti. U tom turbulentnom periodu intenzivnih razvojnih procesa, porasta broja gradskog stanovništva i transformacije aglomeracijske i socio-ekonomske strukture, Engleska znatno prednjači u odnosu na ostale evropske zemlje. Ali kako to biva da prosperitet neminovno prati niz negativnosti, tako su morfološke, funkcionalne, ekonomske i demografske promjene, vezane uz socijalno prestrukturiranje agrarnog u neagrarno stanovništvo, za posljedicu imale agresivan rast gradova i razvoj predgrađa, trendove izražene u generisanju urbanizovanih područja i depopulaciji sela. U takvom okruženju i ako znamo da je društvena misao najplodnija u kriznim historijskim periodima, posve je razumljivo da ni rođenje utopije na samom kraju XIX vijeka u Engleskoj nije slučajna pojava. Riječ je o konceptu vrtnog grada koji je odigrao važnu ulogu u urbanizmu XX vijeka, a njen autor, Ebenezer Howard, smatra se jednim od začetnika modernog urbanog planiranja.

Ebenezer Howard, tvorac utopijski obojene ideje vrtnog grada (1902)¹³⁹, predlaže formiranje novog modela urbane forme, kojom će se, zahvaljujući savremenim tehničkim sredstvima, izbrisati razlike između sela i urbane aglomeracije, odnosno zadržati ekonomske i kulturne prednosti gradskog načina života i ekološke pogodnosti življenja u ruralnoj sredini. Njegov vrtni grad je samostalna zajednica, kolektivna¹⁴⁰ svojina unaprijed određene površine i broja stanovnika, i podiže se za potrebe stanovanja radnika zaposlenih u industriji. Koncipirana je po tipu koncentričnog oblika plana, proisteklog iz kružne matične kompozicije prstenasto razmještenih zona – industrije uz željeznicu na periferiji i tamponom zelenila odvojene od stambene zone, te kontinuiranog pojasa poljoprivrednog zemljišta (vrtova) oko cijelog grada. U slučaju povećanja broja stanovnika, formiraju se gradovi-sateliti, radijalnom mrežom brzih komunikacija povezani u policentrični sistem koji ne ugrožava zonu vrtova (Marinović-Uzelac, 1989; Fishman, 1994; Mamford, 2001; Mirkov, 2007) (Slika 52, str. 124).

¹³⁹ Howardova knjiga pod naslovom Sutra: miran put ka stvarnoj reformi (*To-morrow: a Peaceful Path to Real Reform*), objavljena 1898. godine, danas je poznatija pod naslovom Vrtni gradovi sutrašnjice (*Garden Cities of To-morrow*) iz 1902. godine (Fishman, 1994: 23) i mnogi je smatraju najvažnijom u historiji urbanog planiranja. Ali, stvarni zametak Howardove ideje vrtnog grada je u članku ekonomiste Alfreda Marshalla iz 1884. godine u kojem on ističe da je, zbog načina organizacije željezničke mreže u Velikoj Britaniji i skupog gradskog zemljišta, koncentracija industrije u Londonu takva da je ekonomski iracionalna, te predlaže osnivanje komiteta koji će otkupiti jeftine slobodne parcele izvan grada i na njih premjestiti industriju i radnu snagu. Time bi, smatra Marshall, vrijednost zemljišta u novim industrijskim parkovima naglo porasla, a komiteti bi ubrali značajan profit. Howard je preuzeo ovu Marshallovu ideju i prilagodio je vlastitim ciljevima (Ibid: 45-46), što se kosi s mišljenjem mnogih da je uticaj Soria y Mataea na Howarda dominantan. Mada, postoje stanovite sličnosti u modelima urbane forme jednog i drugog autora.

¹⁴⁰ Upravo zbog isticanja duha zajedništva i kolektivnih vrijednosti, posebno javnog vlasništva nad zemljištem, Howard je smatran pobornikom socijalizma, a zapravo je pokušao usaglasiti slobodu pojedinca i društvenu kontrolu (Mirkov, 2007: 318).

Slika 52: Vrtni grad, Ebenezer Howard (1902)

Model strukturalno-socijalne urbane i humane forme, utemeljen na biološkim kriterijima dinamičke ravnoteže i sklada u široj ekološkoj matrici selo-grad, gdje duhovne potrebe čovjeka dolaze u prvi plan.

Letchworth¹⁴¹ (1904) je prvi vrtni grad u Engleskoj. Njegov razvoj je potakao osnivanje Welwyna¹⁴² (1919), ali i Novih gradova poslije Drugog svjetskog rata. Najintenzivnija primjena Howardovih ideja bila je 60-ih godina XX vijeka. Planeri brojnih evropskih zemalja su ih prilagođavali svojim uslovima, naročito u obnovi gradova poslije oba svjetska rata, dok su u SAD krivo interpretirane, a u Rusiji su stekle brojne pristalice i doživjele materijalizacije (Ibid; Neubauer et al., 2010).

Howardov najveći doprinos nije toliko u fizičkom (pre)oblikovanju grada koliko u razvijanju organskih koncepcija na kojima se taj oblik zasniva. Gradu je postavio biološke kriterije dinamičke ravnoteže i organskog sklada – sklada između grada i sela u široj ekološkoj matrici, kao i sklada između različitih gradskih funkcija. Ideja zajedništva i kolektivnog duha ostvaruje se demokratskim obrascima, a duhovne potrebe čovjeka dolaze u prvi plan. Howardov najveći uspjeh ogleda se u tome da je učinio da njegov vrtni grad ne ostane utopija, statičan model otrgnut od stvarnosti. Njegov holistički pristup se dosljedno uklapa u koncept strukturalno-socijalne urbane i humane forme koji, pored ekološkog i socijalnog, obuhvata ekonomski, politički i kulturni aspekt čovjekova života. U tom smislu, Howardova ideja vrtnog grada mnogo je više vizionarska nego utopistička (Mamford, 2001; Mirkov, 2007).

Raymond Unwin, kojem je veza s vrtnim gradom označila početak duge karijere urbanog planera i učinila ga vodećim britanskim autoritetom na tom polju, svoj doprinos teoriji o strukturalizaciji novog modela urbane forme, kojom će se omogućiti kontrola nad negativnim trendovima nagle urbanizacije i osigurati socijalno blagostanje u zdravoj životnoj sredini, osim Howardovom, duguje i uticaju William

¹⁴¹ Raymond Unwina i Barry Parkera, planere prvog vrtnog grada, je konfiguracija terena primorala da napuste Howardov koncentrični model, ali njihov plan ipak poštuje princip zoniranja (Ibid: 322). Nadalje, prvi vrtni grad je trebao da bude ekonomski, politički i kulturno neovisan od bilo kojeg drugog grada, ali je u praksi postao grad-satelit, bez sopstvene poslovne i privredne osnove. Međutim, otvoreni plan i ozelenjene površine smatrani su dokazom da je ideja vrtnog grada ostvarena (Ibid: 331). Pored toga, vrtni grad nije samo arhitektonska konstrukcija modela urbane forme, već je inspirisan i socijalnim duhom u funkciji ukupnog poboljšanja života čovjeka.

¹⁴² Zbog većeg udjela stanovnika koji svakodnevno putuju na posao u London, Welwyn mnogi smatraju gradom-satelitom, a ne pravim vrtnim gradom. Iako se nalazi na određenoj udaljenosti od nodalnog centra i fizički je od njega odvojen zelenim pojasom, grad-satelit je niža urbana forma u odnosu na vrtni grad, jer je ekonomski ovisan o tom urbanom centru (Ibid: 323).

Morrisa¹⁴³. Tako Unwin (u saradnji s Barry Parkerom) Howardove ideje, utkane u racionalan model radijalno-koncentričnog tipa oblika plana, dograđuje vlastitom vizijom *iznimno lijepog grada* – koncepcijom izvedenom iz organizacije srednjovjekovnog sela viđenog Morrisovom optikom. U stvarnosti suočen s teškoćama formiranja i naseljavanja Letchwortha na velikoj udaljenosti od Londona, to je značilo transponovanje ideje vrtog grada u koncept vrtog predgrada, koje će usmjeriti napore ka boljoj distribuciji stanovništva i zaustavljanju prekomjerne koncentracije, planiranju upotrebe zemljišta i unapređenju kvalitete života lokalne zajednice. Koncept je uobličen u vrtne predgrađe Hampstead (1907) i to po uzoru na srednjovjekovnu amorfnu urbanu matičnu kompoziciju sazdanu iz formalnog centra prema kojem konvergiraju prave radijalne glavne komunikacije koje, s nepravilnim sporednim saobraćajnicama i linijski grupisanim jednopodručnim kućama duž njih, tvori koherentan sistem (Slika 53). Međutim, uprkos suprotnim nastojanjima, Hampstead je grad-satelit, bez sopstvene ekonomske i privredne osnove i bez ostvarene željene društvene ravnoteže (Fishman, 1994; Mamford, 2001; Toker et al., 2006; Mirkov, 2007).

Slika 53: Vrtne predgrađe Hampstead, Raymond Unwin (1907)

Inspirisani Howardovim idejama i vođeni željom da pripadnicima svih društvenih klasa obezbijede lijepo i zdravo mjesto za život, Henrietta Barnett, engleska društvena reformatorica, prosvjetna radnica i književnica, i njen suprug Samuel Augustus Barnett, vikar, osnivaju *Hampstead Garden Suburb* (1906), a čija gradnja, prema planu Unwina i Parkera, započinje već naredne godine (vidi Toker et al., 2006: 33-34). Slika prikazuje Unwinov plan kompletnog predgrada (1911).

Kontekst ideje vrtog grada u stvarnosti derivira iz okvira ranije kritike grada industrijske civilizacije, utemeljene na misli utopijskih socijalista¹⁴⁴ – dominantnoj struji

¹⁴³ William Morris promišlja društvenu ulogu umjetnosti i idealne uslove za njenu proizvodnju. Kao zagovornik utopijskog socijalizma, protivnik je industrijalizacije i pobornik srednjovjekovlja. Tvrdi da napori umjetnika u stvaranju lijepog društva ne mogu biti izolovani od pokušaja aktivista da stvore pravedno društvo (vidi Fishman, 1994). Oblikuje model *novog grada*, kojim podržava stav da je većina industrije pokretna i da može biti locirana na svakom mjestu gdje ima radne snage, te mu daje ekonomsko opravdanje u tumačenju načina prevazilaženja nagomilanih urbanih problema. Tvrdi da će gradovi jednog dana morati platiti jako visoku cijenu socijalnih troškova kao naknadu za narušeno zdravlje i loše uslove stanovanja svojih građana.

¹⁴⁴ Utopijski socijalizam je odgovor na društvenu i političku situaciju, nastalu u periodu između 1789. i 1848. godine, u kojem industrijska i urbana transformacija radikalno mijenjaju uslove života i u kojem utopijski socijalisti tragaju za idejama reforme pojedinca i društva, bazirane na udruživanju, saradnji, univerzalizmu i kozmopolitizmu (Vejevoda, 1990: 605). Oni nastoje međuljudskim

socijalizma u prvoj polovini XIX vijeka, a koju predstavljaju Henri de Saint-Simon, Robert Owen i Charles Fourier. Iako zastupaju različite teorijske koncepcije, zajedničko im je to da kritiku velikog industrijskog grada zasnivaju na činjenici otuđenja pojedinca i za cilj postavljaju rođenje novog čovjeka, potpuno nezavisnog od mjesta i vremena i definisanog tipskim potrebama, koje se mogu naučno odrediti. Tvrde da racionalizam, nauka i tehnika vode ka rješenju međusobnih, te konflikata između ljudi i svijeta, a ovom njihovom optimističkom mišlju, okrenutoj ka budućnosti, vlada ideja napretka. U takvom misaonom koordinatnom sistemu, prostoru dodjeljuju karakter otvorenog, ispresijecanog prazninama i zelenilom, a model urbane forme temelje na analizi ljudskih potreba i, s tim u vezi, zagovaraju jasnu distinkciju gradskih funkcija na zone stanovanja, rada, kulture i rekreacije. Tako tradicionalni zgusnuti grad dovode u sraz s novom raspršenom strukturalizacijom autonomnih, na neizgrađenim površinama slobodno organizovanih, zatvorenih prostornih cjelina (komuna, falangi), što je označilo početak rastakanja postojećeg koncepta urbane forme i rađanje novog modela grada-sela. Njime se odbacuje cjelokupno umjetničko naslijeđe prošlosti i otvara put ka konceptualizaciji novog grada u skladu sa zakonima *prirodne* geometrije (VeJVoda, 1990; Šoe, 1978).

Robert Owen, početkom XIX vijeka u New Lanarku¹⁴⁵, ostvaruje svoj socijal-reformatorski model male autonomne industrijske zajednice, zasnovan na principima komunitarizma i kooperacije, i koristi ga kao ogledno područje u kojem valorizuje učinke socijalne refome u okvirima specifične prostorne organizacije. Iskustva New Lanarka tako primjenjuje u daljem razvoju svoje teorije o idealnom, ekološkom, funkcionalnom, tehnološki opremljenom i odgojnom naselju, autonomnoj polururalnoj zajednici određene površine i ograničenog broja stanovnika, a koju materijalizuje (1825) osnivanjem kolonije New Harmony¹⁴⁶. Koncipira je kao zatvoren prostorni sistem kvadratne osnove, čiju matricu formira primjenom jedinstvenog modula – ustanovljene jedinice mjere površine fizičke strukture – pojedinačnih objekata (takođe kvadratne osnove), koje artikuliše kontinuirano po obodu velikog kvadrata. Unutrašnji prostor dijeli po istom principu primjene modularnosti, pa ovom geometrijski izrazito pravilnom matičnom kompozicijom ostvaruje cjelovitost sistema. Centralnoj zoni dodjeljuje javne funkcije i pomoću njih determiniše duh komunitarizma i kooperacije, a svoj grad-selo uokviruje pravolinijskom mrežom puteva, te širokim pojasom vrtova odvaja od bliže industrijske i udaljenije poljoprivredne zone (Slika 54). Međutim, izražena rigidnost urbane i socijalne forme, očekivanja i od pojedinca i od zajednice da slijede ove nametnute ideale, pokazali su da prostorni determinizam i onaj pravila življenja ne tvore platformu s koje je moguće unaprijediti urbanitet, socijalne odnose, ni socijalnu interakciju, pa New Harmony uskoro prestaje egzistirati. A upravo taj događaj Owenovu teoriju približava utopiji, iako je ponikla iz stvarnog svijeta i u svrhu oblikovanja realne

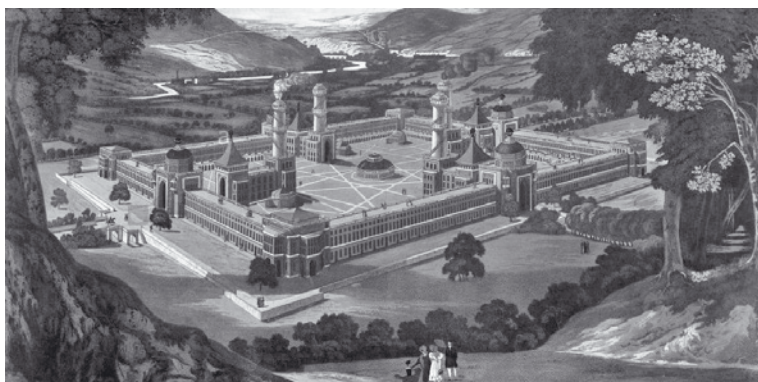
→ —————
odnosima odrediti krajnji oblik, ali u okvirima savršene zatvorene zajednice, modelske institucije čiji će uticaj generisati emancipaciju i opštu transformaciju ljudskog roda (Kalanj et al., 2004: 13).

¹⁴⁵ New Lanark je 2001. godine uvršten na UNESCO-ov popis svjetske baštine (vidi Internet 7).

¹⁴⁶ Za osnivanje kolonije New Harmony, Owen kupuje 30.000 jutara zemlje u državi Indiana (SAD), ali zajednica se raspada već tri godine kasnije (Šoe, 1978: 73) zbog, po mišljenju mnogih analitičara, nedostatka zajedničkog cilja, makar i iracionalnog, koji će osnažiti duh kolektivizma na račun individualizma. A dogodilo se upravo suprotno.

urbane forme, podesne za život jedne produktivne ljudske zajednice (Šoe, 1978; Mumford, 2008; Čaldarović, 2011).

Patrick Geddes¹⁴⁷, uvjeren u važnost razumijevanja procesa razvoja i rasta grada, ali i njihove uloge u životu čovjeka, zagovara osnivanje *polistike* – grane sociologije orijentisane ka izučavanju porijekla, prostornog razmještaja, funkcionalne, strukturalne i uopšte kulturološke geneze gradova, a koja će, kao primijenjena nauka, teorijski i praktično kvalitativno usmjeriti napore za unapređenjem uslova življenja, kao i tokove evolucije urbanih sredina. Pritom polazi od analize aktuelnog stanja urbane forme (geografskih, historijskih i socioloških uticajnih faktora), koju smatra nužnom u naučnom predviđanju njene budućnosti i, što je važnije, u kontroli opasnosti od povlačenja u utopiju¹⁴⁸. Na temelju toga, gradi *polistiku* – precizno definisan i konkretno primjenljiv metodološki postupak¹⁴⁹ podređen buđenju svijesti i odgovornosti društva prema (re)modelovanju urbane forme, odnosno prostorne organizacije grada u svrhu postizanja socijalnog blagostanja, te tvrdi da sveobuhvatno *polističko* istraživanje treba prethoditi izradi svakog urbanističkog plana (Šoe, 1978; Mumford, 2001; Mumford, 2010).

Slika 54: *New Harmony*, Robert Owen (1825)

Kritike grada industrijske civilizacije, inspirisane teorijskim koncepcijama Owena (i drugih socijalnih utopista), polučile su brojne utopijske projekte, ali i kristalizaciju i djelimično ostvarenje ideje vrtnog grada. Tako Titus Salt gradi industrijska naselja Saltaire (1853), Bourville (1870) i Port Sunlight (1888), George Pullman podiže Pullman City (1880), dok u Francuskoj (1856) nastaje prvi vrtni grad na svijetu, Le Vésinet. A cijeli ovaj pokret okrunjen je vidnim uspjehom, ostvarenjem vrtnih gradova-satelita, Letchwortha (1904) i Welwyna (1919) (Marinović-Uzelac, 1978: 19).

¹⁴⁷ Ako je Unwin najveći britanski urbani planer svog vremena, onda je Geddes najveći teoretičar urbanog planiranja. Iskovao je, sada već klasične, pojmove – konurbacija, paleotehnička i neotehnička era i tu se prepoznaje uticaj na Mumforda, čiji je bio učitelj. Posebno je značajan njegov doprinos u formiranju prvih vrtnih gradova. Autor je dvije knjige iz oblasti urbanizma: *Razvoj grada* (*City Development*, 1904) i *Gradovi u evoluciji* (*Cities in Evolution*, 1915) (Šoe, 1978: 300).

¹⁴⁸ Geddes pravi razliku između *utopije* i *eutopije*, pa prvu objašnjava kao neostvarivu ideju, a drugu kao onu koja odgovara svakom posmatranom gradu. Ovu razliku prihvata i Mumford (Ibid: 302; vidi Mumford, 2008: 247-249).

¹⁴⁹ Geddesov metodološki postupak u urbanom planiranju, kojeg je osnovao i uspostavio u rasprostranjenom i nama danas bliskom shvatanju svijeta, sastoji se iz ovih faza istraživanja: 1. Situacija, topografija i prirodne mogućnosti, 2. Kopneni i vodni putevi, 3. Industrija, fabrike i trgovine, 4. Stanovništvo, 5. Prethodno i sadašnje uređenje i razvoj grada i 6. Buduće uređenje i razvoj grada: prijedlozi i planovi (vidi Šoe, 1978: 304-305).

Ovaj svoj stav Geddes afirmiše u vrijeme velike popularnosti Howardovog koncepta vrtnog grada kao mjesta formiranja novog socijalnog društva i postavlja temelje sociološkom pristupu proučavanju urbanizacije i novom razumijevanju odnosa grad-regija, razvijajući tako model regionalnog planiranja u ideji nedjeljivosti društvenih procesa i prostornih oblika podesnih za njihove manifestacije. U svom Planu za Tel Aviv (1925) privržen je ideji vrtnog grada koji *izrasta* iz pejzaža i u kojem izostaju jasne granice između fizičkih struktura i prirodnog okruženja, dakle odan je spoznaji da Howardov princip (prostorne) organizacije urbane forme nije primjenljiv na postojeće, brzorastuće urbane sredine. Na tom tragu, njegov prijedlog teži ka artikulaciji geomorfološkog tipa oblika plana, iskazanog u pragmatičnom funkcionalnom korištenju topoloških datosti prirodnog reljefa za umještanje urbane matrice, a kojeg karakteriše skladna integracija fizičkih struktura kulturnog pejzaža u prirodni krajolik (op. a.). Tako urbanu matičnu kompoziciju formira hijerarhijskim strukturiranjem komunikacija, gdje ukrštanjem glavnih saobraćajnica definiše sistem ozelenjenih gradskih blokova i u kojoj one, zajedno s unutarblokovskim ulicama i pješačkim stazama, konvergiraju ka velikom javnom parku u centru grada (Slika 55). Nada se utjelovljenju vrtnog grada-sela u samom srcu grada, po njegovom mišljenju, paradigmi nove socijalne interakcije u svrhu obnove tadašnjeg urbanog društva. A svojim modelom regionalnog planiranja (aglomeriranjem naselja – sela, velikih i malih, starih i novih gradova u konurbaciju s Tel Avivom kao njihovom sponom) teži osnivanju i historijskoj kontekstualizaciji modernog naselja u *drevnoj domovini*. Međutim, osim Geddesove saobraćajne matrice koja je (uglavnom) izvedena, realizacija ideje vrtnog grada doživjela je krah ponajviše zbog toga što je *pastoralna slika* urbanog prostora ovdje bila daleko ispred svog vremena i odbačena je od strane brojnih doseljenika (Schwartz, 1995; Alon-Mozes, 2011; Rubin, 2013).

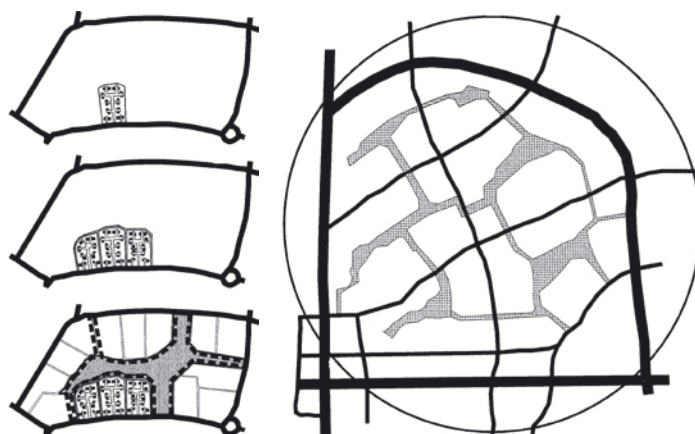
Clarence Stein i Henry Wright razvijaju koncept susjedstva, model urbane forme koji postaje jedan od glavnih uzora u urbanom planiranju i oblikovanju grada XX

Slika 55: Plan za Tel Aviv, Patrick Geddes (1925)

Kao model transformacije urbane forme, Plan odbacuje uobičajenu dihotomiju priroda-kultura ili selo-grad i pokušava dokazati da su razvoj ruralnog, poljoprivrednog krajolika i izgradnja metropole zapravo komplementarni procesi.

vijeka. Njihov Plan za Radburn (New Jersey, 1929) najjasnije oslikava ideju susjedstva, pa po njemu cijeli koncept nosi naziv Radburn model. Počiva na prostornoj organizaciji hijerarhijski strukturiranoj u četiri nivoa: modul (op. a.), blok, superblok i susjedstvo. Modul, sastavljen iz jednoporičnih kuća (s dvorištima ispred i vrtovima iza) postavljenih oko slijepe pristupne saobraćajnice, zapravo je ustanovljena jedinica mjere površine prostora čije ponavljanje osigurava jedinstvo agregata. Odnosno, načelo kontinuiteta ovdje je artikulirano grupiranjem modula, međusobno razdvojenih pješačkim komunikacijama, koji tvore blok. Blokovi, raspoređeni oko centralno pozicioniranog parka kojeg istovremeno zatvaraju i općrtani servisnom kolskom saobraćajnicom, dalje formiraju superblok. I konačno, superblokovi, uokvireni glavnom kolskom saobraćajnicom i nerijetko u kombinaciji s nekom prirodnom barijerom, čine susjedstvo¹⁵⁰. A grupiranjem susjedstava nastaje grad (Phillimore, 1977; Patricios, 2002) (Slika 56).

Slika 56: Radburn model susjedstva, Clarence Stein i Henry Wright (1929)

Slika prikazuje model generiranja susjedstva po principu: modul → blok → superblok → susjedstvo (sastavljeno iz šest superblokova), čijim daljim grupiranjem nastaje grad. Nakon Radburna, Stein i Wright izrađuju i druge planove: Chatham Village, Pittsburgh (1932), Greenbelt, Maryland (1937), Baldwin Hills Village, Los Angeles (1941), a njihov koncept susjedstva primijenjen je i u nekoliko britanskih planova, od kojih se posebno izdvaja Plan Velikog Londona (Patricios, 2002: 26).

Vidimo da je Radburn modelom, pored prostornog, predviđeno i hijerarhijsko strukturiranje kolskih komunikacija – od slijepih pristupnih svakoj pojedinačnoj parceli, preko servisnih koje okružuju svaki superblok, do glavnih koje ograničavaju susjedstvo, što omogućava potpuno razdvajanje pješačkog od kolskog saobraćaja, artikulaciju ideje koju Stein i Wright smatraju najistaknutijom u procesima planiranja i oblikovanja urbane forme u eri automobila. Tako ova strukturalizacija postaje okosnica dizajna urbane matrice, koja teži ka svom umještanju u geomorfološki tip oblika plana i, posljedično, ka funkcionalnom korištenju topoloških datosti prirodnog reljefa za formiranje grada novog doba. Međutim, skladna integracija fizičkih struktura kulturnog pejzaža u prirodni krajolik ovdje je samo

¹⁵⁰ Posebno zanimljivo bi bilo uporediti Radburn model susjedstva s konceptom prostorne organizacije Sarajeva od sredine XV vijeka dalje, kada su se tu, u dolini rijeke Miljacke, stabilizovali osmanska vlast i orijentalna kulturna dominacija, a čiji je uticaj obilježio naredna četiri vijeka razvoja grada tipično orijentalnog tipa. S tim u vezi i u svrhu boljeg razumijevanja modela susjedstva (mahale) u Sarajevu, skoro pet vijekova starijeg od Radburn modela, vidi Čakarić et al., 2018.

djelimično ostvariva i uzmiče pred rigidnom formom ortogonalnog oblika plana, koji, takav, postaje neminovnost zbog ponavljanja modula, što rezultuje geometrijski pravilnim rasporedom parcela i fizičkih struktura okomitih na komunikaciju i, ukupno, funkcionalno progresivnom formom kulturnog pejzaža.

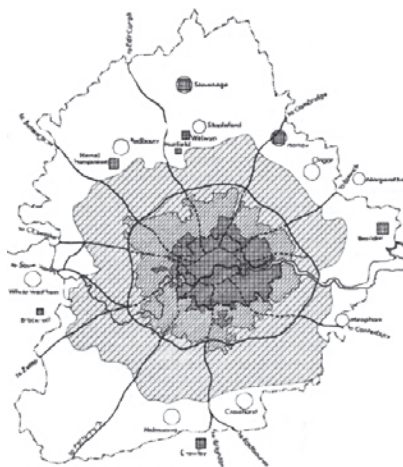
Nadalje, namjera Steina i Wrighta nije društvena reforma uobličena u dizajn grada koji će je afirmisati i podržati, već kreiranje autonomnog susjedstva, planiranog za određen broj stanovnika, a koje će obezbijediti svakom pojedincu ulogu u društvenom životu, omogućiti socijalnu interakciju, te pružiti osjećaj pripadnosti i identiteta. Mogućnost ostvarivanja autonomije cjeline susjedstva tako vide u formiranju stambenih, komercijalnih i industrijskih zona, gdje susjedstva nisu funkcionalno jasno diferencirana, već se međusobno preklapaju i nadopunjuju i time obezbjeđuju ekonomsku održivost, svima jednaku dostupnost servisima i javnim prostorima (parkovima) (Ibid).

I konačno, Stein i Wright vizualizuju susjedstvo kao konstitutivni modul urbane forme i zagovaraju još jednu hijerarhijsku strukturalizaciju, ovaj put na relaciji susjedstvo-grad-regija. Vjeruju da budućnost urbanog razvoja treba temeljiti na razvoju regionalnog grada, sastavljenog iz više manjih gradova i povezanih parkovskim ili otvorenim autoputevima. Tu se jasno očitavaju uticaji Howarda i Geddesa, s tom razlikom da su Steinove i Wrightove zajednice (sastavljene iz modula – jedinica susjedstva) planirane kao specijalizovane za tačno određenu djelatnost, disperzne u prostoru i na regionalnim međusobnim udaljenostima. Zapravo je riječ o težnji ka kreiranju mreže funkcionalno usmjerenih gradova, ali je fokus ostao zadržan na mjerilu grada, sastavljenog iz jedinica susjedstva razvijenih na regionalne dimenzije, umjesto na mjerilu regije i gradova u njoj (Ibid, Marinović-Uzelac, 1989).

Patrick Abercrombie, prominentna figura pokreta vrtnih gradova i gorljivi zagovarač regionalnog planiranja za čije koncipiranje slijedi Geddesov metodološki postupak *polističkog* istraživanja, predstavlja Plan Velikog Londona (1944)¹⁵¹ – radialno-koncentrični tip oblika plana grada kao model prostorne organizacije regionalnog područja Londona. Plan predviđa razvoj četiri koncentrične zone (prstena) – jednu užeg urbanog područja i tri regionalne. Na prvi prsten naslanja se zona stambenih predgrađa, okružena širokim pojasom zelenila kao trećim prstenom (s poljoprivrednim površinama, te nastavkom i završetkom urbanih parkova) – tampon-zonom kojom se istovremeno kontroliše rast Londona i od njega odvaja četvrti prsten u kojem su novi (izgrađeni i planirani) funkcionalno usmjereni vrtni gradovi-sateliti, po uzoru na Letchworth i Welwyn, a u svrhu decentralizacije

¹⁵¹ Godinu dana ranije (1943), u saradnji s John Forshawom, predstavlja Plan Okruga London, kojim, uz Plan Velikog Londona (1944), nudi rješenja problema uzrokovanih nekontrolisanim rastom grada, nekoherentnim razvojem fizičkih struktura, saobraćajnim gužvama, lošim uslovima stanovanja, neadekvatnom distribucijom javnih (ozelenjenih) prostora i isprepletanošću funkcija stanovanja i rada (industrije). Oba plana zajedno predstavljaju najznačajniji doprinos praksi urbanog planiranja u Velikoj Britaniji, a metode koje je tu Abercrombie razvio i primijenio su kasnije standardizovane i još uvijek ih koriste arhitekti, urbanisti i planeri. Podržavajući Howardove koncepcije urbanog planiranja i istovremeno nadahnut uvjerenjem da niz malih zajednica funkcionišu bolje od jednog velikog centra, u dvije decenije (1922-1942) izrađuje 16 regionalnih planova. U svakom polazi od važnosti očuvanja kvalitete prirodnog krajolika, te potrebe za unapređenjem postojećih ili kreiranjem novih javnih ozelenjenih prostora, ne zaboravljajući pritom važnost uloge gradova (nodalnih centara, op. a.) u regionalnoj i ukupno nacionalnoj privredi (van Roosmalen, 1997: 258-260).

industrije i za nju potrebne radne snage. Takođe, Abercrombie dizajnira i prostorno striktno diferencira autonomne jedinice susjedstva na regionalnom, urbanom i nivou gradskog bloka, težeći ka tome da takvom prostornom organizacijom obezbijedi skladnu socijalnu integraciju i interakciju. Konačno, pristup Londonu omogućava pomoću pet prstenastih obilaznica, dok 10 glavnih radijalnih saobraćajnica povezuju nove vrtne gradove-satelite s Londonom. Ili drugačije, sve tri regionalne zone su radijalno-koncentričnom mrežom saobraćajnica povezane s užim urbanim područjem koje i tvore takvu matičnu kompoziciju (op. a.) (van Roosmalen, 1997; Mirkov, 2007; Láposi, 2014) (Slika 57).

Slika 57: Plan Velikog Londona, Patrick Abercrombie (1944)

Plan Velikog Londona i Zakon o novim gradovima (1946) utrlji su put osnivanju 20 novih gradova u Velikoj Britaniji, od kojih je osam smješteno oko Londona: sjeverno od Temze – Stevenage (1946), Hemel Hempstead (1947), Harlow (1947), Welwyn Garden City (1948), Hatfield (1948) i Basildon (1949) i dva južno od Temze – Crawley (1947) i Bracknell (1949) (van Roosmalen, 1997: 263).

Frank Lloyd Wright formuliše model postindustrijskog grada u vrijeme kada je avangarda modernizma, koristeći revolucionarne konstruktivne i tehnološke novine, arhitekturu prilagodila svijetu mašinske proizvodnje i uključila konstruktivni sistem objekta među ekspresivne elemente arhitektonskog rječnika. Sami objekti postali su mašine koje služe i potrebe čovjeka oblikuju u skladu s ekonomskim kriterijima. Zahtijevajući malo u pogledu smještaja, samo slobodan prostor, mogle su stajati bilo gdje, na selu ili unesene u urbano tkivo, a njihovim prostim multipliciranjem mogao je nastati grad. Tako je u *eri mašinske civilizacije*, kako je naziva Le Corbusier, ostvarena arhitektonska revolucija nudila svoja sredstva urbanizaciji gradova (Čakarić et al., 2019).

Međutim, Wrightov stav je suprotan. Smatra da arhitektura sadrži dubok unutrašnji smisao koji je potpuno izvan okvira (tada) važećih formalističkih shvatanja njenih zakonitosti. Uči od prirode, ali ne kopira njene oblike, već opaža mehanizme na kojima se ti oblici grade i, prihvatajući kao osnov strukturalistički princip u dizajnu arhitektonskog djela, prostor modeluje iznutra prema vani, pritom težeći ka sveobuhvatnoj integraciji prirode i čovjeka u kontinuiranom pokretu. Tako on postaje vatreni pobornik ideje da arhitektura, evidentno neodvojiva od ljudske egzistencije, u svom izrazu poprima karakter živog organizma (Radović, 2005; Heinz, 2007).

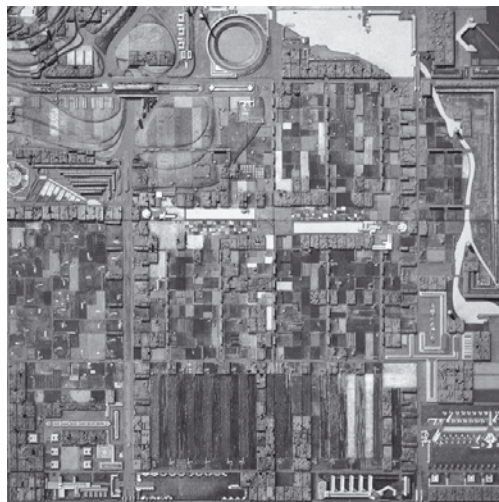
Takvoj organskoj arhitekturi, koja *izrasta* iz pejzaža i *odriče* se svake vrste tipologije u korist velike raznovrsnosti, sasvim logično odgovara teorijska koncepcija idealne, decentralizovane urbane forme, koja je zapravo Wrightov protest protiv prenamaglašene koncentracije stanovništva i urbanih aktivnosti u velikim američkim gradovima. Ogorčen zbog nedostatka, kako ih naziva, esencijalnih egzistencijalnih elemenata – prostora, zraka, svjetlosti, tišine – razvija utopiju Broadacre City (1935)¹⁵², viziju plana za savršen postindustrijski grad.

Broadacre je ideja grada s jednoporodičnim kućama, kojim pripada po jedna akra (oko 0,4 ha) zemljišta u privatnom vlasništvu, a koje *proizlaze* iz topografije i gdje ljepota pejzaža ne odražava samo karakter urbane forme, već je njen osnovni element (Šoe, 1978; Krier, 1999; Neubauer et al., 2010). To je ortogonalni tip oblika plana naselja, artikulisan primjenom načela kontinuiteta – multiplikacije jedinstvenog modula (ustanovljene jedinice mjere prostora – zemljišne parcele površine jedne akre) u slobodnom prostoru, što rezultuje geometrijski pravilnim rasporedom parcela i fizičkih struktura okomitih na kolske komunikacije i, ukupno, funkcionalno usmjerenom formom kulturnog pejzaža sastavljenog iz društvenih centara, proizvodnih i agrikulturnih zona, ispresijecanih parkovima u težnji ka strukturiranjem *tepih-sistema* kao modela urbanizacije. Tako nastaje mrežasti raster urbane matrice koji balansira između iskorištenosti egzistencijalnog prostora i geometrijski izrazito pravilne strukture grada podložne beskonačnom horizontalnom prostiranju (Slika 58).

Paradoks je to što Wright svoju viziju idealne organske urbane forme umješta u tip ortogonalne urbane matrice kompozicije, kojoj je, vidjeli smo, esencija odvajanje od prirode, negiranje geomorfoloških datosti terena i insistiranje na artikulaciji urbanog konteksta koji dozvoljava neograničen broj multiplikacija modula, odnosno nezavisan razvoj u svim smjerovima, što je odlika kontinuirane transformabilnosti. Time, iako uvjeren da rješava problem, po njegovom mišljenju, dehumanizovanog grada, ipak zanemaruje sve prirodne pojave i cijeli svijet vidi kao mjesto koje je svuda jednako lako naseliti. Ili drugačije, nepobitna je istina da je u Broadacreu uspostavljen kontakt ljudi i prirode, ali je grad, kao prostorni sistem, dezintegrisan (op. a.).

I konačno, Broadacre City ustvari i nije plan za savršen grad, već plan za idealno društvo, platforma za socijalnu reformu podržanu tehnološkim dostignućima, a koja skraćuju radni dan i uveliko oslobađaju vrijeme građanima da slijede svoje vlastite interese dok, istovremeno, na svojoj zemlji proizvode dobra potrebna za moderan život. Pored toga, Wright predlaže preoblikovanje monetarnog sistema i demokratizaciju odlučivanja o urbanoj politici, pa se da zaključiti da je njegova utopija, bez obzira na uočene nedostatke, izvanredan misaoni eksperiment koji svog tvorca čini relevantnim i za naše vrijeme (vidi Internet 8).

¹⁵² Wrightov odgovor na posljedice nekontrolisane industrijalizacije i urbanizacije je radikalna utopija, koju kontinuirano razvija od 1928. godine, bazirajući svoj prostorno-planski pristup na dostignućima (tada) savremene tehnologije i na svom ličnom stavu da organskoj arhitekturi odgovara teorija ljudskih naselja koja je neka vrsta anti-urbanizma. Za svoje vrijeme, pravi iskorak u odnosu na Howardov koncept vrtnog grada i teži ka spajanju radnog i mjesta stanovanja. Ideje pretače u knjige koje su manje izraz jedne doktrine, a mnogo više njegovog svjetonazora i temperamenta: Grad koji nestaje (*The Disappearing City*, 1932), Kada vlada demokratija (*When Democracy Builds*, 1945) i Grad koji živi (*The Living City*, 1958) (Šoe, 1978: 258-259; Neubauer et al., 2010: 182-183).

Slika 58: *Broadacre City*, Frank Lloyd Wright (1935)

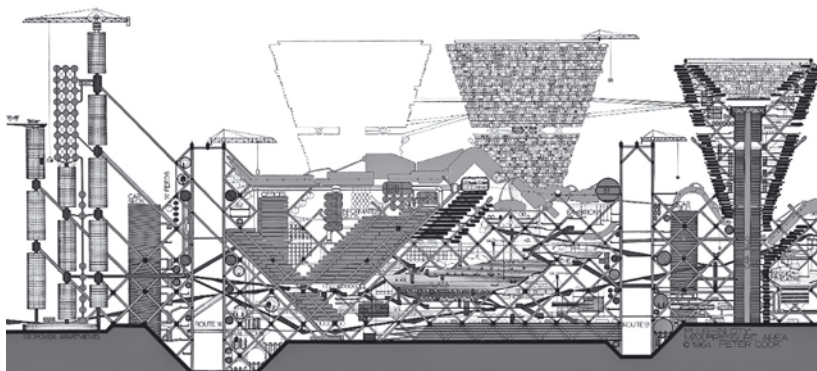
Wright nikada nije namjeravao izgraditi Broadacre City, već je svojim modelom transformacije urbane forme apelovao na rješavanje društvenih, ekonomskih i ekoloških pitanja, otvorenih u kapitalizmu na prelazu u XX vijek, ali gorućih i u savremenom dobu. Njegova nas vizija, dakle, još i danas poziva na razmišljanje o ulogama vlada i politika u našim životima, o društvenoj i ekonomskoj nejednakosti, razvoju pravednih i uključivih zajednica, infrastrukturi, održivosti, o logici kasnog kapitalizma, iako različitoj od njegovih prethodnih izraza. Pa čak i ako se ne slažemo s Wrightovim odgovorima, moramo priznati da su pitanja koja Broadacre City otvara relevantna i za vrijeme u kojem živimo (vidi Gray, 2018).

Peter Cook, najistaknutiji član grupe Archigram¹⁵³, kritički preispituje mogućnosti arhitekture u ulozi formativnog elementa urbane forme budućnosti, koju posmatra ne kao puki agregat oblika, već kao artefakt kulture čiju vitalnost slavi i ne prepušta rigidnom funkcionalističkom poimanju modernizma i urbanim praksama baziranim na Atinskoj povelji. Njegovo sagledavanje razlika između već izgrađene urbane sredine i potencijala arhitekture u oblikovanju radikalnih koncepcija organizacije urbane forme i uopšte života u hipotetičkom, skoro naučno-fantastičnom, okruženju, upravo su kritika (tada) važećeg sistema vrijednosti, ali i odraz vjere u bolju budućnost koju će osigurati primjena naprednih tehnika i tehnologija.

Takav misaoni okvir rađa (1964) eksperiment u kojem arhitektura kreira i čini održivim kontinuirano transformabilan grad – kulturni pejzaž programiran u srazu dviju (pod)tema modernizma – megastrukture i modularnog grada. Riječ je o utopiji Plug-in City – konceptu linearnog grada umještenog u visoku prostornu rešetku i sastavljenog iz prefabrikovanih modula integrisanih u ovu meandrirajuću

¹⁵³ Archigram je avangardna arhitektonska grupa koju (1961) osnivaju Peter Cook, Warren Chalk, Dennis Crompton, David Greene, Ron Herron i Michael Webb i koja, pod istim nazivom, izdaje i bilten (1961-1970) u čijem se četvrtom broju (1964) prvi put pojavljuje Cookov prijedlog dizajna megastrukture Plug-in City. Sam naziv Archigram iskovan je iz riječi arhitektura i telegram, kako bi ukazao na značaj arhitekture kao komunikacionog sistema. Privrženost članova grupe futurističkoj estetici roba, filozofiji svemirskih putnika i apokaliptičnom svijetu stripovske grafike kulminira utopijskim, ali nikad realizovanim, urbanim dizajnom baziranim na primjeni fleksibilnih elemenata koji omogućavaju da se i sam grad kreće. Njihov štit pred modernističkim kolektivizmom je izražen individualizam u kojem odbacuju ideju planiranja grada u skladu s objektivnim kriterijima (Neubauer et al., 2010: 284-285; Guneri, 2020: 133-134; Radović, 2005: 134). Uticaj Archigrama posebno je čitljiv u estetici Pompidou centra (1971) u Parizu, kojeg su autori Renzo Piano i Richard Rogers.

urbanu megastrukturu čija trasa, na njih tangencijalno oslonjena, povezuje velike evropske gradove, osigurava kontrolu njihovog razvoja i rasta i tako kroti gušenje okolnog prirodnog (ruralnog) krajolika. Cookov Plug-in City se neprestano gradi i obnavlja, rastavlja na dijelove, mijenja pravac ili račva na ogranke, što mu omogućava jednošinska željeznica, pozicionirana na vrhu sistema, čiji kranovi nose i ugrađuju u rešetku module koji formiraju dalje uklopive funkcionalne prostore stambenih jedinica i grada u cjelini. A atribut transformabilnosti megastrukturi dodjeljuje upravo svojstvo mobilnosti prefabrikovanih modula i njihovih unutrašnjih prostornih dispozicija, zbog kojeg je, na istom mjestu, jednu funkciju moguće zamijeniti drugom i time osigurati egzistenciju gradu u neophodnosti njegovog konstantnog prilagođavanja tehničkom i tehnološkom napretku (Slika 59).

Slika 59: *Plug-in City*, Peter Cook (1964)

Kao model transformacije urbane forme, *Plug-in City* označava avangardni pristup urbanizmu, a kojim propituje tradicionalne percepcije uloge gradske infrastrukture u izrazu provokativnog, hipotetičkog grada i estetike nedovršenosti alternativnih urbanih scenarija, suprotstavljenih površnom formalizmu predgrađa britanskog modernizma.

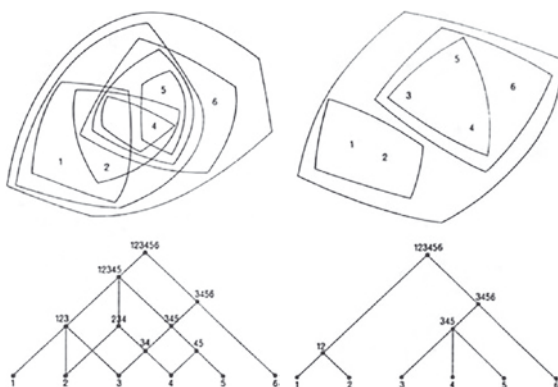
Sve to implicira da težnja ka uspostavljanju samoodrživog stalnog infrastrukturnog sistema za nestalne objekte, prilagođenog potrebama ljudi u datom trenutku i podesnog za artikulaciju bilo gdje, generiše proces kontinuirane transformacije urbane forme¹⁵⁴, promjenljiv karakter *ispisanog* teritorija utopističkog linearnog grada (op. a.). S druge strane, promatran sa sociološkog aspekta, *Plug-in City* se može razumjeti kao model povratka nomadskom načinu života, ali iz kojeg će poteći mobilna kultura nove prilagodljive civilizacije i kojoj će permanentno transformabilni moduli kreirati pouzdane i stabilne životne okolnosti (Cook, 2003; Neubauer et al., 2010; Guneri, 2020).

Christopher Alexander eksperimentiše na primjeni naučnih principa u polju teorije urbanog dizajna s namjerom da dekodira uslove pod kojim su drevne kulture oblikovale urbane forme u skladu s kontekstom svog egzistencijalnog prostora, a kako bi unaprijedio stanje (tada) aktuelne urbane prakse i razriješio dileme isuviše bliske nesavladivim nivoima kompleksnosti. Dinamika njihovog usložnjavanja, tvrdi, ubrzava transformaciju i socijalne strukture i kulture, čemu urbanisti i planeri

¹⁵⁴ Zanimljivo bi bilo otvoriti raspravu o temporalnosti transformacije urbane forme u poređenju ovog s ranije pomenutim razmišljanjima Friedmana o Mobilnoj arhitekturi i Richtera o Sinturbanizmu, te u tu svrhu posebno analizirati Le Corbusierov Plan za Alžir.

teško odolijevaju, pa, u nemoći da jasno sagledaju obim problema i oslone se na iskustva prošlosti, kao rješenje nude bilo koji formalni red.

Na tom tragu, u svom čuvenom eseju *Grad nije drvo* (*A City is Not a Tree*, 1965), analizira gradove XX vijeka i donosi kritiku funkcionalističkih načela planiranja u pokušaju uspostave relacije između apstraktnih modela urbane forme i stvarnih gradova. Dekodiranje značenja ovih dvaju vrijednosnih sistema i njihovo definisanje kao strukture skupova izvodi uz pomoć dva aksioma: drvo i polurešetka. Tako modernizam i insistiranje na imaginarnim matematičkim logikama poistovjećuje s artifičijelnim gradovima i strukturom organizovanom kao drvo, dok one, spontano generisane u protoku vremena, definiše kao prirodne gradove i izjednačava ih s polurešetkastom strukturalnom organizacijom. U tom kontekstu, postulate funkcionalističkog urbanizma povezuje s razgranatim matematičkim sistemom u kojem pojedinačni skupovi nisu fizički spojeni, svaki je planiran da pripada većem i to bez relacije s drugim skupovima ili nivoima. S druge strane, za prirodne gradove pretpostavlja prirodan proces preplitanja urbane forme, toka njene geneze i samog načina korištenja. Tezu objašnjava time da *grad nije drvo, već da je ljudski um drvo*, a čije je grananje paradigma kompleksnosti misaonih procesa, ali i toga da se grad može razumjeti i planirati jedino na osnovu logike istovremenog kombinovanja više skupova, što je i preduslov kreiranju uravnoteženog urbanog okruženja. Zaključuje da mišljenjem u kategoriji drveta humanost mijenjamo za pojmovnu jednostavnost korisnu samo dizajnerima, planerima i birokratiji, a kada (u nekom dijelu) drvo zamijeni polurešetku, grad je za još jedan korak bliži disocijaciji. I ljudima se događa isto (Alexander et al., 1977; Alexander, 1979; Mehaffy, 2015) (Slika 60).

Slika 60: *A City is Not a Tree*, Christopher Alexander (1965)

Strukturom polurešetke (lijevo) i drveta (desno), Alexander pojašnjava neuspjeh modernizma i funkcionalističkog urbanizma, proistekle iz bezobzirnog pojednostavljanja (urbanog) konteksta, nerazumijevanja odnosa dijelova i cjeline, ignorisanja uloge vremena u strukturalizaciji forme i odbacivanja vrijednosti u korist pukih činjenica.

Analiza konteksta anglo-američke škole planiranja pokazuje da su ekonomski i društveni tokovi XIX vijeka, uobličeni u intenzivne razvojne procese, tehničko-tehnološki i industrijski progres, snažan demografski priliv ruralnog stanovništva u gradove i, posljedično, transformacije urbo-morfološke i socio-ekonomske strukture, ekoloških prilika i društvenih običaja, generisali sveobuhvatne planerske aktivnosti i učinili ih vitalnim tokom XX vijeka. Artikulisane u koncepcije prostorne

organizacije gradskih funkcija, zasnovane dominantno na strogoj geometrijskoj pravilnosti urbane matrice i takvoj strukturalizaciji oblika i forme plana novog kulturnog pejzaža, one odražavaju različite poglede na grad i misli o gradu, protkane ličnim društvenim, ekonomskim, socijalnim, kulturološkim, filozofskim i graditeljskim pristupima svojih autora.

Tako ideja vrtnog grada, posebno potentna zbog svoja dva uspješna ostvarenja, znatan uticaj postiže u polju razvoja modela oblika plana grada iz kojeg će izrasti strukturalno-socijalno-ekološka i humana urbana forma. Koncipiran po tipu koncentričnog oblika plana, proisteklog iz kružne matrice kompozicije prstenasto razmještenih funkcionalnih zona, vrtni grad je artikulacija zamisli udruživanja industrijskog i poljoprivrednog rada, odvojenog od stanovanja i javnih funkcija, a u ulozi da spriječi širenje grada time što ga kao prsten okružuje i ograničava. Upravo je ovaj u relaciji s modelom grada-satelita, čiji je koncept unutrašnjeg funkcionalnog zoniranja istovremeno i princip vanjskog ograničavanja rasta, te garant systemske izgradnje uvijek novih satelita kao sredstava politike dekoncentracije konurbacijskih procesa. Međutim, iako zamišljen kao predgrađe, vrtnom gradu se zamjera njegova monofunkcionalnost – naglašen karakter zone stanovanja. I tu se ponovo otvara pitanje da li je ideja vrtnog grada utopijska. Zaključujemo da je riječ o jasno postavljenoj teoriji dekoncentracije velikog grada, ali je ideal zajedništva, kolektivnog duha i favorizovanja čovjekovih duhovnih potreba osuđen da tavori u *naseljima-spavaonicama*.

Ideja vrtnog grada, utkana u racionalan model radijalno-koncentričnog tipa oblika plana, dalje je dograđivana vlastitim vizijama brojnih autora o strukturalizaciji novog tipa forme toposa, kojim će se uspostaviti kontrola nad negativnim trendovima nagle urbanizacije i osigurati socijalno blagostanje u široj ekološkoj i funkcionalnoj matrici kulturnog pejzaža. Time su utemeljeni *polističko* istraživanje i novo razumijevanje odnosa grad-regija iz kojih proističe novi model regionalnog planiranja baziran na imaginaciji nedjeljivosti društvenih procesa i prostornih oblika u konstituisanju kvalitetnog socijalnog okruženja. Svojevrsna i utopijskim socijalistima, zabluda o idealnom gradu kao prostornom embrionu budućeg beskonfliktnog društva, mogućem na bilo kojem mjestu i u bilo koje vrijeme, označava početak rastakanja aktuelnog koncepta urbane forme i rađanje novog modela grada-sela.

Najzad, vizije autora (osim rijetkih promišljanja o artikulaciji geomorfološke ili amorfne, nepravilne, organske urbane matrice), koncipirane prema strogim kriterijima geometrijski pravilnih oblika planova naselja, udaljavaju se od mogućnosti ostvarivanja željene društvene i socijalne ravnoteže, negiraju kontekst neposrednog i šireg (urbanog) okruženja i time poprimaju karakter utopija – *oživljenih* subjektivnih uvjerenja. Posljednje je posebno čitljivo u činjenici da je život grada mnogo raznovrsniji i puniji od njegovog jednostavnog svodenja na multiplikaciju modula (zemljišnih parcela, jedinica susjedstava, prefabrikovanih elemenata megastrukture) i na krutu birokratsku formulu odvajanja primarnih gradskih funkcija u zasebne zone. I baš je u tome skrivena negativna kritika standardizovanog okruženja (ma kako avangardnog) modularnog grada i smjernica funkcionalističkog urbanizma, a koji zajedno čine da se urbani prostor percipira kao *opšte* mjesto.

Na kraju zaključujemo da kontekst anglo-američke (baš kao i evropske) škole planiranja konstituiše modele transformacije urbane forme zasnovane na funkcionalno-racionalnoj namjeni površina i takvom prilagođavanju urbane morfološke strukture prevazilaženju krize grada – trendova izraženih u generisanju urbanizovanih područja i depopulaciji sela. Tako je kontinuitet procesa sistematske konsolidacije grada ovdje izražen kvalitativnim preispitivanjem društvenih promjena kao pokretača radikalne transformacije, dok je diskontinuitet (osim rijetko, ali kratkotrajno) definisan otpornošću naslijeđenih kodova urbane forme na sveobuhvatne promjene, teorijsko-ideološko-prostorno sažete u artikulaciji simboličkog novog egzistencijalnog okruženja – modela organizacije urbanih funkcija i koncepta zajednice.

Socijalistički kontekst – sovjetska škola planiranja

*Promijeniti život, promijeniti grad*¹⁵⁵ – ideja-vodilja kulturne revolucije u Rusiji i krilatica sovjetske konstruktivističke¹⁵⁶ avangarde 20-ih i 30-ih godina XX vijeka, oslikava karakter traganja i za formalnim izrazom i za supstancom arhitekture i urbanizma u ulozi katalizatora radikalne društvene transformacije. Slijedeći marksističku misao da je duhovni, kulturni i politički život društva ukorijenjen u materijalnim odnosima proizvodnje i ističući neophodnost sveobuhvatnih planerskih aktivnosti u ostvarivanju ideje o novom načinu života, arhitekti, urbanisti, sociolozi i ekonomisti nastoje kreirati egzistencijalni okvir socijalističkom društvu u nastajanju i ubrzati njegov razvoj i rast.

U toj svojoj borbi, oni propituju naslijeđene vrijednosti i proklamuju duh kolektivizma kao načelo funkcionisanja novog društva, a kojeg će zajedno poroditi odbacivanje tradicionalnog modela metropole, decentralizacija, industrijalizacija, prevazilaženje razlika selo-grad, tehničko-tehnološki progres, podruštvljavanje zemljišta, materijalizacija paradigme *socijalnih kondenzatora*, socijalistička transformacija ideje stanovanja. Tako ovaj ideološki kontekst urbanizmu¹⁵⁷ dodjeljuje fundamentalnu ulogu u kontroli urbanizacije i usmjeravanju ekonomskog na-

¹⁵⁵ Značaju ideje o transformaciji načina života kao okosnici kulturne revolucije u Rusiji, ali i o njenim varijantama u odnosu na ljubav, porodični život, stanovanje, rad, slobodno vrijeme, kao i uticaju na artikulaciju koncepcija novog tipa grada, te ulozi umjetnosti u cjelokupnom procesu, Anatole Kopp posvećuje knjigu *Promijeniti život, promijeniti grad (Changer la vie, changer la ville: De la vie nouvelle aux problèmes urbains. URSS, 1917-1932, 1975)*.

¹⁵⁶ Konstruktivizam je povezan s revolucijom u umjetnosti, a koja je uzburkala poeziju (Vladimir Majakovski), slikarstvo (Marc Chagall, Vasilij Kandinski, Kazimir Maljevič), vajarstvo (Naum Gabo, Antoine Pevsner), pozorište (Vsevolod Majerhold), film (Sergej Ajzenštajn, Dziga Vertov). *Groznica nove umjetnosti* raskida veze s umjetnošću prošlosti, bez prelaza, kontinuiteta, odbacujući tradicionalne forme izražavanja. Naročito pod uticajem kubizma i futurizma, nastaju specifične umjetničke forme, a Spomenik III komunističkoj internacionali, Vladimira Tatlina (1920), smatra se prvim zapaženim ostvarenjem moderne sovjetske arhitekture (Vujić, 1982: 58; vidi Grej, 1978; Backović, 2020).

¹⁵⁷ Prijedlozi sovjetskih avangardnih urbanista i planera 20-ih godina XX vijeka sadrže elemente koji će kasnije postati sastavnim dijelom Atinske povelje, najpoznatijeg manifesta modernog urbanizma, ali uz insistiranje da socijalistički grad mora biti radikalno drugačiji od kapitalističkog. Bio je to stav i političke vlasti koja je (nakratko) stajala na strani stremljenja napredne inteligencije suočene tada s izazovom planske izgradnje novih gradova na netaknutim terenima – problemom koji je na Zapadu rješavan samo u okviru teorijskih razmatranja (Vujić, 1982: 65-66).

pretka, a konstruktivistima u regulaciji državnog građevinskog sektora u korist afirmacije moderne arhitekture¹⁵⁸ (Vujović, 1977; Vujović, 1982; Bajić, 2010).

Promijeniti život, promijeniti grad oslikava, ustvari, suštinu sovjetskog konstruktivističkog pogleda na kontekst društvenog i materijalnog okruženja, na novi pristup procesu njihovog stvaranja baziranog na rekonstrukciji kao ključnom preduslovu za istinsku kulturnu revoluciju. To znači da je negacija naslijeđenih formi tradicionalnog načina života osnov za artikulaciju novih društvenih i materijalnih kodova i stav je osnažen uvjerenjem da materijalna kultura posjeduje energiju koja će transformisati staro i oblikovati novo društvo.

Upravo iz toga derivira ideja o arhitekturi kao konstruktu socijalizma, privrednog i kulturnog razvoja zaostalog ruskog društva, platforma na kojoj avangardni arhitekti i urbanisti pozicioniraju model *socijalnih kondenzatora* uobličениh u kuću-komunu, radnički klub, *palatu rada* – fabriku i *opšti kondenzator* – grad (Ibid).

Kuća-komuna je autentičan artefakt procesa rekonstrukcije načina života i materijalnog svijeta u skladu s revolucionarnim marksističkim principima, a kojeg je krajnji ishod rušenje tradicionalnog i artikulacija novog modela stanovanja u komuni. U tom smislu, kuća-komuna je koncept kolektivnog društvenog stanovanja osmišljen da omogući ukidanje klasnih razlika i suprotnosti životnih obrazaca buržoazije i proletarijata, osnaži duh kolektivizma i emancipaciju žena, te smanji uticaj nuklearne porodice. Taj novi stambeni prototip je simbol konstruktivističkog funkcionalističkog arhitektonskog oblikovanja i racionalizovanog, ekonomičnog projektantskog pristupa kreiranju prostora s novim društvenim značenjem i ulogom u ostvarivanju kompleksnih društvenih ciljeva. Polazi od stambenog minimuma – proleterskog stana redukovanog na nivo ćelije (minimalne površine, ali maksimalne upotrebe kojom se čuva kvalitet stambenih uslova) čija multiplikacija u jedinstvenom objektu konstituše kolektivizam – oblik transformacije uslova življenja, koji podrazumijeva centralizaciju i kolektivizaciju socijalnih, ekonomskih i kulturnih aspekata funkcije stanovanja i formira materijalnu i organizacionu osnovu socijalističkog načina života.¹⁵⁹

Radnički klub ili *društvena fabrika* je model sovjetskog socijalnog kondenzatora koncipiran kao visoka škola antielitističke kulture s ciljem da oslobodi čovjeka od

¹⁵⁸ Kopp, svojom studijom *Grad i revolucija (Ville et Révolution: Architecture et Urbanisme Sovietiques des Annees Vingt, 1967)*, naučnu javnost Zapada upoznaje s dostignućima ruskih konstruktivista 20-ih godina XX vijeka u polju arhitekture i urbanizma. Svjesno potiskujući formalni i tehnološki pristup analizi njihovih djela u korist evaluacije sociološke i političke dimenzije, Kopp ovom studijom dokazuje da su ruski konstruktivisti dobrim dijelom osnivači moderne arhitekture, prethodnici Bauhausa i Le Corbusiera s kojima su kasnije i saradivali (Vujović, 1977: 79, 73). Ranko Radović (1979: 89-90) kaže da je dio modernog funkcionalizma, njegov najubjedljiviji tok, konstruktivizam, rođen u Oktobarskoj revoluciji i ugušen (nakon svega 15 godina) u birokratizmu i kultu ličnosti. Arhitekti – *saputnici proletarijata* – stvarali su (1917-1932) arhitekturu-tehniku, s vidljivim i naglašenim konstrukcijama, zasnovanu na čistoj funkcionalnoj logici i adekvatnoj primjeni novih materijala, u ulozi da promijeni svijet. Konstruktivizam je, kaže, uživao veliki ugled u Evropi i uticao na razvoj cjelokupne moderne arhitekture, a njeni protivnici su Le Corbusieru, jer je radio u *crvenoj Moskvi*, dodijelili ime *trojanski konj boljševizma*. Tanja Bajić (2010: 36) naglašava da je funkcionalizam ključni princip konstruktivizma, prema kojem se jedino posredstvom funkcije ostvaruje suštinska društvena uloga i smisao arhitekture, a funkcija sama (arhitektonski sadržaj) proizvodi prostornu kompoziciju objekta, odnosno njegovu formu.

¹⁵⁹ Kuća-komuna Narkomfin u Moskvi (1930), autora Moisei Ginzburga i Ignati Milinisa, krei →

naslijeđenih prisila države i crkve. Produkt je poimanja novog načina života kojeg se društveni i kulturni aspekti sada *umiještaju* u kolektivne prostorije i kolektivne forme učenja, kreacije i zabave, dok stan sve više poprima karakter vlastitog, intimnog svijeta.¹⁶⁰

Nadalje, kao osnovna premisa napretka, industrijalizacija je pozicionirala fabriku – *palatu rada* na lidersku poziciju među sredstvima urbanizacije, a područstvljavanje zemljišta i, s tim u vezi, izostanak otpora privatnog interesa učinili su je važnim elementom kulturnog pejzaža.

I konačno, grad je *opšti* socijalni kondenzator (Vujović, 1982: 65-79), ideja življenja zasnovana na naučnim principima konstruktivističke orijentacije, dakle, na idealima socijalističkog društva prema kojim je iščezavanje klasnih antagonizama i segregacije materijalizovano planerskim aktivnostima usmjerenim ka nadilaženju ekonomskih, društvenih i kulturnih razlika između centra i periferije, luksuznih stambenih zona i radničkih predgrađa, te sela i grada. Riječ je o radikalnim prijedlozima, utopijskim vizijama koje su porodile sovjetski urbanizam i regionalno planiranje i koje su kulminirale u raspravama *urbanista* i *dezurbanista* o socijalističkom teritorijalnom razmještanju stanovništva s ciljem zaustavljanja nekontrolisanog rasta gradova svojstvenog kapitalističkom razvoju. A regionalna autonomija i industrijska decentralizacija, nasuprot novoj urbo-arhitektonskoj formi, opisuju suštinu njihovih konfrontiranih stavova, ali ipak ujedinjenih u borbi za radikalnu društvenu transformaciju.

Tako Leonid M. Sabsovič¹⁶¹, najistaknutiji predstavnik *urbanista*, predlaže relativnu decentralizaciju i to strukturalizacijom mreže gradova disperzno pozicioniranih po cijeloj teritoriji zemlje i planiranih za ograničen broj stanovnika nastanjenih u kućama-komunama podignutim u blizini mjesta rada, što znači bez centra, periferije i klasne segregacije. To će obezbijediti, smatra, elektrifikacija koja će dalje omogućiti decentralizaciju industrije i naseljavanja, te industrijalizaciju poljoprivrede, a kojom će se konačno dokinuti razlike u uslovima života u selima i gradovima. Vjerujući u naučno-tehnički progres i njegov pozitivan uticaj na društveni razvoj i komunikacije, zagovara princip odvajanja industrijske zone od stanovanja i kulturnih aktivnosti, ali uz centralizaciju usluga, dakle, organizaciju grada novog tipa kao prostornog okvira podesnog za preobražaj dotadašnjeg

- rana kao prototip za sve buduće komunalne stambene zgrade u Rusiji, smatra se najživopisnijim primjerom među malobrojnim realizovanim projektima proisteklim iz konstruktivističke doktrine socijalnog kondenzatora. Ipak, ne možemo ne primijetiti da se idejni izvori kuće-komune prepoznaju u projektima socijalnih utopista iz prve polovine XIX vijeka (op. a.). Iako predviđen za smještaj približno 200 ljudi različite socijalne strukture, Narkomfin se smatra prelaznim oblikom socijalnog kondenzatora, a ne pionirskim primjerom kuće-komune, jer je projektovan da omogući postepen prelaz od buržoaskih, patrijarhalnih i individualističkih do kolektivnih životnih navika. Tu su, pored stambenih jedinica *tipa F*, zastupljene i one *tipa 2F* i *K*, namijenjene buržoaskim nuklearnim porodicama, pa takvo njihovo kombinovanje nije odraz tolerancije različitih ekonomskih obrazaca življenja, već je plod stava da arhitektura posjeduje energiju koja će transformisati staro i oblikovati novo društvo (Bajić, 2010: 44)

¹⁶⁰ U opštem specifičnom izrazu fleksibilne i adaptabilne arhitekture, projekti klubova Ivana Leonidova izdvajaju se svojom maštovitošću i vizionarskim idejama (Vujović, 1977: 81).

¹⁶¹ Autor je više rasprava o socijalističkom gradu: *Grad budućnosti* (1929), *Socijalistički gradovi* (1930), *Projekti kuća-komuna*, u: *Savremena arhitektura*, 3/1930, *Gradovi budućnosti i organizacija socijalističkog načina života*, u: *Moskovski radnik*, 1930, *Zašto moramo i možemo konstruisati socijalističke gradove?*, u: *Revolucija i kultura*, 1/1930, *Grad i način života* (1931) (Ibid: 67).

individualističkog, malograđanskog načina života u novi socijalistički sklad, osnažen duhom kolektivizma. U osnovi, Sabsovič predlaže koncept linearnog grada s kućama-komunama smještenim duž sekundarnih saobraćajnica koje prate glavnu u regionalnim dimenzijama.

S druge strane, Mihail A. Okitovič zastupa ideje *dezurbanista* i odbacuje model tradicionalnog grada karakterističnog po naglašenim koncentracijskim trendovima svojstvenim centralističkoj naravi kapitalizma, te predlaže apsolutnu decentralizaciju disperzijom industrije po cijeloj teritoriji zemlje i njenim povezivanjem s poljoprivredom u organsku cjelinu, u kojoj će gradnja fabrika neposredno uz resurse usloviti i takav raspored stanovništva. Svoj stav obrazlaže konstatacijom da je razlika selo-grad iznjedrila suprotnost izolacija i raspršenost – gustina i koncentracija, a koju je moguće prevazići jedino u uslovima ovako transformisanih društvenih odnosa i povećanja produktivnosti rada. Tako Okitovič dezurbanizaciju interpretira konceptom linearne izgradnje duž mreže saobraćajnica u regionalnom prostoru, što će, tvrdi, isključiti potrebu za aglomeracijama. Time on zapravo negira i selo i grad, pa, ustvari zagovarajući anti-grad, razgrađuje klasični koncept urbanog tkiva. Nadalje, velikim kućama-komunama¹⁶² suprotstavlja male montažno-demontažne prefabrikovane mobilne jednoporođične kuće, privremeno razmještene duž glavnih putnih komunikacija i integrisane u prirodni krajolik, ali bez pretpostavke razvoja individualne ekonomske slobode i uz kolektivizaciju usluga, smatrajući da će njima omogućiti decentralizaciju i pokretljivost stanovanja – primarne premise *dezurbanističkog*¹⁶³ koncepta ljudskog naseljavanja, ipak nespojivog s centralizovanim ekonomskim i političkim sistemom, praktično finalno uobličeni krajem 20-ih godina XX vijeka.

Dezurbanisti, dakle, razvijaju koncept regionalnog planiranja zasnovan na modelu strukturiranja proizvodnih snaga u okviru ekonomske regije kao konstrukta ukupne nacionalne ekonomije s ciljem da osiguraju što kraće veze između mjesta stanovanja i mjesta rada, te uslužnih centara i korisnika. Polaze od četiri prostorne matrice u odabiru tipa razmještaja stanovništva, industrije, poljoprivrede i glavnih saobraćajnih koridora – dezurbanizacija, urbanizacija, acentrizam i disperzija, a čiji odabir ovisi o kriterijima koji određuju ekonomski profil regije i dozvoljava njihove najrazličitije kombinacije u postupku kreiranja mreže servisa, kompatibilne s prostornim sistemom montažno-demontažnih jednoporođičnih kuća.

Čini se da su konfrontirani stavovi *urbanista* i *dezurbanista* nagovijestili kraj sovjetskog avangardnog arhitektonskog i urbanističkog eksperimenta, jer njihove utopiističke zamisli nisu ponudile odgovor na pitanje kako planirati nove i rekonstruisati¹⁶⁴ postojeće gradove u dinamici istinske kulturne revolucije.

¹⁶² *Dezurbanisti* kritikuju način života svojstven onom u kućama-komunama, nazivajući ih kućama-obmanama, i opisuju ga kao „depersonalizaciju ljudi u anonimnoj masi jedne kasarne“. Nudeći svakom čovjeku skroman stambeni prostor, oni žele povratiti „dostojanstvo izgubljeno u opštem promiskuitetu, mogućnost izolovanja, ličnog razmišljanja, intimnosti“. Tu se zapravo radi o protestu protiv grada po modelu košnice i o zahtjevu za omogućavanjem ljudske individualizacije, što je više san o transformaciji stila života nego o novoj urbanoj formi (Vujić, 1977: 87-88).

¹⁶³ Ideje *dezurbanista* Le Corbusier naziva *mistikom antiurbanizacije* (Ibid: 87).

¹⁶⁴ Prema mišljenju Moisej J. Ginzburga i Michail O. Baršča, uslovi koji moraju biti ispunjeni da grad bude socijalistički su plan linearnog razmještaja stanovništva i decentralizacija, pa, u tom kontekstu, rekonstrukcija podrazumijeva formiranje kontinuiranih stambenih zona duž glavnih

Ivan Leonidov, svojim modelom ekološkog linearnog grada, integrisanog u okolni prirodni krajolik, nadilazi nedostatke prijedloga *urbanista* o grupisanju kuća-komuna¹⁶⁵ i *dezurbanista* o montažno-demontažnim prefabrikovanim mobilnim jednopородičnim kućama smještenim u prirodi, usmjerenih ka koncipiranju urbane forme novog doba. Riječ je o planu za *Magnitogorsk* – socijalistički grad (1930), novi razvojni tip okupljen u geometrijski izrazito pravilan oblik ortogonalne urbane matrice koji će, po principu kontinuiranog dodavanja fizičkih struktura obostrano u odnosu na trase glavnih i sporednih saobraćajnih koridora, obezbijediti linearan rast (op. a.). Zastupajući stav da funkcije stanovanja, rada, rekreacije i kulture trebaju biti povezane u jedinstvenu organsku cjelinu, Leonidov ovdje razvija koherentan gradski blok, ovičen putevima za brzi saobraćaj i presječen ortogonalnim sekundarnim komunikacijama na ujednačenim distancama, pa, primjenom načela kontinuiteta – multiplikacijom modula (jedinstvene ustanovljene jedinice mjere površine) u slobodnom prostoru, tvori funkcionalno diferenciran linearni superblok ortogonalnog tipa oblika plana (op. a.). Po istom principu prostorne artikulacije fizičkih struktura, bočno u odnosu na stanovanje¹⁶⁶, pozicionira društvene, administrativne i kulturne servise¹⁶⁷ kao vezu s okolnim prirodnim pejzažem u koji smješta zonu industrije (Slika 61, str. 142). Međutim, iako odbija pokoravanje popularnim urbo-arhitektonskim programima, koje, naprotiv, obogaćuje svojim naprednim idejama i raskošnim talentom, Leonidov postaje prva žrtva napada na avangardna modernistička stremljenja, a kojim je označen početak dugog perioda moratorija na modernu arhitekturu i urbanizam u Sovjetskom Savezu (Ibid; Fabrizi, 2016).

Nasuprot Sabsoviču i Okitoviču, za koje kaže da odbacuju i deformišu revolucionarne marksističke principe teritorijalnog razmještaja stanovništva u ulozu planskog lociranja proizvodnih snaga i kontrole urbanog rasta, Nikolaj A. Miljutin¹⁶⁸ ukazuje na neophodnost transformacije načina života i predlaže novu strukturalizaciju funkcija stanovanja i rada, te kolektivizaciju usluga i ekonomije. Na tom tragu, on insistira na nužnosti zoniranja, prefabrikacije i standardizacije izgradnje (dakle,

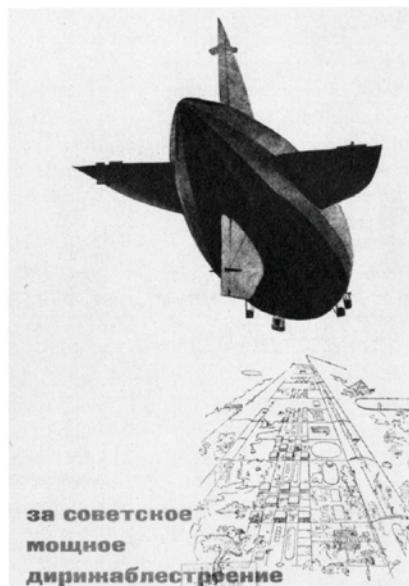
- saobraćajnih koridora, opremljenih svim kolektivnim uslugama. Tako su ciljevi socijalističke rekonstrukcije Moskve – Zelenog grada postali oblikovanje linearnih stambenih zona duž puteva, približavanje prirode čovjeku, strukturalizacija zdravstva, ekonomije i kulture na kolektivističkoj osnovi i socijalizacija proizvodnje, dok će planirana buduća decentralizacija omogućiti izmještanje industrije, administrativnih i institucija kulture izvan teritorije grada. Plan za rekonstrukciju Moskve, Ginzburga i Baršča, jedan je u nizu planova koje je trebalo provesti u okviru cjelovitog procesa decentralizacije i dezurbanizacije (Vujović, 1982: 74-75).

¹⁶⁵ Leonidov, posebno oštro kritikujući kuće-komune, predlaže novi tip stambenog objekta s manjim brojem stanovnika i djelimičnom centralizacijom kolektivnih usluga, a koji se sastoji iz 16 stambenih ćelija podijeljenih u dva nivoa i grupisanih oko zajedničkog zimskog vrta prilagodljivog različitim aktivnostima korisnika (Ibid: 79).

¹⁶⁶ U *Magnitogorsku*, na kvadratnim osnovama, sučeljava objekte visokih i niskih spratnosti u zanimljivoj igri volumena. Kule oprema vertikalnim komunikacijama smještenim spolja i tako razvija „model koji je nekoliko decenija kasnije postao jedan od klišeja moderne arhitekture“ (Vujović, 1977: 94).

¹⁶⁷ Smatra da „čovjek u socijalističkom gradu nije obična jedinka svedena na onog koji stane, kupuje, posmatra i koristi javne servise – on mora učestvovati u javnom životu, biti njegov akter“ (Ibid: 93).

¹⁶⁸ Autor je dviju knjiga zbog kojih važi za jednog od najuticajnijih teoretičara sovjetske arhitekture i urbanizma u prvoj polovini 30-ih godina XX vijeka: Socgorod. Problem izgradnje socijalističkih gradova (1930) i Suštinska pitanja teorije u sovjetskoj arhitekturi (1933) (Ibid: 75).

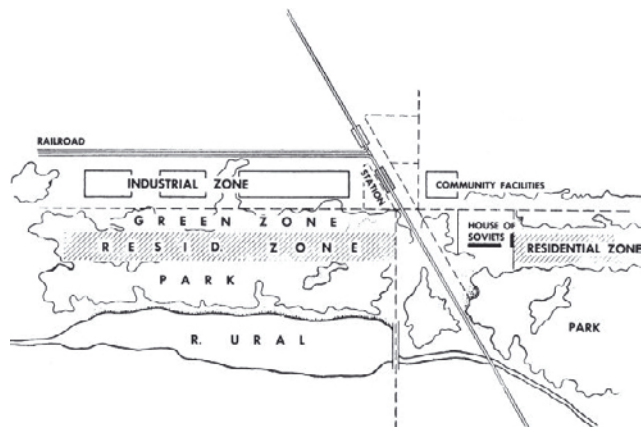

Slika 61: *Magnitogorsk*, Ivan Leonidov (1930)

Kreativna jukstapozicija, vjerovatno vlastita Leonidova, fotografije stvarnog cepelina koji leti iznad crteža plana Magnitogorska, tipična je sovjetska avangardna primjena fotomontaže (Collins et al., 2021).

na postulatima nešto kasnije kodifikovanim Atinskom poveljom) i razvija model linearnog industrijskog grada. Njegov *Socgorod* (1931), funkcionalno-racionalni podtip ortogonalnog oblika plana, okupljen u geometrijski pravilan oblik linearne urbane matične kompozicije (op. a.), vidljivo je baziran na načelima Soria y Matinog *Ciudad Lineala*. Novina se ogleda u Miljutinovoju nadgradnji ideje linearnog grada, a koju artikuliše jasnom distinkcijom urbanih funkcija u šest zona: 1. zonu transporta, 2. zonu industrije i komunalnih usluga, skladišta, naučnih i tehničkih instituta, 3. zonu zaštitnog zelenila s glavnom saobraćajnom komunikacijom, 4. stambenu zonu koncipiranu u skladu s novim načinom života koji zahtijeva kolektivizaciju socijalnih, ekonomskih i kulturnih aspekata funkcije stanovanja, 5. parkovsko-rekreativnu zonu i 6. poljoprivrednu zonu (Slika 62). Ova kruta funkcionalistička linearna urbana forma, zasnovana na striktnom zoniranju i svojstvena avangardnom urbanizmu svog vremena, ustvari je Miljutinov argument u korist urbanizacije, odnosno prevazilaženja razlika selo-grad koje je, smatra, moguće ostvariti povezivanjem industrije i poljoprivrede u socijalistički industrijalizovanu regiju i to primjenom naučnih i racionalnih planerskih principa kod združivanja kolektivnog rada i novog teritorijalnog razmještaja stanovništva u ulozki katalizatora radikalne društvene transformacije (Ibid; Söderholm, 2016).

Analiza konteksta sovjetske avangardne škole planiranja pokazuje da su nove ekonomske i tehničke mogućnosti i utopijska vjera u revolucionarnu moć urbo-arhitektonskog stvaralaštva kao generatora privrednog i kulturnog razvoja porodili jedinstvene planove prostornog odgovora na delikatne društvene ciljeve usmjerene i oblikovane marksističkom ideologijom. Taj kreativni proces, vidjeli smo, nije samo konstrukcija novog materijalnog i društvenog okruženja, već je i novi pristup načinu stvaranja zasnovanom na doktrini rekonstrukcije naslijeđenih formi

Slika 62: Sogorod, Nikolaj A. Miljutin (1931)

Miljutinov model urbane forme je svojevrsna paradigma sovjetske avangardne društvene, političke i vjere u industrijski razvoj i predstavlja utjelovljenje njegove vlastite vizije socio-ekonomske teorije planiranja, koju zastupa kao jedinu moguću alternativu za potpunu transformaciju društva. Prepoznat je kao uzor za Le Corbusierov La cité linéaire industrielle (1945) i očigledno je prelazna faza između Garnierovog Cité industriellea (1917) i Atinske povelje (1933).

tradicionalnog načina života u svrhu afirmacije novih kulturnih i materijalnih kodova. Tako su racionalnost i složenost promišljanja o *socijalnim kondenzatorima*, čiji su krajnji rezultat specifične prostorne manifestacije ove paradigme, zapravo ideal avangardnog konstruktivističkog povezivanja elemenata u cjelinu na osnovi njihove funkcionalne opravdanosti. Ona im daje smisao međuovisnosti unutar cjeline, što je istovremeno i osnovni princip njihove egzistencije. Bilo da je riječ o stambenoj jedinici, objektu ili gradu, insistira se, upotrebom objektivnih naučnih metoda, na egzaktnom rezultatu orijentisanom ka artikulaciji ideološki obojene i kulturno usmjerene stvaralačke aktivnosti u duhu kolektivizma, u službi raskida s tradicijom i legitimacije novih društvenih i prostornih formi.

Na planu urbanizma, ovaj ideal svoju afirmaciju pronalazi u primjeni načela funkcionalnog zoniranja i to u njegovom izrazito radikalnom obliku omogućenom podruštvljavanjem zemljišta, koje je utrlo put slobodnom upravljanju gradskim i širim regionalnim prostorom i osnaženom stavom o neophodnosti prevazilaženja razlika selo-grad. Zbog toga se sovjetska avangardna urbana teorija okreće utopijskoj tezi o nestanku grada umjesto zalaganju za urbanizaciju sela i, na tom tragu, planiranju linearnog grada, funkcionalno-racionalnog podtipa ortogonalnog oblika plana okupljenog u geometrijski pravilnu urbanu matičnu kompoziciju. Takva prostorna organizacija omogućila bi uravnotežen rast nasuprot gustini i koncentraciji, ali su planovi ostali samo nerealizovani modeli urbane forme, iako su imali brojne sljedbenike.

Zaključujemo da kontekst sovjetske škole planiranja, primjenom racionalnih naučnih postupaka u artikulaciji ideološki orijentisanih novih prostornih kodova, afirmiše modele transformacije urbane forme na tragu konstituisanja egzistencijalnog okvira novom društvu u nastajanju. Kontinuitet tog procesa (kao i kod prethodno elaboriranih ideoloških okvira škole planiranja) generisan je težnjama za kvalitetnim sagledavanjem društvenih mijena u ulozi katalizatora radikalne transformacije,

dok je diskontinuitet saglediv u osjetljivosti tradicionalnih vrijednosti urbane forme na revolucionarne promjene. Odnosno, teorijsko-ideološke konotacije kvalitetnog usmjeravanja ideje o novom načinu života rezultuju orijentacijom ka transformaciji naslijeđenih kodova urbane forme, ali sukobljenom s realnošću, jer takva zapada u sferu subjektivnih uvjerenja i poprima karakter utopije.

Ako se još jednom vratimo na polazište eksplikacije da urbanologija naučno generiše tipove urbane forme i definiše stav o morfološko-strukturalnoj transformaciji, te da suštinu matrice kompozicije svodi na dizajn-plan, koji artikuliše sažet kontekst svrhe i prezentuje koncept prostorne organizacije grada, možemo zaključiti da sve ovdje prezentovane naučne planerske ideje – škole urbanizma – koncipiraju vlastite modele transformacije forme kulturnog pejzaža u skladu sa svojim specifičnim društveno-ideološkim potrebama i dosegnutim nivoima toкова urbanizacije. Te potrebe i nivoi progresivno iniciraju pojavne oblike transformacije forme, koja u promjenama duha pojedinca i društva sadržava generičku osnovu svog karaktera, što se može definisati kao kontinuitet procesa.

Međutim, konačni planski iskazi kulturnog pejzaža nisu produkt transformacije arhetipske forme toposa, već pragmatičnog određenja njegove nove prostorne pozicije i utilitarnosti u konkretnom vremenskom presjeku socio-društvenih, ideoloških, kulturnih, ekoloških, ekonomskih i političkih okolnosti. Te su okolnosti odraz prostorno-vremenskih sukcesija, nemjerljivih u odnosu na ukupne promjene, ali sposobnih da u kvantifikaciji predvide progresivan model transformacije, pri čemu izostaju sukcesije s trajno negativnom konotacijom diskontinuiteta, jer, vidjeli smo, novi tipovi urbane forme ili podliježu brzom preoblikovanju i prilagođavanju konkretnoj društvenoj stvarnosti ili nestaju negirajući sami sebe.

Pored toga, sve škole, zanemarujući arhetipske kodove (definisane kontekstom neposrednog i šireg urbanog okruženja) i generacijsku poziciju toposa kao funkcionalnog kontinuiteta, artikulišu dizajn-planove novih kulturnih pejzaža u strogoj geometrijskoj pravilnosti urbanih matrica i odbacuju (osim u rijetkim promišljanjima) afirmaciju geomorfološkog ili amorfno, nepravilnog, organskog oblika plana naselja (grada). Takođe, škole nastoje unaprijediti socijalne odnose i socijalne interakcije na osnovi novog prostornog determinizma i drugačijih pravila življenja, ali im se zamjera pretjerana rigidnost i opšti preskriptivni karakter urbane morfologije. Ipak, njena heterogenost nije garancija da će se na takvim temeljima razviti i adekvatna socijalna matrica, kao što ni preskripcija socijalnih dimenzija života ne može biti garant oživotvorenja urbane forme.

Modeli transformacije urbane forme u XXI vijeku

Vrijeme u kojem živimo, vidjeli smo, pred strukturiranje urbane forme postavlja nove određujuće paradigme, definisane globalizacijskim ekonomskim i političkim kretanjima, izmijenjenim socijalnim uslovima, klimatskim promjenama, savremenim naučnim i tehničkim dostignućima, kriterijima medijske estetizacije zasnovane na profitu, realnim i virtuelnim poimanjem (urbanog) prostora podržanim novim informacionim i komunikacionim tehnologijama – aspektima aktuelnih globalnih trendova, a čiji se učinak konstantno mijenja i time uspostavlja novi sistem vrijednosti. To znači da i modeli transformacije urbane forme danas moraju biti shvaćeni u kontekstu globalnih (primarno ekonomskih) tokova i ustanovljenog novog vrijednosnog sistema – diskursa izvan kojeg ih više uopšte nije moguće

sagledavati. Zato je važno razumjeti implikacije i potencijale aktuelne komodifikacije partikularne urbane forme, te afirmisati komercijalni aspekt tog procesa i to optikom maksimalizacije kapaciteta savremenih uslova u službi (re)dizajna grada podesnog za budućnost. U suštini, radi se o dimenziji eksplikacije morfološke strukturalizacije, planovima i dizajn-projektima, kulturnog pejzaža kao tipa organizacije humanog okruženja, a koja polazi od vrednovanja zatečenog stanja struktura i društva kao osnove modelu transformacije urbane forme – projekciji dovoljno velike, ali i relativno sagledive, vremenske distance upotrebe funkcionalnih kapaciteta pretpostavljenih za buduće, ne samo za aktuelne potrebe.

Međutim, modeli transformacije urbane forme danas zapadaju u sopstvene mitove, u vizuelno-estetsko-utilitarne stereotipe kakve društvena stvarnost zahtijeva i kakvi su diktirani svim pojavnim oblicima savremenih globalnih trendova. Tako globalna pitanja, poput uticaja klimatskih promjena na naše živote, orijentacije ka čistijim novim izvorima energije ili ka povratku prirodi, potiču ambicije za kreiranjem nove generacije visokotehnoloških *pametnih*¹⁶⁹ gradova – futurističkih urbanih formi za koje se često kaže da su oblikovane s fokusom na održivosti. U stvarnosti, to je zbir svijesti o novoj generaciji (mahom) utopijskih megastruktura, koje, dekodirajući prethodna značenja i generišući nove modele prostornih relacija, ocrtavaju karakter novog kulturnog pejzaža, svojstvenog XXI vijeku.

Kratak pregled recentnih modela urbane forme, koji slijedi, ilustruje tako novu generacijsku poziciju toposa kao sažetog konteksta svrhe, a čija matična kompozicija, svedena na dizajn-plan, prezentuje koncept prostorne organizacije grada spremnog da odgovori na izazove aktuelnih globalnih kretanja, specifičnih po težnji ka artikulaciji novog oblika univerzalnosti.

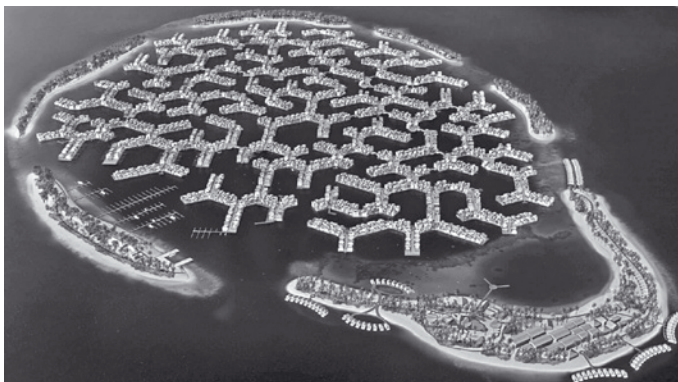
Na tom tragu, na Maldivima će (do 2027) biti podignut prvi plutajući ostrvski grad na svijetu, futuristički pejzaž za kojeg dizajn-plan koncipira holandski Waterstudio (2009), implementira Dutch Doklands, oba u saradnji s lokalnom vladom, a čija je izgradnja otpočela krajem prošle godine (2022). Riječ je o *pametnom* gradu, novom modelu artikulacije urbane forme usmjerene ka savladavanju prijetnji od kontinuiranog porasta nivoa mora i erozije obale uslijed globalnog zatopljenja¹⁷⁰, uz pomoć ekološki potentne napredne tehnologije i programa komercijalne odr-

¹⁶⁹ Koncept *pametnog* grada se brzo razvija i dramatično mijenja paradigmu urbanog razvoja u XXI vijeku. U suštini, riječ je o gradu koji koristi napredne informacione i komunikacione tehnologije i analizu podataka u svrhu unapređenja kvalitete življenja svojih građana, povećanja učinkovitosti infrastrukture i (javnih) usluga, te promocije održivog privrednog rasta, insistirajući pritom na implementaciji i integraciji novih sofisticiranih oblika transporta, čistijih izvora energije, zdravstva, obazovanja i uprave u stvaranju naprednog urbanog okruženja (vidi Gracias et al., 2023; Attaran et al., 2022).

¹⁷⁰ Međuvladin panel za klimatske promjene (IPCC), u Šestom izvještaju (2023), navodi da se svijet suočava s neizbježnim višestrukim opasnostima od globalnog zatopljenja, a koje će u naredne dvije decenije bilježiti porast od 1,5°C i ozbiljno ugrožavati egzistenciju ljudi, posebno u obalnim naseljima. To znači da male ostrvske države, poput Maldiva, mogu postati potpuno nenaseljive, pa se za njih predlaže oblikovanje održive *amfibijske* ili plutajuće fizičke strukture na površini rastuće poplavne vode (vidi Internet 10). Budući da je oko 80% kopnene površine Maldiva na nadmorskoj visini ispod jednog metra, očekuje se da će većina arhipelaga biti potopljena do 2100. godine, pa vlada donosi odluku o izgradnji plutajućeg grada (oko 200 ha) u laguni blizu Maléa, u nadi da će to biti novi dom za 20.000 (domaćih ili stranih) stanovnika do 2024. godine, ali i (komercijalni) model strukturiranja svih plutajućih gradova u budućnosti. Sadržavaće školu, bolnicu, zgradu vlade, marinu, hotele, restorane, trgovine, a 5.000 niskih stambenih jedinica (u duginim bojama) imaće krovne terase i vlastita pristaništa i prodavaće se po cijeni od 250.000 \$ (Finney, 2022).

živosti – paradigmi¹⁷¹ sigurnosti i budućeg zdravog načina života (Finney, 2022; Internet 9).

Oblikovanje ove plutajuće megastrukture pragmatično je zasnovano na arhitektonskom kodu kulture i tradicije življenja ostrvljana s morem i u sojenicama, pa logično rezultuje težnjom ka konceptualizaciji urbane morfologije bazirane na organskoj matičnoj kompoziciji i takvog tipa oblika plana novog kulturnog pejzaža – skladne integracije fizičkih struktura u prirodni krajolik maldivskog arhipelaga. Uzor za modelovanje organske matrice, Waterstudio pronalazi u karakterističnoj geometriji lokalnog *moždanog* koralja, koju *preslikava* na mrežu komunikacija i vodnih kanala i time formira kompoziciju od nizova šestougaoih artifičijelnih elemenata. Njih dalje generiše primjenom načela kontinuiteta – multiplikacijom modula, ustanovljene jedinice mjere površine prostora, definisane dužinom i širinom prefabrikovane stambene jedinice – modelom artikulacije morfološke strukture koji dozvoljava neograničen broj multiplikacija modula i implicira kontinuiranu transformabilnost forme. Module nosi betonski skelet, pričvršćen za morsko dno teleskopskim čeličnim stubovima, a koji omogućavaju stalno prilagođavanje šestougaoih elemenata rastućem nivou poplavne vode. I konačno, artifičijelni koraljni grebeni, spojeni s dnom plutajućeg grada kojeg okružuju, igraju ulogu valobrana i posebno su osmišljeni kao *plava* staništa koja stimulišu prirodan rast koralja (Slika 63).

Slika 63: Maldivi, prvi plutajući ostrvski grad na svijetu, Waterstudio (2009)
Nepredvidive vremenske prilike, česte poplave, erozija obale i kontaminacija zalih pitke vode u maldivskom arhipelagu razlozi su zbog kojih iz tirkiznog plavetnila Indijskog okeana *izranja* golemi artifičijelni koraljni greben, futuristička megastruktura kao protomodel svih plutajućih formi budućnosti.

¹⁷¹ Generalno, radi se o upotrebi inovativnih informacionih i komunikacionih tehnologija u službi afirmacije *pametnog* urbanog okruženja, održivog razvoja i ekološki osviještenih praksi uopšte, ali i onih zaštite autohtonog morskog ekosistema, što obuhvata: 1. smanjenje potrošnje i to proizvodnjom *zelene* i *plave* energije u *pametnoj* mreži, pri čemu svaka (stambena) jedinica dijeli i koristi višak dostupne energije, što je ključni faktor održivosti plutajućeg grada, 2. program gospodarenja otpadom (odlaganjem, skladištenjem i reciklažom), 3. planiranje saobraćajne infrastrukture za hodanje, kretanje biciklima, bešumnim električnim vozilima i čamcima i 4. procjenu uticaja na okoliš, elementarno fokusiranu na uspostavljanje ravnoteže između sjene od plutajućih fizičkih struktura i sunčeve svjetlosti, koja, mimo njih, može doprijeti do morskog dna, jer nove strukture ne smiju prouzrokovati nikakve negativne uticaje na podvodni svijet (Ibid).

U ovom modelu artikulacije urbane forme moguće je, dakle, prepoznati niz konceptualnih prednosti razvoja funkcionalne plutajuće megastrukture kao odgovora na klimatske promjene, kao i ambiciju strukturalizacije jedinstvenog principa izgradnje svih plutajućih gradova u budućnosti. Tako, uprkos ranijoj konstataciji da mega-dizajn, svojom masom i materijalnom snagom u konstrukciji urbane morfologije emituje antikontekstualne kodove koje organski generisana morfološka struktura ne prihvata, možemo zaključiti da maldivski plutajući grad ipak principijelno slijedi arhetipski kod iskustva življenja ostrvljana, kao i tradirani kod iskustva građenja fizičke strukture. To (posredno) simbolizuje poštovanje prirodnih datosti arhipelaga, ali sada transformisanih u krutu geometrizaciju organskih oblika – matričnu kompoziciju kojom se podcrtava veličanstvena topologija prirodnih koralja, ali i odgovornost koju Maldivi preuzimaju na sebe u ulozi svjetskog lidera u orijentaciji ka njihovoj zaštiti. Tome svjedoči i primjena principa modularnosti u generisanju urbane morfologije, jer omogućava kontinuiranu transformabilnost forme, neophodnu u prilagođavanju grada (dodavanjem ili oduzimanjem modula) neizvjesnoj budućnosti, kako za ljude, tako i za prirodu. Pored toga, primjena principa modularnosti obezbjeđuje i održivost fizičke strukture, jer osigurava njen kvalitet u skladu s aktuelnim ekološkim normativima, zatim standardizaciju, kratko vrijeme izgradnje, kontrolu troškova, certificiranje i učinkovito održavanje. Na kraju se da zaključiti da je model urbane forme ovdje utemeljen na ideji o dobrobiti zajednice, kao strategiji materijalizacije zdravog i sigurnog grada, *izrasloj* iz lokalne kulture i jedinstvenih globalnih ciljeva ekološki održivog razvoja. Zbog toga ga ne svrstavamo u utopije, jer je baziran na racionalnim premisama i naučnim kriterijima u vrednovanju realnih (prirodnih) datosti kao preduslova za artikulaciju nove generacije forme toposa.

Magnat kripto valuta, Jeffrey Berns, (2018) angažuje arhitektonske studije Ehrlich Yanai Rhee Chaney Architects i Tom Wiscombe Architecture na izradi dizajn-plana Innovation Parka – *pametnog* grada u pustinji na sjeveru Nevade¹⁷², koji bi trebao biti testni poligon za *blockchain*¹⁷³ tehnologiju, udruženu s umjetnom inteligencijom, 3D printom i nanotehnologijom, u uslovima urbanog okruženja. Radi se o novom modelu urbane forme – visokotehnološkoj megastrukтури, novom tipu poslovno-stambene zajednice u kojoj će upotreba inventivnih tehnologija radikalno transformisati tradicionalni stil života i način komuniciranja, a decentralizovana *blockchain* infrastruktura biti u pozadini svih interakcija. To znači da će

¹⁷² Berns namjerava transformisati parcelu od oko 27.000 ha, navodno plaćenu 170 miliona \$, u Innovation Park – *pametni* grad za 36.000 stanovnika, koji će biti smješteni u 15.000 stambenih jedinica, raditi na mogućih 40.000 radnih mjesta i ostvarivati godišnju proizvodnju u vrijednosti od 4,6 milijardi \$. Intencija je da Innovation Park bude smješten u dijelu pustinje u Nevadi u kojem se već nalazi sjedište Bernsove kompanije Blockchains – inkubatora koji podržava projekte i kompanije koje koriste *blockchain* tehnologiju, kao i sjedišta tehnoloških divova – Googlea, Applea, Switcha i Tesle. Sve ove inovacijske zone zajedno orijentisane su ka revitalizaciji privrede Nevade (Gibson, 2018).

¹⁷³ *Blockchain* je baza (blokova) podataka povezanih u jednosmjerni lanac, u kojem svaka nova karika (blok) ovisi o vrijednosti prve starije. Koncept je autonoman u odnosu na centralni autoritet, omogućava zaobilaznje, zamjenu ili nadoknadu tradicionalnih institucija i tehnologija, te posjeduje potencijal da radikalno transformiše svijet kakvog danas poznajemo. Trenutno je njegova najočitija i najpopularnija primjena u implementaciji decentralizovane kriptovalute (kao što je *bitcoin*, a koju općenito ne izdaje i ne nadzire centralna banka), gdje nadilazi potrebu stvaranja distributivne baze podataka i korištenja posebnog entiteta koji će nadgledati transakcije (vidi Habib et al., 2022; Xu et al., 2019).

stanovnici moći glasati, poslovati i čuvati podatke u *blockchainu*, bez uplitanja vlade ili posredničkih kompanija u te procese, pa se kao glavna prednost ovog tipa *pametnog* grada ističe veća kontrola privatnosti ličnih podataka, kao i to da učinkovitost, transparentnost, održivost i sigurnost neće biti kompromitovane, već naprotiv, zagarantovane. *Blockchain* tehnologija će, dakle, pomoći u stvaranju budućnosti bez političara, koji guše inovacije i kompanija, koje zloupotrebljavaju podatke – Innovation Park će demokratizovati demokratiju (Gibson, 2018; Nevett, 2021; Internet 11).

Proizlazi da ovakvom modelu transformacije tradicionalne urbane forme posve odgovara futuristički mega-dizajn, morfološka struktura sačinjena iz niskih objekata i tornjeva integrisanih u okolni pustinjski krajolik, *izrasla* iz organske matrične kompozicije i takvog tipa oblika plana grada u težnji ka povezivanju čovjeka s novim fizičkim okruženjem i mističnom pustinjom. Odnosno, Innovation Park je visokotehnološka megastuktura, sastavljena iz istih takvih pojedinačnih megastuktura, koje u sebi okupljaju funkcije stanovanja, rada, kreativne industrije, kulture, sporta i rekreacije, gradske centre i ozelenjene prostore namijenjene socijalnim interakcijama, razvoju i razmjeni ideja. A sve ovo, uz korištenje obnovljivih izvora energije, reciklažu vode i kretanje (unutar i izvan grada) električnim vozilima, te udruživanje *blackchain* s ostalim naprednim tehnologijama, ima za cilj artikulirati novi tip egzistencijalnog prostora za novo društvo orijentisano ka mikrotransakcijama između ljudi, mašina, ljudi i mašina, te srušiti tradicionalne hijerarhije koje koncentrišu moć u rukama nekolicine (Slika 64).

Konačno, vrijeme i okolnosti u kojima živimo, posebno u kontekstu ambicije za rušenjem hijerarhija i oduzimanjem moći pojedincima ili grupama, više nego u odnosu na model strukturalizacije nove generacije forme toposa, navode na zaključak da se koncepcija Innovation Parka sukobljava s realnošću, klizi u sferu subjektivnih uvjerenja svog tvorca i poprima narav utopije.

Stefano Boeri, vođen idejom o oblikovanju energetske neovisnog urbanog ekosistema, u kojem se priroda i grad isprepliću i djeluju kao jedinstven organizam, predstavlja (2019) dizajn-plan za Smart Forest City¹⁷⁴ u blizini Cancúna. U osnovi, Boeri svoj *pametni* grad vidi kao botanički vrt – ekološki inoviran model urbane forme u službi održivog razvoja i borbe protiv sveprisutnog zagađenja okoliša, mjesto zdravog življenja u kojem su novi javni parkovi, privatni vrtovi, ozelenjeni krovovi i fasade objekata u savršenoj ravnoteži s površinom zemljišta uzetog za njihovu izgradnju. Takav senzibilitet prema integraciji fizičkih struktura novog kulturnog pejzaža u prirodni krajolik pronalazi u lokalnoj drevnoj kulturi Maja i njihovoj vjeri u život u skladu s prirodom, pa, na tom tragu, zagovara radikalno

¹⁷⁴ Boerijev *pametni* grad, planiran za 130.000 stanovnika, prostiraće se na 557 ha zemljišta, od čega su 362 ha rezervisana za sadnju 120.000 biljaka, kojih je 350 različitih vrsta odabrala botaničarka i pejzažna arhitektica Laura Gatti, a koje će iz atmosfere apsorbirati 116.000 i deponirati 5.800 tona CO₂ godišnje, te tako značajno smanjiti negativne uticaje od zagađenja na okoliš. Tome će doprinijeti i korištenje električnih vozila unutar teritorije grada, koje će takvo biti jedino dozvoljeno, jer će svim vozilima s motorima na unutrašnje saopjevanje biti zabranjen ulaz. Uz to, upotreba naprednih informacionih i komunikacionih tehnologija u upravljanju podacima, uz puno poštovanje privatnosti građana, biće usmjerena ka poboljšanju različitih aspekata života, kao što su prevencija bolesti i promocija zdravlja, praćenje tokova energije u svrhu provođenja adekvatnih energetske mjera ili analiza iskustava u korištenju javnih prostora (Internet 12; Gibson, 2019).

Slika 64: *Innovation Park*, Ehrlich Yanai Rhee Chaney Architects,
Tom Wiscombe Architecture (2018)

Futuristički mega-dizajn, zasnovan na *blockchain* tehnologiji, u sebi komprimira više pojedinačnih megastruktura i predstavlja model nove generacije forme toposa, proistekle iz tradicionalnog tipa organske matrične kompozicije.

drugačije oblike ponašanja u urbanom prostoru, a koji započinju smanjenjem ukupne potražnje za energijom i afirmacijom proizvodnje hrane za vlastite potrebe (Gibson, 2019; Internet 12).

Da bi to ostvario, zastupa model transformacije urbane forme na tragu tradicionalnih kodova njene artikulacije, ali sada definisanjem invarijantnih okvira ekološki održivog urbanog razvoja – energetske infrastrukture, poljoprivrede, mobilnosti, zelenila, vode, dostupnosti funkcija, učešća istraživačko-razvojnih centara¹⁷⁵ u ekonomskom osnaživanju zajednice, te raznovrsnosti umjesto standardizacije svih elemenata urbane morfološke strukture. Tako, generisanjem fizičkih struktura oko centralnog vodnog koridora, razvija linearni eko-grad – funkcionalno-racionalni podtip ortogonalnog oblika plana grada, okupljenog u geometrijski pravilnu urbanu matričnu kompoziciju, čiji potencijalni rast ograničava pozicioniranjem po obodu fotonaponskih panela, a koji su istovremeno i fizička barijera i ključni element samoodržive proizvodnje energije. Uz to, centralno pozicioniran vodni koridor i sistem plovnih kanala, povezan s Karipskim morem mrežom podzemnih vodova, nakon desalinizacije u centralnom tornju, osigurava održivo navodnjavanje poljoprivrednih polja, dok plovni vodni vrtovi okružuju grad i štite ga od poplava. Na kraju, Boeri vjeruje da će njegov eko-grad biti podignut umjesto predviđenog velikog tržnog centra na istoj lokaciji i da će ponovo prekriti šumom mjesto koje je, za potrebe gradnje, pretvoreno u kamenolom (Slika 65, str.150).

Međutim, iako Boeri zagovara radiklano nove stilove života i ponašanja u urbanom prostoru, njegova je megastruktura, koncipirana kao linearni eko-grad, baš kao i prethodno opisani *Innovation Park*, sukobljena s realnošću vremena i

¹⁷⁵ To će biti mjesta susreta akademskih institucija, studenata (meksičkih i iz cijelog svijeta) i multinacionalnih korporacija, okupljenih oko istraživanja danas izuzetno aktuelnih i atraktivnih tema: zdravstvene ekologije, molekularne biologije, astrofizike, planetologije, zaštite koraljnih grebena, precizne poljoprivrede, regenerativne tehnologije, *pametnog* grada, mobilnosti, robotike (Ibid). Boeri ovdje usvaja i promovise filozofiju globalnosti, a ne globalizacije, Edouard Glissanta, koji kaže da je globalizacija stanje stvari u evoluciji ekonomskog razvoja i historije koje dovodi do izjednačavanja, dok je globalnost stanje zbližavanja kultura i poštovanje različitosti, pa pojam označava intelektualno i duhovno obogaćivanje, suprotno osiromašenju kojeg produkuje standardizacija (vidi Internet 13).

Slika 65: *Smart Forest City*, Stefano Boeri (2019)

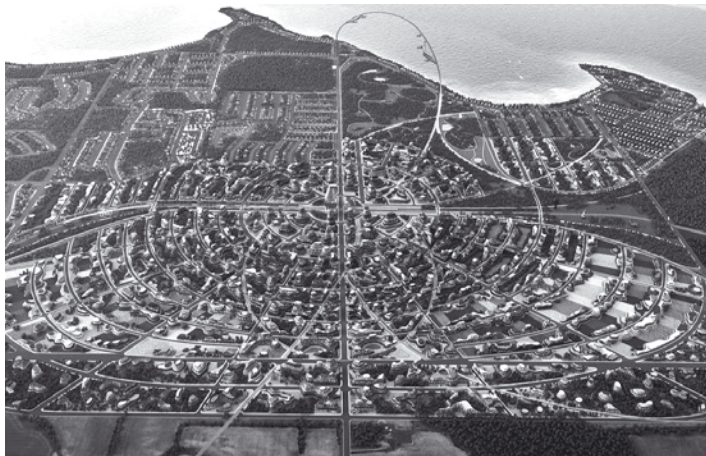
Okupljen u geometrijski pravilnu urbanu matričnu kompoziciju, ovaj linearni eko-grad je ekološki inoviran model urbane forme, čija konceptualizacija slijedi arhetipske kodove lokalne majanske kulture.

okolnosti u kojima živimo, zbog čega zapada u utopiju, više nego zbog modela strukturalizacije nove generacije forme toposa.

Ritam savremene urbanizacije, naročito stimulisan planiranim uvođenjem masovnog transporta velikih brzina, učinio je Innisfil¹⁷⁶ jednom od najbrže rastućih urbanih sredina u Kanadi. To je razlog zbog kojeg Studio Partisans (2019) predstavlja dizajn-plan nove samostalne zajednice, Orbit¹⁷⁷, viziju strukturalizacije pametnog grada – novog modela urbane forme kojim će se uspostaviti kontrola nad potencijalno negativnim trendovima nagle urbanizacije i osigurati socijalno blagostanje u široj ekološkoj i funkcionalnoj matrici novog kulturnog pejzaža. Baziran na ideji vrtlog grada, s početka XX vijeka, Orbit nastoji uravnotežiti napredne informacione i komunikacione tehnologije s postojećim ruralnim okruženjem i transformisati Innisfil u futuristički poljoprivredni grad, smješten u bujnom zelenilu i s pristupom obali jezera Simcoe (Cogley, 2019; Internet 14). Ideja orbite, ovdje utkana u racionalan tip radijalno-koncentričnog oblika plana grada, proisteklog iz kružne matrične kompozicije, ali povezane s postojećom mrežom saobraćajnica, polazi iz nove željezničke stanice Metrolinx – centra definisanog dvjema megastrukturama iz kojeg se širi dalje do agrarne periferije, težeci ka tome da približi i objedini ekonomske i kulturne prednosti gradskog načina života i ekološke pogodnosti življenja u ruralnoj sredini (Slika 66). Takva, ona ponovo stavlja u fokus raniju konstataciju da proces urbanizacije i razumijevanje odnosa grad-regija naglašavaju nedjeljivost društvenih procesa i prostornih oblika podesnih za njihove manifestacije, pa, s tog stanovišta, pozivajući se na dijelom utopijski koncept vrtlog grada, Orbit se ipak može shvatiti kao novi tip futurističke forme kulturnog pejzaža, ali primjenljiv u kontekstu savremenih, brzorastućih urbanih sredina i u poziciji alternative nekontrolisanom širenju (posebno sjevernoameričkih) gradova.

¹⁷⁶ Smješten na 60 km sjeverno od Toronta, najvećeg grada u Kanadi i četvrtog po veličini u Sjevernoj Americi, logično je najbrže rastući grad u regiji, jer je planirano uvođenje veze između ova dva grada brzom željeznicom potaknulo nagli porast broja stanovnika Innisfila, a koji se tu doseljavaju zbog pristupačnijih cijena, ukupno povoljnijih uslova življenja, ali i planirane brze konekcije s nodalnim centrom.

¹⁷⁷ Orbit je plan za razvoj Innisfila kao pametnog grada, uz pomoć široke primjene optičkih vlakana, dronova i autonomnih vozila, te razvojnih odluka baziranih na analizi velikih podataka, što ne čudi previše, jer se tu već prihvata plaćanje kriptovalutom opštinskih poreza i taksi, a i među prvim je gradovima u kojima je testirana Uber aplikacija. Plan razvija Cortel Group, a usvojilo ga je i Gradsko vijeće Innisfila. Predviđeno je da Orbit zauzme površinu od oko 180 ha i dizajniran je za smještaj populacije koja će porasti s 30.000 na 150.000 ljudi, dok će istovremeno kontrolisati širenje grada, stanovnicima približiti prirodu i smanjiti pritisak na infrastrukturu (Internet 14; Cogley, 2019).

Slika 66: *The Orbit*, Partisans (2019)

Baziran na Howardovoj ideji vrtnog grada i strukturiran po principu radijalno-koncentričnog oblika plana, ovaj futuristički mega-dizajn predstavlja novi model urbane forme, koncept prostorne organizacije poljoprivrednog grada budućnosti kojim će se uspostaviti ravnoteža između visokih tehnologija i okolnog ruralnog krajolika.

Polazeći od premise da su životne navike i potrebe, kao i odnos prema prirodi i kretanju današnjeg čovjeka kontinuirano transformabilni, te da takvi traže nove oblike stambenih, radnih i socijalnih prostora, holandski studio OMA (2021) predstavlja dizajn-plan za Chengdu Future City¹⁷⁸, glavni grad kineske pokrajine Sīchuān – novu industriju inovacija smještenu u prirodnom krajoliku. Nadahnut prostornom organizacijom sela Linpan, ravničarskih chengduanskih ruralnih zajednica, koje se još i danas služe tradicionalnim sistemom navodnjavanja geometrijski pravilnih poljoprivrednih površina (Crook, 2021; Internet 15), OMA razvija model urbane forme baziran na geomorfološkom tipu oblika plana grada, proisteklog iz kombinacije organske i ortogonalne urbane matrične kompozicije, te njegovoj morfološkoj strukturalizaciji u skladu s principima funkcionalističkog urbanizma. Tako topografske karakteristike terena, zelenilo i voda, te fizička struktura čija artikulacija implicira težnju ka potpunoj integraciji artifičnih elemenata u okolni prirodni pejzaž, definišu narav ovog mega-dizajna organizovanog u šest funkcionalnih zona¹⁷⁹ – stambenu, univerzitetsku, istraživačko-razvojnu, komercijalnu, upravnu i zonu javnih servisa (Ibid). Konačno, OMA svoj teorijski prijedlog

¹⁷⁸ Planiran da zauzme površinu od 460 ha, biće grad bez automobila, gdje će sve funkcije u pojedinačnim zonama biti dostupne unutar 10 minuta pješaćenja, a mrežom pametne mobilnosti, uz pomoć automatizovanih vozila, biće povezan s ostatkom Chengdua (Crook, 2021; Internet 15).

¹⁷⁹ Svaka od ovih zona koncipirana je kao ekološki održiva, pametna megastruktura, u kojoj se pragmatično teži ka njenoj polifunkcionalnoj i geomorfološkoj prostornoj organizaciji. Tako zona stanovanja obuhvata i komercijalne sadržaje, dok rezervoar za vodu simulira njen otvoreni, prirodni tok. Fizička struktura u univerzitetskoj zoni oponaša organske brežuljke i vrtove, a zapravo je golemi artifični sistem za biofiltraciju. Ona je dalje povezana sa zonom za istraživanje i inovacije, smještenom na močvarnom tlu i s laboratorijima na krovovima objekata. Zona komercijalnih sadržaja u sebi kombinuje stambenu, trgovačku i poslovnu funkciju, te se ovdje operacionalizuje korištenje hidroenergije. U zoni rezervisanog za funkciju uprave, na uzvišenju uz riječni tok, fizička struktura (upravne zgrade) biće integrisana u prirodu ili nove vrtove. I konačno, zona javnih servisa, upotpunjena istraživačkom, razvojnom i proizvodnom funkcijom, insistira na kreiranju novog identiteta glavnog grada i to transformacijom postojećeg vodnog bazena u naučno-tehnološki park i, uz to, artikulacijom kružne megastrukture kao centra ukupnog sistema pametne mobilnosti (Ibid).

organizacije urbane forme vidi kao grad budućnosti – model radikalne transformacije egzistencijalnog prostora, a koja će rezultovati formiranjem vibrantnog okruženja, stimulativnog za sve oblike kreativnosti (Slika 67).

Slika 67: *Chengdu Future City*, OMA (2021)

Futuristička urbana forma, sintetizovana iz polifunkcionalnih megastruktura, koncipirana je u skladu s arhetipskim kodovima lokalnih ruralnih zajednica i s principima funkcionalističkog urbanizma u izrazu geomorfološkog tipa oblika grada, generisanog kombinacijom organske i ortogonalne urbane matrične kompozicije.

Međutim, Chengdu Future City je amalgam spoznaja o današnjem statusu urbane forme i projekcija njenih prostornih manifestacija kakve savremena društvena stvarnost globalno zahtijeva, odnosno grada sintetizovanog iz polifunkcionalnih megastruktura baziranih na *mega-ideji* o urbo-morfološkoj (i uopšte dizajnerskoj) invenciji, orijentisanog ka ekološkoj održivosti, transformišući time (čini se) i aktivnosti zajednice, ograničavajući izbore standardizacijom (prirodnog) okruženja i funkcionalnom specijalizacijom. Da to nije svjesna intencija autora dizajn-plana, pokazuje njihovo nominalno usmjerenje ka kombinaciji geomorfološkog i ortogonalnog tipa oblika plana grada, oslonjeno na arhetipske kodove iskustva življenja i građenja u lokalnim ruralnim zajednicama¹⁸⁰, ali ideja uzmiče pred mjerilom i karakterom prostora na koji se preslikava, što je i najčešće usud formalističkog kopiranje tradicije. Pored toga, uprkos pragmatičnoj polifunkcionalnosti zona koja se zagovara, uopšte je svojevrsni paradoks pozivanje na principe funkcionalističkog urbanizma, teorijski i praktično toliko puta potvrđenog kao neprihvatljivog sublimata međusobno indiferentnih urbanih funkcija namijenjenih jednoj apstraktnoj teritorijalnoj društvenoj zajednici. Konačno, sve ukazuje na to da je Chengdu Future City, kao model transformacije urbane forme, utopistički, jer ga opovrgava učenje (ne tako davne) historije.

Budućnost je već tu! – sažetak je najave (saudijskog princa Mohammed bin Salmana, 2022) početka izgradnje danas vjerovatno najkontroverznijeg modela transformacije urbane forme – The Linea, novog visokotehnološkog *pametnog* li-

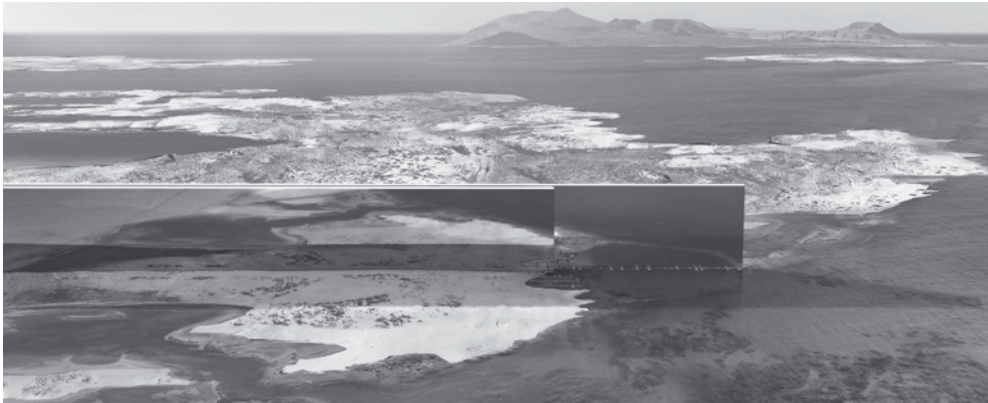
¹⁸⁰ Za bolje razumijevanje arhetipskih kodova lokalnih ruralnih zajednica, vidi Wu et al., 2020; Zong et al., 2020.

nearnog grada, kao jednog od oblika mega-razvoja Neoma¹⁸¹, za koji dizajn-plan izrađuje (2021) američki studio Morphosis. Planirana za devet miliona stanovnika, ova futuristička megastuktura¹⁸² biće sastavljena iz dva paralelna mega-zida – položena nebodera, sa svih strana obložena gigantskim ogledalima koja će ih *stopiti* s pustinjom, međusobno povezana ozelenjenim pasarelama i brojnim parkovima, a koja će generisati okruženje s ravnotežom sunčeve svjetlosti, sjene i prirodne ventilacije i time osigurati idealnu mikroklimu tokom cijele godine. Unutar ovog linearnog pojasa neće biti cesta ni automobila, a sav saobraćaj će se odvijati letećim taksijima, robotskim avatarima i hologramima, što dodatno ističe naučno-fantastičnu viziju nove urbane forme. Dizajnirana da koristi isključivo obnovljive izvore energije i kao model povratka prirodi koji će višestruko transformisati uslove življenja upotrebom globalno najnaprednih tehnologija, ona je održiva alternativa tradicionalnoj horizontalnoj urbanoj formi i civilizacijska revolucija pokrenuta radikalnom promjenom u urbanom planiranju. A to znači primjenu novog koncepta *urbanizma nulte gravitacije*, što je model artikulacije vertikalne slojevitosti gradskih funkcija i kretanja u tri pravca, pa će domovi, škole, uredi, trgovine i parkovi biti složeni jedni iznad drugih i tako afirmisati vertikalno i koso kretanje uz horizontalna putovanja (Ravenscroft, 2022, 2023; Internet 16; Internet 17). Ili drugačije, The Line je novi model transformacije urbane forme, koji, promovišući vertikalnu strukturalizaciju urbane morfologije u svrhu očuvanja prirode, dovodi u pitanje njeno tradicionalno horizontalno prostiranje i implicira radikalnu promjenu načina i kvalitete življenja. Uz to, historija pokazuje da planirani gradovi ili nisu ispunili očekivanja ili su (kao Brasília) čak uvrštavani na UNESCO-ov popis svjetske baštine, pa će, jedino je izvjesno, ljudi i vrijeme *presuditi* i saudijskom linearnom gradu (Slika 68, str. 154).

Ovdje prezentovana kratka analiza modela transformacije urbane forme, svojstvenih XXI vijeku, kao i kriteriji odabira recentnih primjera dizajn-planova, potvrđuju premisu prema kojoj oni ne mogu biti promatrani izvan konteksta svih pojavnih oblika savremenih globalnih tokova i njima ustanovljenog novog sistema vrijednosti, iskazanog u ambiciji za artikulacijom nove generacije visokotehnoloških *pametnih* gradova, dizajniranih s primarnom orijentacijom ka ekološkoj održivosti ili takvom novom obliku univerzalnosti forme kulturnog pejzaža. U suštini, riječ

¹⁸¹ Neom je novo urbanizovano područje u nastajanju, na sjeverozapadu Saudijske Arabije, u pokrajini Tabuk, s ciljem države da diverzifikuje privredu i smanji ovisnost o nafti, te da odgovori na aktuelne globalne izazove, koji transformišu načine života i poslovanja, kao i modele održivog razvoja. Tako saudijski princ Mohammed bin Salman najavljuje da će Neom biti fokusiran na devet specijalizovanih investicijskih sektora, presudnih za budućnost civilizacije: energiju, vodu, hranu, mobilnost, biotehnologije, informacione i komunikacione tehnologije, naprednu proizvodnju, medije i zabavu. Kada bude završen, što je planirano do 2039. godine, zauzimaće površinu od 2.650.000 ha obalnog, pustinjskog i planinskog krajolika, a troškovi izgradnje procijenjeni su na 500 milijardi \$. Njegova pozicija je na *kapiji* Crvenog mora, kroz koju prolazi 13% svjetske trgovine, i odakle je udaljen na samo šest sati leta od 40% zemalja svijeta. Sastojaće se iz 10 regija, a osim The Linea, izgrađiće se i aerodrom u zaljevu Neom, s pistom dužine 3,7 km, osmougaoni plutajući lučki grad na Crvenom moru kao najveća plutajuća struktura na svijetu, luksuzno odmaralište-ostrvo Sindalah takođe u Crvenom moru i skijalište Trojena, u planini Sarawat, jer će Saudijska Arabija biti domaćin Zimskih azijskih igara, 2029. godine (Internet 16; Ravenscroft, 2023).

¹⁸² Te Line – futuristički linearni grad imaće sistem *pametnog* transporta, koji će njegova dva suprotna kraja povezivati unutar 20, dok će sve funkcije stanovnicima biti dostupne unutar pet minuta putovanja. Kada bude završen, The Line će biti 12. najviši i ubjedljivo najduži objekat na svijetu (Ibid; Ravenscroft, 2022).

Slika 68: *The Line*, Morphosis (2021)

Strukturiran primjenom novog koncepta *urbanizma nulte gravitacije*, ovaj futuristički linearni grad biće dug 170 km, širok 200 i visok 500 m.

je o novoj generacijskoj poziciji toposa – sažetom kontekstu svrhe futurističke urbane forme, kreiranom u univerzalnoj težnji ka kvalitetnom savladavanju izazova koje pred savremeni svijet postavlja globalno zatopljenje i s tim povezano opredjeljenje ka održivom povratku prirodi.

Tako smo, u ovoj fazi eksplikacije, slobodni tvrditi da nastaje novi tip globalnog grada, ali ne kao osnov političko-ekonomske geografije centralnosti, iako je njome dominantno podržan, već kao model homogenizacije urbane morfologije ili stvaranja novog univerzalnog prostora, koji u sebi reprodukuje već toliko puta pomenuti novi sistem vrijednosti, sažet u ambiciji za rušenjem svih poznatih prostornih i društvenih hijerarhija, a koji ga strukturira po zakonitostima protivnim *genius lociju* bliskih egzistencijalnih krajolika i autentičnih kulturnih pejzaža. Zapravo, opasnost kojom prijeti ova faza transformacije urbane forme krije se u generisanju novog univerzalnog identiteta gradova kao utopijskih visokotehnoloških *pametnih* megastruktura, sličnih vizuelno-estetskih i utilitarnih karakteristika, koje dekodiraju značenja tradicionalnih simbola forme i poprimaju karakter nemjesta s upotrebom, instrumentalnom vrijednošću, nespecifičnih i odvojenih od lokalnog konteksta.

Međutim, prepoznaju se i suprotne težnje, iskazane u pragmatičnom simboličkom kopiranju lokalnih arhetipskih obrazaca življenja i tradicije građenja fizičke strukture, u insistiranju na poštovanju prirodnih datosti okolnog pejzaža, te u prepoznavanju nedjeljivosti društvenih procesa i prostornih oblika podesnih za njihove manifestacije. One rezultuju dizajn-planovima modela urbane forme konstruisanih u skladu s principima usklađivanja globalnih ciljeva ekološki održivog razvoja s lokalnim kulturnim kontekstom i prirodnim okruženjem, kao i s načelima kontrole urbanog rasta. A upravo te racionalne premise i naučni kriteriji u vrednovanju stvarnih prirodnih i društvenih okolnosti, kao preduslova za materijalizaciju nove generacije forme toposa, čine odmak od krutog okvira njenog poimanja kao utopije.

Nadalje, bili utopijski ili potencijalno ostvarivi, novi modeli transformacije urbane forme zasnovani su na tradicionalnim premisama konceptualizacije egzistencijalnog prostora, pa je uočljiva primjena gotovo svih tipova urbanih matičnih kompozicija, kao i njihovih kombinacija, u generisanju oblika dizajn-planova novih

kulturnih pejzaža. Tako ona osciluje od težnje ka organski skladnoj integraciji fizičkih struktura u okolni prirodni krajolik, preko optimalizacije principa kontinuiteta multiplikacijom modula, te ortogonalne ili radijalno-koncentrične funkcionalne racionalizacije gradskih prostora, sve do vertikalne urbo-morfološke strukturalizacije, radikalno suprotstavljene tradiranom kodu njenog horizontalnog prostiranja. Ipak, suprotno očekivanjima, *pametni* gradovi današnjeg doba zapadaju u zamku formalizma, standardizacije i unifikacije, sopstvenih mitova uobličениh u vizuelno-estetsko-utilitarne stereotipe čitljive u krutoj geometrizaciji organskih oblika, konstrukciji futurističkog mega-dizajna iz više zasebnih megastruktura, kontroli rasta umetanjem fizičkih barijera, paradoksalnom pozivanju na već potvrđene nedostatke koncepcija vrtlog grada i funkcionalističkog urbanizma, te posve naučno-fantastičnoj viziji urbane forme (u nastajanju).

Iz svega navedenog proizlazi da prezentovani dizajn-planovi *pametnih* gradova koncipiraju modele transformacije forme kulturnog pejzaža u skladu s određujućim paradigmatama aktuelnih globalnih kretanja, društveno-ideoloških potreba i dosegnutih nivoa urbanizacije, a u funkciji dizajna humanog okruženja spremnog za budućnost. One zajedno iniciraju progresivne oblike transformacije forme, koja u predikciji novog duha pojedinca i društva sadržava generičku osnovu svog karaktera, što se, uprkos radikalnom zaokretu i novitetima u urbo-morfološkoj strukturalizaciji, može okarakterisati kao kontinuitet procesa. S druge strane, planski iskazi *pametnih* gradova nisu rezultat transformacije arhetipske forme toposa, već pragmatičnog formulisanja njegove nove utilitarnosti i prostorno-vremenske pozicije u presjeku savremenih globalnih trendova i projekcije korištenja funkcionalnih kapaciteta pretpostavljenih za buduće potrebe. Taj presjek je nova prostorno-vremenska sukcesija, čije ishode ćemo *mjeriti* u budućnosti i koja će pokazati da li će novi modeli urbane forme biti skloni brzom preoblikovanju i prilagođavanju konkretnoj društvenoj stvarnosti ili će nestati negirajući sami sebe.

I na kraju, sasvim logično, ali kao vjerovatno najvažnija, otvaraju se pitanja: Ko su budući stanovnici ovih gradova? Kako i zašto će ih birati za svoje egzistencijalno uporište? Da li će im biti oduzeta mogućnost saobraćanja s okolinom i pravo na razlike? Da li će se osjećati kao objekti novog urbanog totalitarizma ili će biti u prilici društveno konstruisati kontekstualno mjesto postojanja u odnosu na svoje aspiracije, potrebe i ideje u evidentno novoj kulturnoj logici?

Očekivano, odgovore će *donijeti* prostor i vrijeme. Ostaje vjera da će, kao i uvijek dosad, suština ostati nepromjenljiva iako je materijalnost u novoj fazi transformacije svoje sadržine.

POGOVOR

Pouke o urbanoj transformaciji

Sagledavanje kompleksnog i polisemičnog fenomena nastanka, geneze i transformacije prostornog okvira egzistencijalnog univerzuma ili pravca razvoja od protourbanog do urbanog naselja kao fenomena kontinuiteta promjena i diskontinuiteta kao faze tog procesa, sadržanog u dinamici prostorno-vremenskih sukcesija i naravi duha društvene memorije, pokazalo je da svaka zajednica, izborom postupaka i aktivnosti u svrhu artikulacije kulturnog pejzaža, razumijeva i neposredno mijenja okruženje koje nastanjuje.

Ta su tumačenja specifičnih karaktera naselja, koja ono poprima u vremenu pod uticajem ljudskog iskustva, u ovoj raspravi formirala različite sekvence istraživačkog okruženja u prepoznavanju poruka modela transformacije fizičkog izgleda egzistencijalnog okvira, ali i u vrednovanju ideja, a koje vodi ka spoznaji kulturnog obrasca u odnosu pojedinca i zajednice prema svom realnom okruženju.

U tom kontekstu, zrelost ove rasprave kao naučno-teorijskog doprinosa urbanologiji i humanoj ekologiji, definisanjem jednog viđenja fenomena urbane transformacije, treba da procijeni nekoliko važnih pokazatelja.

Konstrukcija značenja pojmova *grad, urbanizam, urbanizacija* i *urbana transformacija* je platforma na kojoj počiva naučna interpretacija i empirijska tipizacija mjesta stalnog okupljanja i prebivanja ljudi.

Na tom tragu, smatramo uputnim ovdje još jednom iznijeti eksplikacije značenja ovih pojmova, date u Uvodu rasprave.

Grad je veće ili manje kompaktno i visokoorganizovano naselje, permanentno nastanjeno heterogenim društvenim zajednicama na određenoj teritoriji, čija egzistencija implicira tercijarne djelatnosti i koje posjeduje karakter i funkcije centralnog mjesta. To je fizičko-materijalni i kulturološki odraz historijskih mijena društva, dinamičnosti ekoloških, socijalnih, duhovnih, privrednih, ekonomskih i političkih okolnosti, sa snagom da njeguje naslijeđene i stvara nove vrijednosti.

Urbanizam, kao naučna i stručna djelatnost, obuhvata brojne ljudske aktivnosti u cilju oblikovanja i transformacije prirodnog okruženja i naselja kao činjenica koje definišu okvir života i potrebu za egzistencijalnim prostorom. To je, dakle, napor za uspostavljanjem harmoničnog odnosa između prirodnog, društvenog i kulturnog ambijenta i artikulisanih fizičkih struktura na nekom teritoriju. U takvom interpretativnom okviru, urbanizam znači (pre)vrednovanje elemenata obliko-

vanja i organizacije naselja, kvalitete življenja pojedinca i zajednice, zakonitosti razvoja i rasta grada i okruženja, stepena porasta broja stanovnika, društvenih, privrednih i tehničko-infrastrukturnih funkcija centraliteta u obuhvatu istraživanja manjih ili većih regija – prostornih, geografskih, etničkih, ekonomskih, saobraćajnih ili političkih cjelina. Budući da sam pojam posjeduje smisao koji vidljivo nadilazi jednostavno planiranje prostorne organizacije, urbanizam se (s podjednakim pravom) smatra umjetnošću, naukom o formama, tehnikom planiranja i oblikovanja prostora, sredstvom intervencije političkog i ekonomskog sistema na nivou određenog prostornog obuhvata, načinom života, specifičnim stanjem svijesti – stepenom razvoja civilizacije.

Urbanizacija je proces širenja gradskog načina života kojeg karakteriše formiranje, razvoj i rast gradova, smanjenje broja seoskih naselja i porast broja urbanih centara, kvalitativna i kvantitativna transformacija ruralnog u urbano stanovništvo, porast koncentracije funkcija centraliteta, njihove kvalitete i učestalosti i broja zaposlenih u sekundarnom i tercijarnom sektoru djelatnosti, a koji, u skladu s razvojem stava čovjeka prema samom sebi, teži da iz stvarnosti izvuče njena stalna i promjenljiva značenja.

Urbana transformacija je svjesno usmjeravanje i integracija aktivnosti koje su zasnovane na upotrebi gradskog prostora kao podloge, resursa, strukture i scene, a na temelju poznatih činjenica o gradu, njegovim prostornim cjelinama i načinu življenja. Podrazumijeva modifikaciju, relociranje i izgradnju različitih urbanih morfoloških elemenata u cilju povećanja svrsishodnosti prostornih okvira podesnih za koncentraciju ljudi i složene manifestacije njihove egzistencije, na relativno koncentrisanom području grada, tehnički specifično opremljenom. Stoga je urbana transformacija vezana ne samo za strukturalno-morfološka, nego i za socio-društvena pitanja, jer je način koncentracije ljudi i fizičkih struktura posljedica društvenih odnosa, relacije čitljive u domenu fenomena kontinuiteta promjena i diskontinuiteta kao faze tog procesa, sadržanog u dinamici prostorno-vremenskih sukcesija i naravi duha društvene memorije. To znači da se svaka promjena urbanog prostora mora predvidjeti na osnovu postojećeg stanja morfološke strukture i socio-društvene sfere, pri čemu treba imati dovoljno veliku, ali i relativno sagledivu, vremensku distancu upotrebe funkcionalnog koncepta pretpostavljenog za buduće, ne samo za postojeće potrebe. Ovakav pristup transformaciji doprinosi očuvanju kvalitete urbaniteta, kompozicionih i funkcionalnih cjelina, što utiče na uspostavljanje ravnoteže između svih elemenata urbo-morfološke i socio-društvene strukture, a urbanistima omogućava pravilne prostorne artikulacije njihovih ideja – planova i dizajn-projekata.

Zaključujemo da se cjelokupna strategija istraživanja i teorijsko-analitičkog vrednovanja okolinske održivosti fenomena integracije artifičijelnih struktura u prirodni krajolik i, posredno, transformacije kulturnog pejzaža, ne može pouzdano utemeljiti bez dovođenja u korelaciju naučne interpretacije i empirijske tipizacije mjesta stalnog okupljanja i prebivanja ljudi s eksplikacijama (i uopšte cjelovitim konstrukcijama značenja) pojmova *grad*, *urbanizam*, *urbanizacija* i *urbana transformacija*. Rasprava je sačinila argumente za ovo promovisanje.

Uspostavljanje sintezne teorijske analize pravca razvoja (tipova i podtipova) stalnih ljudskih naselja omogućava objektivno sagledavanje fenomena kontinuiteta transformacije prostornih manifestacija mnogostruko racionalno-iracionalnih okupljanja i prebivanja, inicijalno predočenih procesom preobražaja arhetipa i simbola u urbanu formu.

Kontekst urbane forme, vidjeli smo, proizlazi iz ustaljenih ponašanja i mišljenja određene društvene zajednice temeljem kojih, u realnom egzistencijalnom prostorno-vremenskom arealu, ona koncipira vlastiti model oblika plana kulturnog pejzaža – autentičan tip matične kompozicije naselja (grada). Njen konačni iskaz produkt je transformacije arhetipskog modela, a koje sukcesije ilustruju historijski uslovljene diskontinuitete u kontinualno-temporalnoj identifikaciji (pod)tipa. Ovo implicira da se značaj faktora temporalnosti u generisanju podtipa urbane forme tokom trajanja diskontinuiteta (ili u identifikaciji originalnosti pristupa njenom artikulisanju u vremenu transformacije arhetipskog modela) ogleda u percepciji realnih prostornih, socio-društvenih, duhovnih, ideoloških, ekoloških, ekonomskih i političkih preduslova za stvaranje nove generacije istog tipa matične kompozicije i, posljedično, oblika plana (grada). Istovremeno, temporalnost transformacija arhetipskog modela urbane forme utiče i na pragmatično određenje utilitarnosti i generacijske pozicije toposa kao (funkcionalnog) kontinuiteta, ali korigovanog ponašanjem i mišljenjem određene društvene zajednice u konkretnom vremenskom presjeku njene racionalno-iracionalne stvarnosti.

Upravo ta racionalno-iracionalna stvarnost ukazuje na potrebu sintezne naučno-teorijske elaboracije fenomena kontinuiteta formiranja tipova ljudskih habitusa u sukcesijama fundamentalnih društvenih zbivanja, jer je prostor, u procesu transformacije arhetipa i simbola u urbanu formu i vrednovan kao prirodni i kulturni fundus, rezultat evolucije ili faza djelovanja ljudskog ponašanja na egzistencijalni okvir. On je, dakle, kapacitet sadržaja društvenih aktivnosti, odraz modela funkcionisanja zajednice, a kojem je posljedica fizičko mijenjanje krajolika, pa proizlazi da naselje, promatrano u fazama transformacije od protourbanog do urbanog tipa, nije strukturalno statična forma imuna na promjene. Naprotiv. Niz je međudjelovanja datosti prirodnog okvira i izbora mjesta okupljanja i prebivanja u vremenu, a koje se odražava na fizički prostor (gdje su oblikovanja, preklapanja i ispreplitanja njegovih zasebnih dijelova različita i brojna) i time determiniše model življenja.

Tragom izrečenog, zaključujemo da je sintezno proučavanje duhovne, materijalne i društvene kulture preduslov razumijevanju fenomena kontinuiteta formiranja tipova i podtipova naselja u prostorno-vremenskim sukcesijama i hrani ideju da se karakter transformacije arhetipa i simbola u urbanu formu ne može pouzdano spoznati ako se faze tog procesa promatraju neovisno jedna od druge i mimo kvalitativne kontekstualizacije teritorijalnih, socioloških, ekoloških, ekonomskih, privrednih, političkih i urbo-arhitektonskih odrednica razvoja.

Uspostavljena sintezna analiza fenomena kontinuiteta transformacije arhetipa i simbola u urbanu formu predstavlja teorijski obrazac kreiranja empirijske tipizacije i kritičkog osvrt na modele prostornih artikulacija mjesta okupljanja i prebivanja, pozicionirane u historijsko-hronološkom kontekstu promatranja fenomena kontinuiteta morfološko-strukturalnih i društvenih mijena kao indikatora procesa razvoja ljudskih habitusa od protourbanih naselja do savremenih gradova.

Topos, shvaćen kao esencija arhetipske simbolike, predstavlja prototip ili proto-model kulturnog pejzaža, nukleus generisanja i počelo transformacije prahistorijskih sedentarnih naselja u savremenu urbanu formu. Tako je, na ovoj premisi zasnovana, historijsko-hronološka analiza evolucije naselja pokazala da su mnoga od njih zadržala kontinuitet morfološke strukturalizacije – arhetipski kod ili početnu generacijsku poziciju planske osnove urbane forme, proistekle iz matrice odnosa primarnih egzistencijalnih aktivnosti i iskonske saradnje s prirodom u svrhu opstanka. Ta se matrica iščitava i u konceptualizaciji tipa antičke urbane forme, koja, uprkos brojnim strukturalnim transformacijama artikulisanim u različite podtipove, materijalizuje gradogradni princip idealnog i opstaje dugo kao osnovni model. Napuštanje ovog ideala dolazi sa srednjovjekovnim zaokretom u ideji društva i oblikovanjem novog modela urbane forme protoindustrijskog tipa, kulminira u vrijeme kada renesansni *tehnos* preuzima dominantnu poziciju u svim sferama života čovjeka i najavljuje početak kontinuirane morfološko-strukturalne transformacije. Nju naročito izražava apsolutistička vladarska volja i novi barokni model fizičkog i estetskog preoblikovanja unutra i izvan grada, saglediv u rasponu od destrukcije naslijeđenog do kreiranja potpuno novog tipa monumentalnosti. Suprotno ovome, industrijsko doba karakteriše tip dominantno unutrašnje transformacije urbanih prostornih cjelina, a s tim u vezi i novi oblici transporta, koncentracija, decentralizacija i radikalna prestrukturalizacija socijalnih odnosa i načina života. Prepoznamo ih i kao preduslove modernističkom diskontinuitetu u tipizaciji urbane forme, okupljene oko ideje odvajanja gradskih funkcija i kategoričkog negiranja tradiranih kodova njene artikulacije, pa izrazito protivljenje ovoj ideji postaje glavno obilježje naravi postmodernističkih strujanja. I na kraju, savremeni trenutak, iako označen težnjom ka strukturalno-morfološkoj, socio-društvenoj, disciplinarnoj i profesionalnoj reintegraciji, ipak je određen novim modelom urbane transformacije, nekonzistentne i fragmentirane, a koji, protivno nastojanjima, kontinuitet u tipizaciji urbane forme ponovo kvalifikuje kao diskontinuitet.

Proizlazi da je fenomen kontinuiteta transformacije od protomodela ili prototipa do modela urbane forme (ili razvojnim procesom generisane tipizacije mjesta stalnog okupljanja i prebivanja) definisan oblikom fizičkih promjena egzistencijalnog krajolika, pokrenutom karakterom faze u evoluciji kulture konkretnog društva. Osim toga, prostorno-vremenske sukcesije reflektuju ideološke promjene u široj zajednici, pa su one sadržane u progresivnoj transformaciji i, posljedično, u disjunkciji urbane forme ili u fenomenu diskontinuiteta kao rezultante sukcesija sociološkog i prostornog karaktera raznolikih antropogenih faktora, s posebnim naglaskom na jedinstven proces akulturacije. To znači da fenomen forme kulturnog pejzaža *reaguje* na stanje strukturalno-morfološkog i društvenog okruženje koje mu je prethodilo i koje generiše novu razvojnu fazu forme, što implicira nje-

nu neraskidivu vezu s prostorno-vremenskom komponentom evolucije tipa. Ovo dalje sugerise da je tip urbane forme sistem sazdan iz naslijeđenih vrijednosti i novih temporalnih karakteristika urbaniteta u određenom vremenu, te da kristalizuje najvažnije konstitutivne elemente grada, njihovu specifičnu narav, zakonitosti funkcionisanja i namjene.

Konačno, ovdje izneseno navodi na zaključak da se u historijsko-hronološkom kontekstu promatranja fenomena transformacije ljudskih habitusa od protourbanih naselja do savremenih gradova uočavaju sukcesije izražene u cikličnoj promjenljivosti materijalnog sadržaja forme, ali istovremeno i stalnost u težnji ka artikulaciji suštine modela uobličenog u način života neke teritorijalne društvene zajednice.

Škole urbanizma (evropska, anglo-američka i sovjetska), teorijski i praktično, koncipiraju vlastite modele transformacije urbane forme, tipove prostorne organizacije grada funkcionalnog za stvarni život, bazirane na sopstvenim specifičnim društveno-ideološkim potrebama i historijskim nivoima urbanizacije, što, u kontekstu fenomena prostorno-vremenskih sukcesija u kontinuitetu procesa transformacije forme kulturnog pejzaža, ne implicira trajno negativne konotacije diskontinuiteta.

Generišući, naučno-teorijski i praktično, tipove urbane forme i oblikujući modele njihove morfološko-strukturalne transformacije, škole urbanizma logiku dizajn-planova oslanjaju na elemente matične kompozicije kulturnog pejzaža, kojima, vidjeli smo, prezentuju koncepte prostorne organizacije grada u skladu s vlastitim društveno-ideološkim afinitetima i dosegnutim nivoima tokova urbanizacije. Pritom, one ignorišu arhetipske kodove toposa i njegove generacijske pozicije kao funkcionalnog kontinuiteta, pa razvijaju dizajn-planove novih gradova zasnovane na izrazito pravilnoj geometriji urbanih matrica, odbacujući, osim rijetko, artikulacije geomorfološkog tipa oblika plana, te nastoje osnažiti socijalne odnose i interakcije pomoću novog prostornog determinizma i pravila življenja.

Tako planeri evropske škole urbanizma, u težnji da uspostave kontrolu nad negativnim trendovima ubrzanog razvoja i rasta, glavnim indikatorima procesa urbanizacije, te da uspostave socijalno jedinstvo i kolektivni prosperitet u zdravom životnom okruženju, profilisu novi model urbane forme, elaboriran u brojnim konceptima prostorne organizacije gradskih funkcija, bazirane na strogoj geometrijskoj pravilnosti urbane matične kompozicije i, posljedično, strukturalizaciji takvog tipa oblika plana. U tim razmišljanjima, oni zanemaruju kontekst tradiranih modela artikulacije forme kulturnog pejzaža, što nove koncepcije tipa, primjerene više apstraktnim nego stvarnim teritorijalnim društvenim zajednicama, smješta među utopijske. Vidljivo je to dijelom u teoriji linearnog grada, a posebno iskazano u studijama o urbanoj formi oslonjenim na funkcionalističke i konstruktivističke principe, te na megastrukture kao model transformacije životnog prostora u svrhu snaženja grada, ali u uslovima posve imaginarnog toposa. Na tom tragu, analize reprezentativnih primjera dizajn-planova gradova pokazale su da, u pogledu fenomena prostorno-vremenskih sukcesija u kontinuitetu procesa transformacije urbane forme, evropska škola urbanizma promovise strukturalizaciju urbane morfologije u skladu s potrebama industrijskog društva, a koje

iniciraju progresivnu transformaciju i predstavljaju kontinuitet samog procesa. Paralelno s tim, diskontinuitet je, osim u sporadičnim primjerima artikulacije tipa, označen nemogućnošću redefinicije tradiranih kodova urbane forme da podrži promjene. Iz svega proizlazi da evropska škola, svojim modelom transformacije kulturnog pejzaža, teorijsko-ideološki kvalitativno nastoji usmjeriti tokove nagle urbanizacije i osigurati opšte egzistencijalno blagostanje, ali da ti naponi rezultuju utopijskim prijedlozima za oblikovanjem novog životnog okruženja, striktno definisanog i standardizovanog modela prostorne organizacije urbanih funkcija i koncepta zajednice.

Jednako kao i evropske, planeri anglo-američke škole urbanizma, motivisani željom za iznalaženjem mogućnosti prostorne organizacije u rješavanju višestrukih kriza grada industrijskog doba, primarno ispoljenih u formiranju urbanizovanih područja i depopulaciji sela, koncepcijama strukturalizacije gradskih funkcija definišu novi model urbane forme, zasnovan na strogoj geometrijskoj pravilnosti urbane matrice i takvom oblikovanju plana novog kulturnog pejzaža. Posebno potentna zbog svoje dvije realizacije, tim strujanjima vlada ideja vrtnog grada, iz koje *izrasta* tip strukturalno-socijalno-ekološke i humane urbane forme, jasno definisana teorija dekoncentracije konurbacijskih procesa, ali na granici s utopijskom dimenzijom, jer je ideal zajedništva, individualnih i kolektivnih duhovnih potreba sputan naglašenom monofunkcionalnošću. Ovom idejom uspostavljanja socijalnog obilja i prosperiteta u široj ekološkoj i funkcionalnoj matrici kulturnog pejzaža fundirano je i *polističko* istraživanje, novo razumijevanje regionalnog planiranja blisko utopijskim socijalistima, što je označilo rađanje novog tipa forme, grada-sela. Međutim, analiza odabranih primjera dizajn-planova gradova, koncipiranih prema kriterijima geometrijski izrazito pravilnih oblika planova, pokazala je udaljavanje od mogućnosti postizanja željene društvene i socijalne ravnoteže, te negiranje konteksta arhetskkih kodova artikulacije urbane forme promovisanjem načela modularnosti (pomoću zemljišnih parcela, jedinica susjedstava ili prefabrikovanih elemenata megastruktura) i smjernica funkcionalističkog urbanizma, zbog čega oni poprimaju karakter utopija. A promatrano s aspekta fenomena prostorno-vremenskih sukcesija u kontinuitetu procesa transformacije forme kulturnog pejzaža, proizlazi da planeri anglo-američke škole urbanizma zagovaraju modele sistematske reorganizacije grada u skladu s vrednovanjem društvenih mijena kao generatora radikalne transformacije i time definišu kontinuitet samog procesa. S druge strane, diskontinuitet je čitljiv u otpornosti naslijeđenih kodova urbane forme na sveobuhvatne promjene.

Na kraju, planeri sovjetske škole planiranja, preplavljeni utopijskom vjerom u snagu urbanizma i arhitekture, te novih ekonomskih i tehničkih kapaciteta da zajedno pokrenu privredni i kulturni razvoj na osnovama marksističke ideologije i doktrine rekonstrukcije zastarjelih formi tradicionalnog načina života, dizajniraju planove prostorne organizacije novog tipa materijalnog i društvenog okruženja. Pritom polaze od stavova o *socijalnim kondenzatorima* i duhu kolektivizma, idealima avangardne konstruktivističke integracije pojedinačnih elemenata unutar stambene jedinice, objekta ili grada u funkcionalnu cjelinu, a koja kriterijem međuovisnosti određuje osnovni princip njihove egzistencije, pa, pozivajući se na objektivne naučne metode, oni insistiraju na egzaktnom rezultatu uobličenom u

nove kulturne, društvene i prostorne forme. U tom smislu, sovjetski avangardni planeri definišu novi model urbane forme i to podruštvljavanjem zemljišta u korist primjene izrazito radikalnog oblika funkcionalnog zoniranja i dalje slobodnog upravljanja gradskim i širim regionalnim prostorom u cilju prevazilaženja razlika selo-grad. Ipak, analiza najznačajnijih primjera dizajn-planova gradova pokazala je da se takav model urbane forme približava utopijskoj tezi o nestanku grada više nego doprinosu na urbanizaciji sela, što je izraženo u orijentaciji ka strukturalizaciji tipa linearnog grada, funkcionalno-racionalnog podtipa ortogonalnog oblika plana okupljenog u geometrijski pravilnu urbanu matičnu kompoziciju, a koji je trebao omogućiti uravnotežen rast umjesto gustine i koncentracije. Međutim, uprkos brojnim sljedbenicima, ovi planovi ostali su nerealizovane ideje modela prostorne organizacije egzistencijalnog okruženja novom društvu u nastajanju. Tako iz navedenog proizlazi da su planeri sovjetske škole, baš kao i evropske i anglo-američke, definisali novi model transformacije urbane forme primjenom racionalnih naučnih postupaka u artikulaciji ideološki motivisanih novih prostornih vrijednosti, što, promatrano s aspekta fenomena prostorno-vremenskih sukcesija u kontinuitetu procesa transformacije forme kulturnog pejzaža, označava kontinuitet procesa, dok je diskontinuitet saglediv u osjetljivosti tradicionalnih kodova urbane forme na revolucionarne promjene, zbog čega sovjetski avangardni dizajn-planovi gradova zapadaju u sferu utopija.

Konačno, ovdje data finalna elaboracija konceptualnih okvira škole urbanizma navodi na zaključak da su tipovi morfološko-strukturalne transformacije forme kulturnog pejzaža, koje sve tri zagovaraju, bazirane na njihovim društveno-ideološkim potrebama i dostignutim nivoima urbanizacije, pri čemu odbacuju arhetipske kodove toposa i njegovu generacijsku poziciju kao funkcionalnog kontinuiteta, te razvijaju dizajn-planove novih gradova *izrasle* iz geometrijski izrazito pravilnih urbanih matrica, a koje utopijski idealizuju kao podesne u artikulaciji novih pravila življenja. Pritom su njihove sopstvene specifične potrebe i historijski nivoi urbanizacije progresivni inicijatori modela transformacije urbane forme, koja u promjenama afiniteta društva sadržava generičku osnovu svoje naravi, što je definicija kontinuiteta samog procesa. S druge strane, uviđa se da dizajn-planovi tipova prostorne organizacije grada funkcionalnog za stvarni život nisu rezultat transformacije arhetipske forme toposa, već pragmatičnog utvrđivanja njegove nove pozicije u prostoru i utilitarnosti u presjeku konkretnih društveno-ideoloških afiniteta i historijskih nivoa urbanizacije. A taj presjek je indikator prostorno-vremenskih sukcesija, nemjerljivih u odnosu na društvene promjene, ali sposobnih da u kvantifikaciji iznađu novi model progresivne transformacije bez trajno negativne konotacije diskontinuiteta, jer novi tipovi urbane forme, dokazalo se, ili podliježu brzom problikovanju i prilagođavanju konkretnoj društvenoj stvarnosti ili nestaju negirajući sami sebe, što naročito potvrđuju reprezentativni primjeri radikalne transformacije životnog prostora u imaginarnom toposu megastrukture.

Visokotehnoški pametni gradovi, model futurističke urbane forme strukturirane u skladu s određujućim paradigmama aktualnih globalnih kretanja, predstavljaju novu generaciju utopijskih megastruktura, tipove prostorne organizacije novog kulturnog pejzaža karakterističnog za XXI vijek, a čiji su efekti kao indikatora nove faze u razvoju ljudskih habitusa, promatrano u kontekstu fenomena prostorno-vremenskih sukcesija u kontinuitetu procesa transformacije modela urbane forme, danas nemjerljivi. Vrednovaće ih budućnost.

Modeli transformacije urbane forme u današnjem svijetu, baziranom na diseminaciji tehnologije, medija i kapitala, vidjeli smo, urbanim teorijama prizore dosad nepoznate fenomene urbanizacije i novu stvarnost informaciono orijentisanog društva. Determinišu ih ovi savremeni globalni trendovi, a uz njih i klimatske promjene, usmjerenost ka čistijim novim izvorima energije i povratku prirodi, što rezultuje oblikovanjem dizajn-planova futurističkih, visokotehnoških *pametnih* gradova, utopijskih megastruktura sličnih vizuelno-estetsko-utilitarnih svojstava. Iako *izrastaju* iz tradicionalnih premisa konceptualizacije egzistencijalnog krajo-lika, iz praktično svih poznatih tipova urbanih matrica i njihovih kombinacija, ali i iz radikalno drugačijeg, novog tipa urbo-morfološke strukturalizacije po vertikalnoj osi, oni padaju u zamku standardizacije i unifikacije. Taj je fenomen čitljiv u geometrizaciji organskih oblika, konstrukciji jedinstvenog mega-dizajna iz više odvojenih megastruktura, umjetnoj kontroli rasta, pozivanju na potvrđene nedostatke ranijih urbanističkih teorija i naročito u naučno-fantastičnoj viziji forme novog kulturnog pejzaža. A sve to, uz evidentnu *rasprostranjenost* modela, opravdava tezu da svjedočimo nastajanju novog tipa globalnog grada ili novoj homogenizaciji urbane morfologije u kreiranju univerzalnog egzistencijalnog prostora, koji, osim u sporadičnim pokušajima usklađivanja globalnih ciljeva ekološki održivog razvoja s lokalnim kulturnim kontekstom i prirodnim okruženjem, negira zakonitosti *genius locija*, dekodira značenja tradicionalnih simbola urbane forme i definiše nove prostorne i društvene hijerarhije. Time je određena nova generacijska pozicija toposa, tip prostorne organizacije novog, futurističkog kulturnog pejzaža, kreiranog u težnji ka savladavanju izazova od savremenih globalnih tokova i opredjeljenja ka održivom povratku prirodi.

Na tragu toga, analize primjera dizajn-planova *pametnih* gradova pokazale su da je, u kontekstu fenomena prostorno-vremenskih sukcesija u kontinuitetu procesa transformacije urbane forme, riječ o modelu strukturalizacije novog tipa humanog okruženja u skladu s određujućim paradigmama aktualnih globalnih kretanja i predikcijom novog duha društva – generatorima radikalnih promjena, što odražava narav kontinuiteta samog procesa. Suprotno tome, oni nisu rezultat transformacije arhetipske forme toposa, već određenja njegove nove utilitarnosti u srazu globalnih paradigmi razvoja i projekcije korištenja funkcionalnih kapaciteta pretpostavljenih za buduće potrebe, što je nova prostorno-vremenska sukcesija, čije ćemo efekte vrednovati u budućnosti. Ovo utoliko više, jer je, zaključujemo, analiza dizajn-planova *pametnih* gradova ustvari prikaz trendova, više nego velikih ideja, a koje, da bi formirale *pravac* u urbanom planiranju i dizajnu, zahtijevaju vremenski odmak neophodan za valorizaciju njihove uticajne zone na prostor u okvirima fenomena kontinualnost-diskontinualnost. Odnosno, vrijeme i prostor

će pokazati da li će novi modeli transformacije urbane forme biti skloni brzom preoblikovanju i prilagođavanju konkretnoj društvenoj stvarnosti ili će, kao i sve utopijske koncepcije dosad, nestati negirajući sami sebe.

Na kraju zaključujemo da potencirano široko kontekstualno i kritičko gledište, sažeto u težnji da se dođe do objektivne naučne istine o fenomenu urbane transformacije i koncipirano postavljenim ciljem i strukturom istraživanja, predstavlja prilog mišljenju o potrebnoj društvenoj svjesnosti značaja i značenja ovog fenomena u svrhu uspostavljanja ravnoteže između svih elemenata urbo-morfološke i socio-društvene sfere, nužno sagledive u vremenskoj distanci upotrebe funkcionalnih kapaciteta koncepata predviđenih za buduće potrebe, a oslonjenih na aktuelne i na (sa)znanja o svim pojavnim oblicima prostornih manifestacija kontinuirane kooperacije čovjeka i grada u prošlosti. Vjerujemo da, u tom smislu, cijela rasprava nudi vrijedan naučno-teorijski doprinos urbanologiji i humanoj ekologiji.

IZVORI I LITERATURA

Knjige i monografije

- Alexander, C. (1979): *A Timeless Way of Building*. New York, Oxford University Press
- Alexander, C. (1979): *Notes on the Synthesis of Form*. Cambridge, Massachusetts, London, England, Harvard University Press
- Alexander, C., Ishikawa, S., Silverstein, M., Jacobson, M., Fiksdahl-King, I. i Angel, S. (1977): *A Pattern Language. Towns. Buildings. Construction*. New York, Oxford University Press
- Amin, A. i Thrift, N. (2002): *Cities. Reimagining the Urban*. Cambridge, Polity
- Arida, A. (2002): *Quantum City*. New York, Oxford University Press
- Aristotel (1988): *Politika*. Zagreb, Globus
- Arnhajm, R. (1990): *Dinamika arhitektonske forme*. Beograd, Univerzitet umetnosti u Beogradu
- Attoe, W. i Logan, D. (1992): *American Urban Architecture. Catalysts in the Design of Cities*. Berkeley, Los Angeles, London, University of California Press
- Backović, V. (2020): *Grad, arhitektura, društvo*. Beograd, Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet, Institut za sociološka istraživanja
- Bacon, E. (1978): *Design of Cities*. Chicago, MIT Press
- Banerjee, T. i Southworth, M. (ur.) (1991): *City Sense and City Design. Writings and Projects of Kevin Lynch*. Cambridge, Massachusetts, London, England, The MIT Press
- Banham, R. (1976): *Megastructure. Urban Futures of the Recent Past*. London, Thames&Hudson
- Bečić, E. (2010): *Urbani fenomeni kontekstualizacije. Ogled o krajnosti fragmentacije grada*. Sarajevo, Blicdruk
- Beg, M. A. J. (1986): *Historic Cities of Asia: An Introduction to Asian Cities from Antiquity to Pre-Modern Times*. Kuala Lumpur, Percetakan Ban Huat Seng
- Benjamin, W. (1986): *Estetički ogledi*. Zagreb, Školska knjiga
- Bintliff, J. (2012): *The Complete Archaeology of Greece. From Hunter-Gatherers to the 20th Century A.D.*. New Jersey, Wiley-Blackwell
- Blankar, P. (2003): *Kroz istoriju grada do novog društva*. Beograd, Magna agenda

- Boesiger, W. i Stonorov, O. (ur.) (1990a): *Le Corbusier et Pierre Jeanneret - Oeuvre complète, 1910-1929, Vol. 1.* Toulouse, Éditions d'architecture
- Boesiger, W. i Stonorov, O. (ur.) (1990b): *Le Corbusier et Pierre Jeanneret - Oeuvre complète, 1938-1946, Vol. 4.* Toulouse, Éditions d'architecture
- Bogdanović, B. (1976): *Urbs&Logos. Ogledi iz simbologije grada.* Niš, Gradina
- Bogdanović, R. (2007): *Nova urbanost. Globalizacija – tranzicija.* Beograd, Društvo urbanista Beograda
- Boyer, M. C. (1997): *Dreaming the Rational City. The Myth of American City Planning.* Cambridge, Massachusetts, London, England, The MIT Press
- Carbonell, C. O. (2007): *Veliki datumi XX. stoljeća.* Zagreb, Naklada Jesenski i Turk
- Cassirer, E. (1998): *Uz Einsteinovu teoriju relativnosti.* Zagreb, Demetra
- Castex, J., Depaule, J. C. i Panerai, P. (2002): *Urbane forme.* Beograd, Građevinska knjiga
- Cohen, J. L. i Benton, T. (2008): *Le Corbusier le grand.* London, Phaidon Press
- Cook, P. (2003): *The City, Seen as a Garden of Ideas.* New York, Peter Cook and The Monacelli Press, Inc.
- Cresti, C. (1970): *Le Corbusier.* Zagreb, Naprijed, Ljubljana, Državna založba Slovenije
- Cuthbert, R. A. (2006): *The Form of Cities. Political Economy and Urban Design.* Oxford, Blackwell
- Čahtarević, R. (2020): *Kompleksni dinamički geometrijski prostorni koncepti u arhitekturi.* Sarajevo, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu
- Čakarić, J. (2012a): *Semantika transformacija urbo-vodnih konteksta.* Sarajevo, Mas Media
- Čaldarović, O. (1985): *Urbana sociologija.* Zagreb, Globus
- Čaldarović, O. (1987): *Savremeno društvo i urbanizacija.* Zagreb, Školska knjiga
- Čaldarović, O. (2011): *Urbano društvo na početku 21. stoljeća. Osnovni sociološki procesi i dileme.* Zagreb, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo
- Čaldarović, O. (2012): *Čikaška škola urbane sociologije. Utemeljenje profesionalne sociologije.* Zagreb, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo
- Davutoğlu, A. (2017): *Civilizacije i gradovi.* Sarajevo, Dobra knjiga
- Deshayes, J. i Dessenne, A. (1959): *Exploration des maisons et quartiers d'habitation, 1948-1954.* Paris, Librairie orientaliste Paul Geuthner
- Dézamy, T. (1982): *Zakonik zajednice.* Zagreb, Školska knjiga
- Dobrović, N. (1962): *Savremena arhitektura 3. Sledbenici.* Beograd, Građevinska knjiga
- Dobrović, N. (1963): *Savremena arhitektura 2. Pobornici.* Beograd, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije

- Dobrović, N. (1965): *Savremena arhitektura 1. Postanak i poreklo*. Beograd, Građevinska knjiga
- Doksijadis, K. (1982): *Čovek i grad*. Beograd, Nolit
- Džajs, F. i Dž. (2004): *Život u srednjovekovnom gradu*. Beograd, Utopija
- Džejkobs, Dž. (2010): *Gradovi i bogatstvo nacija. Principi ekonomskog života*. Novi Sad, Mediteran Publishing
- Dženks, Č. (2003): *Moderni pokreti u arhitekturi*. Beograd, Građevinska knjiga
- Dženks, Č. (2007): *Nova paradigma u arhitekturi. Jezik Postmodernizma*. Beograd, Orion art
- Đokić, R. (2003): *Znak i simbol. Osnove simbologije*. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- Đokić, V. (2004): *Urbana morfologija. Grad i gradski trg*. Beograd, Arhitektonski fakultet
- Elijade, M. (2004): *Sveto i profano. Priroda religije*. Beograd, Alnari, Tabernakl
- Elin, N. (2002): *Postmoderni urbanizam*. Beograd, Orion art
- Ellin, N. (2013): *Integral Urbanism*, New York, Routledge
- Fishman, R. (1994): *Urban Utopias in the Twentieth Century. Ebenezer Howard, Frank Lloyd Wright, and Le Corbusier*. Cambridge, Massachusetts, London, England, The MIT Press
- Frampton, K. (1992): *Modern Architecture. A Critical History*. London, Thames&Hudson Ltd
- Fraser, D. (1968): *Planning and Cities. Village Planning in the Primitive World*. New York, George Braziller
- Frejzer, Dž. Dž. (2003): *Zlatna grana. Proučavanje magije i religije*. Beograd, Ivanišević
- Frye, N. (2000): *Anatomy of Criticism*. Princeton, Oxford, Princeton University Press
- Ghirardo, D. (1996): *Architecture After Modernism*. London, Thames and Hudson
- Giddens, A. (2002): *Runaway World. How Globalization is Reshaping Our Lives*. New York, Routledge
- Giro, P. (2001): *Semiologija*. Beograd, Zemun, Platw, XX vek
- Grabrijan, D. i Neidhardt, J. (1957): *Arhitektura Bosne i put u savremeno*, Ljubljana, Državna založba Slovenije
- Grej, K. (1978): *Ruski umetnički eksperiment 1863-1922*. Beograd, IP Jugoslavija
- Hajdeger, M. (1982): *Gradenje, stanovanje, mišljenje*. Beograd, Nolit
- Halabi, 'A. A. (2010): *Historija islamske civilizacije*. Sarajevo, Ibn Sina
- Hamidović, M. (2000): *Gramatika toposa Bosne. Antropološko-teorijska studija o spoznaji bitka mjesta*. Zenica, Muzej grada Zenice
- Harbison, R. (1994): *The Built, the Unbuilt and the Unbuidable. In Pursuit of Architectural Meaning*. Cambridge, Massachusetts, The MIT Press
- Hattstein, M. i Delius, P. (ur.) (2010): *Islamska umjetnost i arhitektura*. Sarajevo, Libris

- Heinz, T. A. (2007): *The Vision of Frank Lloyd Wright*. New Rochester, Kent, Grange Books
- Herbert, D. T. i Thomas, C. J. (2012): *Cities in Space. City as Place*. New York, Routledge
- Hillier, B. (2007): *Space is the Machine*. London, Space Syntax
- Hillier, B. i Hanson, J. (1984): *The Social Logic of Space*. Cambridge, Cambridge University Press
- Horvat Pintarić, V. (2013): *Od kiča do vječnosti*. Zagreb, EPH Media, Studio Rašić
- Horvat, S. (2007): *Znakovi postmodernog grada. Prilog semiologiji urbanizma*. Zagreb, Naklada Jesenski i Turk
- Husetić, A. (2011): *Univerzalnost u arhitekturi od moderne do danas*. Bihać, Grafičar Bihać
- Jacobs, J. (1993): *The Death and Life of Great American Cities*. New York, The Modern Library
- Juras, I. (1997): *Utopijske vizije arhitekture grada*. Zagreb, Školska knjiga
- Kalanj, R. (2004): *Globalizacija i postmodernost. Ogledi o misliocima globalne kompleksnosti*. Zagreb, Politička kultura
- Kalanj, R., Rothstein, E., Muschamp, H. i Marty, E. M. (2004): *Utopijske vizije*. Zagreb, Naklada Jesenski i Turk
- Kale, E. (1985): *Povijest civilizacija*. Zagreb, Školska knjiga
- Kalvino, I. (2020): *Nevidljivi gradovi*. Beograd, Plato
- Keler, V. (1985): *Geštalt psihologija*. Beograd, Nolit
- Koolhaas, R. i Mau, B. (1995): *S, M, L, XL*. New York, The Monticelli Press
- Kostof, S. (1995): *A History of Architecture. Settings and Rituals*. Oxford, New York, Oxford University Press, Inc.
- Kostof, S. (2001): *The City Shaped. Urban Patterns and Meanings Through History*. London, Thames&Hudson
- Kostof, S. (2005): *The City Assembled. The Elements of Urban Form through History*. London, Thames&Hudson
- Kotkin, J. (2008): *Povijest grada*. Zagreb, Alfa
- Krier, R. (1999): *Gradski prostor u teoriji i praksi*. Beograd, Građevinska knjiga
- Krstić, B. (ur.) (2014): *Atinska povelja i misao arhitekata i urbanista FNRJ 1950-ih*. Beograd, Autorsko izdanje
- Landry, C. (2008): *The Creative City. A Toolkit for Urban Innovators*. London, Comedia, Earthscan
- Le Corbusier (1974): *Način razmišljanja o urbanizmu*. Beograd, Građevinska knjiga
- Le Gof, Ž. (ur.) (2007): *Čovek srednjeg veka*. Beograd, Clio
- Le Korbizije (1977): *Ka pravoju arhitekturi*. Beograd, Građevinska knjiga
- Lefebvre, H. (1991): *The Production of Space*. Oxford, UK, Cambridge, USA, Blackwell

- Lefebvre, H. (2000): *Writings on Cities*. Massachusetts, The MIT Press
- Lefebvre, H. (2003): *The Urban Revolution*. Minneapolis, London, University of Minnesota Press
- Lévi-Strauss, C. (1989): *Strukturalna antropologija*. Zagreb, Stvarnost
- Linč, K. (1974): *Slika jednog grada*. Beograd, Građevinska knjiga
- Lynch, K. (1971): *Site Planning*. Cambridge, Massachusetts and London, England, The MIT Press
- Lynch, K. (1981): *A Theory of Good City Form*. Cambridge, Massachusetts, London, England, The MIT Press
- Malinovski, B. (1979): *Argonauti zapadnog Pacifika*. Beograd, BIGZ
- Mamford, L. (2001): *Grad u istoriji*. Beograd, Book Marso
- Mamford, L. (2010): *Kultura gradova*. Novi Sad, Mediteran Publishing
- Maretić, M. (1996): *Gradski centri*. Zagreb, Školska knjiga
- Marinović-Uzelac, A. (1978): *Socijalni prostor grada*. Zagreb, SNL
- Marinović-Uzelac, A. (1989): *Teorija namjene površina u urbanizmu*. Zagreb, Tehnička knjiga
- Marinović-Uzelac, A. (2001): *Prostorno planiranje*. Zagreb, Dom i svijet
- Marshall, S. (ur.) (2011): *Urban Coding and Planning*. London, Routledge
- Meadows, P. i Mizruchi, E. H. (ur.) (1976): *Urbanism, Urbanization, and Change. Comparative perspectives*. Reading, Massachusetts, Menlo Park, California, London, Amsterdam, Don Mills, Ontario, Sydney, Addison-Wesley Publishing Company
- Mehaffy, M. W. (ur.) (2015): *Christopher Alexander. A City is Not a Tree: 50th Anniversary Edition*. Portland, Oregon, Sustasis Press
- Merleau-Ponty, M. (1990): *Fenomenologija percepcije*. Sarajevo, Veselin Masleša
- Milić, B. (1994): *Razvoj grada kroz stoljeća 1. Prapovijest-Antika*. Zagreb, Školska knjiga
- Milić, B. (1995): *Razvoj grada kroz stoljeća 2. Srednji vijek*. Zagreb, Školska knjiga
- Milić, B. (2002): *Razvoj grada kroz stoljeća 3. Novo doba*. Zagreb, Školska knjiga
- Moholy-Nagy, S. (1968): *Die Stadt als Schicksal. Geschichte der urbanen Welt*. München, Callwey
- Monaghan, J. i Just, P. (2003): *Socijalna i kulturna antropologija*. Sarajevo, Šahinpašić
- Morris, A. E. J. (1979): *History of Urban Form. Before the Industrial Revolutions*. London, George Godwin Limited
- Mršić, Š. (2011): *Monografija Općine Ključ*. Ključ, Goldprint i Arhiv Unsko-sanskog kantona
- Mumford, L. (1986a): *Mit o mašini. Tehnika i razvoj čovjeka 1*. Zagreb, Grafički zavod Hrvatske
- Mumford, L. (1986b): *Mit o mašini. Pentagon moći 2*. Zagreb, Grafički zavod Hrvatske

- Mumford, L. (2008): *Povijest utopija*. Zagreb, Naklada Jesenski i Turk
- Munt, H. (2014): *The Holy City of Medina. Sacred Space in Early Islamic Arabia*. Cambridge, Cambridge University Press
- Myerson, G. (2002): *Ekologija i kraj postmoderne*. Zagreb, Naklada Jesenski i Turk
- Neubauer, H. i Wachten, K. (ur.) (2010): *Urban Design & the 20th Century Architecture*. Potsdam, h.f.ullmann publishing
- Norberg-Schulz, C. (1980): *Genius loci. Towards a Phenomenology of Architecture*. New York, Rizzoli
- Norberg-Schulz, C. (1990): *Stanovanje. Stanište, urbani prostor, kuća*. Beograd, Građevinska knjiga
- Norberg-Schulz, C. (2009): *Intencije u arhitekturi*. Zagreb, Naklada Jesenski i Turk
- Norberg-Šulc, K. (1975): *Egzistencija, prostor i arhitektura*. Beograd, Građevinska knjiga
- Pavlović B. (1978): *Filozofija prirode*. Zagreb, Naprijed
- Peet, T. E. i Woolley, C. L. (1923): *The City of Akhenaten. Part I. Excavations of 1921 and 1922 at el-Amarnah*. London, The Offices of the Egypt Exploration Society
- Perović, M. R. (2009): *Antologija. Teorija arhitekture XX veka*. Beograd, Građevinska knjiga
- Pitzl, G. R. (2004): *Encyclopedia of Human Geography*. Westport, Greenwood Publishing Group
- Platon (1976): *Politika*. Beograd, BIGZ
- Ponting, K. (2009): *Ekološka istorija sveta. Životna sredina i propast velikih civilizacija*. Beograd, Odiseja
- Prelog, M. (2003): *Tekstovi o Dubrovniku*. Zagreb, Institut za povijest umjetnosti, Dubrovnik, Društvo prijatelja dubrovačke starine
- Pušić, Lj. (1991): *Grad. Znaci vremena*. Novi Sad, Prometej
- Pušić, Lj. (1997): *Grad, društvo, prostor. Sociologija grada*. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- Radić, J. (2016): *Uvod u graditeljstvo*. Zagreb, Školska knjiga
- Radović, R. (2001): *Savremena arhitektura. Između stalnosti i promena ideja i oblika*. Novi Sad, Stylos
- Radović, R. (2003): *Forma grada. Osnove, teorija i praksa*. Novi Sad, Stylos, Beograd, Orion Art
- Radović, R. (2005): *Novi vrt i stari kavez*. Novi Sad, Stylos
- Rapoport, A. (1977): *Human Aspects of Urban Form. Towards a Man – Environment Approach to Urban Form and Design*. Oxford, Pergamon Press
- Rasmussen, S. E. (1994): *Towns and Buildings*. Cambridge, Massachusetts, The MIT Press
- Richter, V. (1964): *Sinturbanizam*. Zagreb, Mladost

- Ritzer, G. (2003): *The Globalization of Nothing*. London, Sage Publications Inc.
- Roberts, J. M. (2002): *Povijest Europe*. Zagreb, AGM
- Rosi, A. (1996): *Arhitektura grada*. Beograd, Građevinska knjiga
- Ross, D. (1998): *Platonova teorija ideja*. Zagreb, Kruzak
- Rossi, A. (1999): *Arhitektura grada*. Karlovac, Naklada Društva arhitekata, građevinara i geodeta Karlovac
- Ruppert, K., Schaffer, F., Maier, J. i Paesler, R. (1981): *Socijalna geografija*. Zagreb, Školska knjiga
- Sassen, S. (2001): *The Global City. New York, London, Tokyo*. Princeton, Princeton University Press
- Schorske, C. E. (1997): *Beč krajem stoljeća. Politika i kultura*. Zagreb, Antibarbarus
- Serdarević, A. i Krstić, P. (2022): *Prostorno uređenje i okoliš*. Sarajevo, Univerzitet u Sarajevu – Građevinski fakultet
- Servije, Ž. (2005): *Istorija utopije*. Beograd, Clio
- Spiller, N. (2006): *Visionary Architecture. Blueprints of the Modern Imagination*. London, Thames&Hudson
- Stanilov, K. (2007): *Post-Socialist City. Urban Forms and Space Transformation in Central and Eastern Europe after Socialism*. Ohio, University of Cincinnati
- Stupar, A. (2009): *Grad globalizacije. Izazovi, transformacije, simboli*. Beograd, Orion Art
- Supek, R. (1987): *Grad po mjeri čovjeka*. Zagreb, Naprijed
- Šoe, F. (1978): *Urbanizam, utopija i stvarnost*. Beograd, Građevinska knjiga
- Tafuri, M. (1976): *Architecture and Utopia. Design and Capitalist Development*. Cambridge, The MIT Press
- Tafuri, M. (1987): *The Sphere and the Labyrinth. Avant-Gardes and Architecture from Piranesi to the 1970s*. Cambridge, Massachusetts, London, England, The MIT Press
- Thiis-Evensen, T. (1999): *Archetypes of Urbanism. A Method for the Esthetic Design of Cities*. Oslo, Scandinavian University Press
- Torretti, R. (1984): *Philosophy of Geometry from Riemann to Poincaré*. Dordrecht, D. Reidel Publishing Company
- Traktenberg, M. i Hajman, I. (2006): *Arhitektura od preistorije do postmodernizma*. Beograd, Građevinska knjiga
- Trocki, L. (1981): *Pitanja o načinu života*. Beograd, Mladost
- Tschumi, B. (2004): *Arhitektura i disjunkcija*. Zagreb, AGM
- Valentić, T. (2006): *Mnogostruke moderne. Od antropologije do pornografije*. Zagreb, Naklada Jesenski i Turk
- Vasić, N. (2010): *Srce istočnjačke filozofije*. Zenica, Hijatus
- Veber, M. (2014): *Grad. Nelegitimna vlast. Tipologija gradova*. Novi Sad, Mediterran Publishing

- Vego, M. (1980): *Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*. Sarajevo, Svjetlost
- Vresk, M. (2002): *Grad i urbanizacija. Osnove urbane geografije*. Zagreb, Školska knjiga
- Vresk, M. (2002): *Razvoj urbanih sistema u svijetu. Geografski pregled*. Zagreb, Školska knjiga
- Vujović S. i Petrović, M. (2005): *Urbana sociologija*. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- Vujović, S. (1982): *Grad i društvo. Marksistička misao o gradu*. Beograd, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije
- Žuljić, V., Čengić, N. i Čakarić, J. (2015): *Sarajevo metropola. Model razvoja*. Sarajevo, Arhitektonski fakultet Univerziteta u Sarajevu

Radovi ili poglavlja u knjigama, monografijama, enciklopedijama, zbornicima

- Al-Saffar, M (2017): Assessment of the process of urban transformation in Baghdad city form and function. U: *Conference Proceedings of 24th ISUF International Conference – City and Territory in the Globalization Age*, str. 709-718. Valencia, Polytechnic University of Valencia
- Bajo, I. (1974): Karta arheoloških nalazišta u okolini Sarajeva. U: Mladenović, Lj. (ur.): *Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva*, str. 43-68. Sarajevo, Muzej grada Sarajeva
- Bal, M. i Bryson, N. (2005): Semiotika i povijest umjetnosti. U: Kolečnik, Lj. (ur.): *Umjetničko djelo kao društvena činjenica. Perspektive kritičke povijesti umjetnosti*, str. 51-104. Zagreb, Institut za povijest umjetnosti
- Benevolo, L. (2019): The Physical Landscape of Cities. U: Cody, J. i Siravo, F. (ur.): *Historic Cities: Issues in Urban Conservation*, str. 68-74. Los Angeles, The Getty Conservation Institute
- Castells, M. (2003): The New Historical Relationship between Space and Society. U: Cuthbert, A. R. (ur.): *Designing Cities: Critical Readings in Urban Design*, str. 59-68. Malden, Blackwell Publishers Ltd.
- Chevalier, J. i Gheerbrant, A. (1983): *Rječnik simbila. Mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*. Zagreb, Nakladni zavod Matice Hrvatske
- Čakarić, J. (2022): Nevidljiva potka orijentalnog Sarajeva. U: Dugandžić, D., Dugandžić, A., Misaljević, N. i Mraović, B. (ur.): *Šetnje kroz stvarni grad*, str. 87-97. Sarajevo, Udruženje za kulturu i umjetnost Crvena
- Čakarić, J. i Idrizbegović Zgonić, A. (2016a): Tradition in Transition. U: *Conference Proceeding of 3th International Conference with Exhibition S.ARCH 2016 – Next Architecture*, str. 46-55. Erlangen, Germany, Get it Published
- Čakarić, J. i Idrizbegović Zgonić, A. (2018): Mahale of Sarajevo – Between Public and Private. U: *Conference Proceeding of 5th International Conference on Architecture and Built Environment with AWARDS, S.ARCH 2018*, str. 279-288. Erlangen, Germany, Get it Published

- Čakarić, J. i Idrizbegović Zgonić, A. (2020): Nameless Settlements of Sarajevo. U: *IOP Conference Series: Materials Science and Engineering* 960 032020
- Čakarić, J., Miljanović, S. i Šljivić, A. (2023): Old town Vratnik – Functional transformation with modern engineering structures. U: *AIP Conference Proceeding* 2928, 200003 (2023)
- Eglins-Eglitis, A. i Lusena-Ezera, I. (2016): From Industrial City to the Creative City. Development Policy Challenges and Liepaja Case. U: Iluza, A. (ur.): *Procedia Economic and Finance*, 39, str. 122-130. ScienceDirect.com by Elsevier
- Galović, M. (2009): Slika u tehničkom dobu: Tehnička destrukcija jezika i slike. U: Paić, Ž. i Purgar, K. (ur.): *Vizualna konstrukcija kulture*, str. 43-62. Zagreb, Antibarbarus
- Hornborg, A. (2015): Industrial Societies. U: Wright, J. D. (ur.): *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences (Second Edition)*, str. 863-867. Elsevier
- Hossein Nasr, S. (2019): The Spirit of the Cities. U: Cody, J. i Siravo, F. (ur.): *Historic Cities: Issues in Urban Conservation*, str. 16-21. Los Angeles, The Getty Conservation Institute
- Jung, C. G. (1980): The Special Phenomenology of the Child Archetype. U: McGuire, W. (ur.): *Collected Works of C. G. Jung Vol. 9 (Part 1)*, str. 151-182. Princeton, Princeton University Press
- Jung, C. G. (1987): Pristup nesvjesnom. U: Jung, C. G. (ur.): *Čovjek i njegovi simboli*, str. 18-103. Zagreb, Mladost
- Koolhaas, R. (2007): Kaj se je vendar zgodilo urbanizmu?. U: Čerpes, I. i Dešman, M. (ur.): *O urbanizmu. Kaj se dogaja s sodobnim mestom*, str. 287-291. Ljubljana, Založba Krtina, Knjižna zbirka Krt
- Koželj, J. (2007): Opredelitev sodobnega mesta. U: Čerpes, I. i Dešman, M. (ur.): *O urbanizmu. Kaj se dogaja s sodobnim mestom*, str. 195-208. Ljubljana, Založba Krtina, Knjižna zbirka Krt
- Low, S. M. (2006): Uvod. Teorijsko promišljanje grada. U: Low, S. M. (ur.): *Promišljanje grada. Studije iz nove urbane antropologije*, str. 17-58. Zagreb, Naklada Jesenski i Turk
- Low, S. M. (2006): Smještanje kulture u prostoru: Društvena proizvodnja i društveno oblikovanje javnog prostora u Kostarici. U: Low, S. M. (ur.): *Promišljanje grada. Studije iz nove urbane antropologije*, str. 91-124. Zagreb, Naklada Jesenski i Turk
- Monclús, J. i Díez Medina, C. (2018): Modern Urban Planning and Modernist Urbanism (1930–1950). U: Díez Medina, C. i Monclús, J. (ur.): *Urban Visions*, str. 33-44. Springer, Cham
- Mrduljaš, M. i Kulić, V. (2017): Richterov sinturbanizam. Prošireno polje sinteze: Urbanizam, umjetnost, politika. U: Munivrana, M. i Meštrić, V. (ur.): *Vjenceslav Richter: Buntovnik s vizijom/Vjenceslav Richter: rebel with a vision*, str. 120-161. Zagreb, Muzej Suvremene umjetnosti
- Mumford, L. (2019): What is a City?. U: Cody, J. i Siravo, F. (ur.): *Historic Cities: Issues in Urban Conservation*, str. 49-52. Los Angeles, The Getty Conservation Institute

- Paić, Ž. (2009): Dekonstrukcija slike: Od mimezisa, reprezentacije do komunikacije. U: Paić, Ž. i Purgar, K. (ur.): *Vizualna konstrukcija kulture*, str. 9-41. Zagreb, Antibarbarus
- Purgar, K. (2009): Književni tekst u doba mediologije. U: Paić, Ž. i Purgar, K. (ur.): *Vizualna konstrukcija kulture*, str. 137-146. Zagreb, Antibarbarus
- Rosenzweig, C., Solecki, W., Romero-Lankao, P., Mehrotra, S., Dhakal, S., i Ali Ibrahim, S. (2018): Pathways to urban transformation. U: Rosenzweig, C., W. Solecki, P. Romero-Lankao, S. Mehrotra, S. Dhakal i S. Ali Ibrahim (ur.): *Climate Change and Cities. Second Assessment Report of the Urban Climate Change Research Network*, str. 3-26. New York, Cambridge University Press
- Rykwert, J. (2019): The Idea of a Town: The Anthropology of Urban Form in Rome, Italy and the Ancient World. U: Cody, J. i Siravo, F. (ur.): *Historic Cities: Issues in Urban Conservation*, str. 11-15. Los Angeles, The Getty Conservation Institute
- Santangelo, A. (2009): Stvarna fikcija: Nove granice konstruiranja stvarnosti na televiziji. U: Paić, Ž. i Purgar, K. (ur.): *Vizualna konstrukcija kulture*, str. 125-135. Zagreb, Antibarbarus
- Sassen, S. (1996): Cities and Communities in the Global Economy. U: Brenner, N. i Kail, R. (ur.): *The Global Cities Reader*, str. 82-88. Oxon, Routledge
- Schermerhorn, R., Jr. (1912): City Planning. U: *Brooklyn Engineers' Club Proceedings*, 16, str. 102-143
- Schwartz, H. (1995): Tel Aviv: From Patrick Geddes' Utopian Social City to the International City of Late Capitalism. U: Edwards, J. K. (ur.): *Acsa European Conference, Geography of Power*, str. 107-108. Lisbon
- van Roosmalen, P. K. M. (1997): London 1944: Greater London Plan. U: Bosma, K. i Hellinga, H. (ur.): *Mastering the City: North-European Town Planning 1900-2000*, str. 258-265. Rotterdam, NAI Publishers/EFL Publications

Radovi u periodičnim publikacijama

- Abu-Lughod, J. (1987): The Islamic City – Historic Myth, Islamic Essence, and Contemporary Relevance. *International Journal of Middle East Studies*, 19(2), str. 155-176
- Alawadi, K. (2019): A return to the old landscape? Balancing physical planning ideals and cultural constraints in Dubai's residential neighborhoods. *Journal of Housing and the Built Environment*, 34, str. 235–263
- Alon-Mozes, T. (2011): Rural ethos and urban development: the emergence of the first Hebrew town in modern Palestine. *Planning Perspectives*, 26(2), str. 283-300
- Attaran, H., Kheibari, N. i Bahrepour, D. (2022): Toward integrated smart city: a new model for implementation and design challenges. *GeoJournal*, 87(4), str. 511–526
- Autiero, F., De Martino, G., Di Ludovico, M., Mauro, A. i Prota, A. (2020): Multidrum Stone Columns at the Pompeii Archaeological Site: Analysis of Geometrical Properties and State of Preservation. *Heritage*, 3(4), str. 1069-1082

- Bajić, T. (2010): Dom-komuna – stambeni eksperiment ruskog konstruktivizma. *Arhitektura i urbanizam*, 30, str. 34-46
- Banzhaf, E., Kabisch, S., Knapp, S., Rink, D., Wolff, M. i Kindler, A. (2017): Integrated research on land-use changes in the face of urban transformations – An analytic framework for further studies. *Land Use Policy*, 60, str. 403-407
- Bardet, G. (1951): Social Topography: An Analitico-Synthetic Understanding of the Urban Texture. *The Town Planning Review*, 22(3), str. 237-260
- Bašić, K. (1994): Socijalna topografija Zagreba – dihotomija grada i suburbija. *Sociologija sela*, 32(1/2), str. 27-42
- Boileau, I. (1959): La Ciudad Lineal: A Critical Study of the Linear Suburb of Madrid. *The Town Planning Review*, 30(3), str. 230-238
- Bojović, M. i Bajić Šestović, J. (2020): Self-managing Socialism and its Space: Blok 5 and Challenging Rhetoric of Flexibility. *ACE*, 15(43) CC BY-ND 3.0 ES
- Borozan, Đ. (1993): Potreba, temeljni parametar čovjekovih aktivnosti. *Ekonomski vjesnik*, 1(6), str. 13-24
- Čakarić, J. (2012b): Društvena i prostorna fragmentacija savremenog grada. *Medijski dijalozi*, 11(V), str. 489-501
- Čakarić, J. i Idrizbegović-Zgonić, A. (2016b): Urban transformation of historic areas: A case study of Nezir-aga mosque complex, the old town of Mostar. *Facta Universitatis, Architecture and Civil Engineering*, 14 (2), str. 167-180
- Čakarić, J. i Idrizbegović Zgonić, A. (2019): Additional insight into creative contribution of Le Corbusier. *Facta Universitatis, Series: Architecture and Civil Engineering*, 17(3), str. 283-297
- Çevik, N. K. (2022): An Essay on Islam and Cities. *Journal of Islamic Research*, 33(1), str. 288-299
- Doxiadis, C. A. (1970): Ekistics, the Science of Human Settlements. *Science*, 170(3956), str. 393-404
- Đokić, V. (2007): Morfološka istraživanja u urbanizmu. *Arhitektura i urbanizam*, 20-21, str. 61-72
- Ferenčak, M. (1977): Ekstenzivna i intenzivna urbanizacija. *Kultura, Časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, 39(3), str. 128-146
- Frangipane, M. (2007): *Different Types of Egalitarian Societies and the Development of Inequality in Early Mesopotamia*. *World Archaeology*, 39(2), str. 151-176
- Gold, J. R. (1995): The MARS Plans for London, 1933-1942: Plurality and Experimentation in the City Plans of the Early British Modern Movement. *The Town Planning Review*, 66(3), str. 243-267
- Gracias, J. S., Parnell, G. S., Specking, E., Pohl, E. A. i Buchanan, R. (2023): Smart Cities – A Structured Literature Review. *Smart Cities*, 6, str. 1719-1743
- Grujić, N. (1986): Dubrovnik – Pustijerna. Istraživanja jednog dijela povijesnog tkiva grada. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 10, str. 7-39
- Guneri, G. D. (2020): Peter Cook Beyond Archigram: Towards a Critical Utopianism. *Prostor*, 28, 1(59), str. 130-141

- Habib, G., Sharma, S., Ibrahim, S., Ahmad, I., Qureshi, S. i Ishfaq, M. (2022): Blockchain Technology: Benefits, Challenges, Applications, and Integration of Blockchain Technology with Cloud Computing. *Future Internet*, 14(11): 341
- Hein, C. (2016): Modernist urban visions and the contemporary city. *JOELHO*, 07: Learning from Modern Utopias, str. 65-71
- Hölscher, K. i Frantzeskaki, N. (2021): Perspectives on urban transformation research: transformations *in, of, and by* cities. *Urban transformations*, 3(2)
- Huffman, K. L. (2019): Jacopo de' Barbari's 'View of Venice' (1500): Image Vehicles and Pathways of Culture, Past and Present. *Mediterranea. International Journal on the Transfer of Knowledge*, 4, str. 165–214
- Jovanović, M. (2004): Urbanistički koncepti razvoja gradova – komparativna analiza. *Industrija*, 32(3), str. 37-71
- Kautsky, K. (1977): Socijalne revolucija. *Politička misao*, 14(2), str. 305-314
- Kranjec Markešić, A. (2008): Globalizacija. *Nova Akropola. Filozofija – Humanizam – Kultura*, 57, str. 17-21
- Kreševljaković, H. (1953): Stari bosanski gradovi. *Naše starine*, 1, str. 7-44
- Lampard, E. E. (1977): Istorijski aspekti urbanizacije. *Kultura. Časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, 39(3), str. 18-56
- Langevin, J. (2011): Reyner Banham. In Search of an Imageable, Invisible Architecture. *Architectural Theory Review*, 16(1), str. 2-21
- Lončar, J. (2005): Globalizacija. Pojam, nastanak i trendovi razvoja. *Geoadria*, 10(1), str. 91-104
- Mirkov, A. (2007): Vrtni gradovi Ebenezer Haurda. *Sociologija*, XLIX(4), str. 313-332
- Neder, I. I. (2023): Sustainability Criteria Used in Designing Energy-efficient Smart Cities. A study of Masdar City as a Model for One of The Smart Cities That Realize the Idea of Sustainable Development. *IJAEBIS*, 4(1), str. 42-71
- Noizet, H. (2009): Fabrique urbaine: a new concept in urban history and morphology. *Urban Morphology*, 13(1), str. 55-66
- Patricios, N. N. (2002): Urban design principles of the original neighbourhood concepts. *Urban Morphology*, 6(1), str. 21-32
- Perović, M. R. (1975): Anthropos&Polis. Razgovor sa dr Constantinosom A. Doxiadisom. *Umetnost*, 44(3), str. 21-56
- Peterson, C. i Drennan, R. (2005): Communities, Settlements, Sites, and Surveys: Regional-Scale Analysis of Prehistoric Human Interaction. *American Antiquity*, 70(1), str. 5-30
- Popovski, V. (1983): Čikaška škola u urbanoj sociologiji. *Revija za sociologiju*, 13(1-4), str. 103-113
- Richer, Z. (2015): Toward a Social Topography: Status as a Social Practice. *Sociological Theory*, 33(4), str. 347-368
- Rubin, N. H. (2013): The celebration, condemnation and reinterpretation of the Geddes plan, 1925: the dynamic planning history of Tel Aviv. *Urban History*, 40(01), str. 114-135

- Serpa Pinto, A. (1932): A Cidade de Terroso e os Castros do Notre de Portugal. *Revista de Guimarães*, 42(1-2), str. 81-91
- Sharif, A. (2018): Ethnography of Transfer. Exploring the Dynamism of Sustainable Architectural Design in Masdar. *Ardeth. A magazine on the power of the project*, 2, str. 156-175,
- Šaban, S. (2006): Utjecaj procesa globalizacije na planiranje prostora. *Prostor*, 2(32), str. 238-245
- Tiruneh, G. (2014): Social Revolutions: Their Causes, Patterns, and Phases. *SAGE Open*, 4(3)
- Toker, U. i Toker, Z. (2006): Revisiting Hampstead Garden Suburb: A (Cautionary) Tale of Spatial Determinism. *Focus, The Journal of Planning Practice and Education, City and Regional Planning, Cal Poly, San Luis Obispo*, 3(1), str. 32-37
- Van Rooyen, X. (2018): Megaform versus Open Structure or the Legacy of Megastructure. *Histories of Postwar Architecture*, 3(1), str. 30-49
- Vejvoda, I. (1990): Utopijski socijalizam. *Revija za sociologiju*, XXI(4), str. 605-611
- Vujadinović, Lj. i Perović, S. K. (2021): Influence of Technology on Socio-spatial City Development. Reflections on some 20th Century Ideas. *Prostor*, 29 (1(61)), str. 118-129
- Vujović, S. (1977): Problem socijalističkog grada. *Kultura, Časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, 39(3), str. 72-104
- Wolfram, M., Frantzeskaki, N. i Maschmeyer, S. (2016): Cities, systems and sustainability. Status and perspectives of research on urban transformations. *Current Opinion in Environmental Sustainability*, 22, str. 18-25
- Wu, S., Wu, N. i Zhong, B. (2020): What Ecosystem Services Flowing from Linpan System – A Cultural Landscape in Chengdu Plain, Southwest China. *Sustainability*, 12(10): 4122
- Xu, M., Chen, X. i Kou, G. (2019): A systematic review of blockchain. *Financial Innovation*, 5(27)
- Zong, H., Xiong, W., Liu, M., Wang, Q i Zhang, L. (2020): Seasonal microclimate effect of Linpan settlements on the surrounding area in Chengdu Plain. *Theoretical and Applied Climatology*, 141, str. 1559–1572

**Doktorske disertacije, magistarski i diplomski radovi,
posebna i nezavisna izdanja, studije, skripte, predavanja**

- Čakarić, J. (2008): *Grad i voda*. Magistarski rad. Sarajevo, Univerzitet u Sarajevu, Arhitektonski fakultet
- Čakarić, J. (2010): *Voda u „ideji“ grada. Poseban osvrt na transformaciju i kontekst*. Doktorska disertacija. Sarajevo, Univerzitet u Sarajevu, Arhitektonski fakultet
- Čakarić, J. (2012c): *Urbane transformacije*. Skripta. Sarajevo, Univerzitet u Sarajevu, Arhitektonski fakultet
- Dunn, N., Cureton, P. i Pollastri, S. (2014): *A visual history of the future*. Future of cities: working paper. London, Foresight, Government Office for Science

- Đurić, N., Hamidović, M., Kiso, F., Kovačina, N., Perišić, D., Rehnicer, R. et al. (1983): *Transformacija, organizacija i prostorno uređenje sela u Bosni i Hercegovini*. Studija. Sarajevo, Institut za arhitekturu, urbanizam i prostorno planiranje Arhitektonskog fakulteta
- Hamidović, M. (1986): *Urbane rekonstrukcije*. Skripta. Sarajevo, Univerzitet u Sarajevu, Arhitektonski fakultet
- Husetić, A. (2012): *Arhitektura u društvu spektakla*. Doktorska disertacija. Sarajevo, Univerzitet u Sarajevu, Arhitektonski fakultet
- Láposi, R. (2014): *The Challenges of the Lack of Sub-National Planning on City-Region Level: A Case Study of the Budapest Agglomeration*. MSc Dissertation in Real Estate and Planning. Heriot-Watt University, School of the Built Environment
- Letica, V. (2015): *Utjecaj industrijske revolucije na razvoj gradova u Velikoj Britaniji u 19. stoljeću*. Diplomski rad. Osijek, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Filozofski fakultet
- Phillimore, P. A. (1977): *The Work of Clarence S. Stein, 1919-1939*. Master's thesis. The Faculty of the Department of History, The College of William and Mary in Virginia
- Pozder, N. (2013): *Rehabilitacija ugljenog grada u postindustrijskoj fazi urbanizacije*. Doktorska disertacija. Sarajevo, Univerzitet u Sarajevu, Arhitektonski fakultet
- Radović, R. (1977): *Fizičke strukture*. Poslediplomske studije. Kurs – stanovanje. Materijali – Sveska 33. Beograd, Univerzitet u Beogradu, Arhitektonski fakultet
- Radović, R. (1979): *Živi prostor*. Beograd, Nezavisna izdanja 24
- Sakka, A. (2021): *C. A. Doxiadis and the Islamabad Master Plan: Social Engineering in a Developing World, from the Individual to the Global*. Doctoral dissertation. Edinburgh, The University of Edinburgh, Edinburgh College of Art
- Söderholm, D. (2016): *Rural Densification and the Linear City. A Thought Experiment*. Master's thesis. Stockholm, KTH Royal Institute of Technology, School of Architecture and the Built Environment, Sustainable Urban Planning and Design
- Sušić, N. (2016): *Maslowljeva teorija hijerarhije potreba*. Završni rad. Gospić, Veleučilište „Nikola Tesla“ u Gospiću, Poslovni odjel, Stručni studij ekonomike poduzetništva

Internetski izvori

- Barker, N. (2022): *Sustainability and liveability claims of Saudi 170-kilometre city are „naive“ say experts*. Dostupno na: <https://www.dezeen.com/2022/08/08/sustainability-liveability-the-line-saudi-170km-city-naive/> (preuzeto 20.09.2023.)
- Carson, J., Lindfield, E. i Vandehey, M. (2017): *The Evolving Relationship between Nature and Industry as Documented in Art*. U: Schwartz, R. (ur.): *The Industrial Revolution and the Railway System*. Dostupno na: <https://brewminate.com/the-industrial-revolution-and-the-railway-system/> (preuzeto 10.05.2023.)

- Cartwright, M. (2023): *The Railways in the British Industrial Revolution*. Dostupno na: https://www.worldhistory.org/article/2167/the-railways-in-the-british-industrial-revolution/#google_vignette (preuzeto 10.05.2023.)
- Cogley, B. (2019): *Partisans to turn Canadian town into „city of the future“* *The Orbit*. Dostupno na: <https://www.dezeen.com/2019/12/10/the-orbit-partisans-canadian-town-city-of-the-future/> (preuzeto 22.09.2023.)
- Collins, G. R. i Alex, W. (2021): *Introduction*. In *Sotsgorod: The Problem of Building Socialist Cities*. Dostupno na: <https://mitp-arch.mitpress.mit.edu/pub/o8smvrxr0> (preuzeto 28.04.2023.)
- Crook, L. (2021): *OMA designs Chengdu Future City as „alternative to the typical masterplan“*. Dostupno na: <https://www.dezeen.com/2021/02/04/oma-gmp-design-chengdu-future-city-china-masterplans/> (preuzeto 31.10.2023.)
- Fabrizi, M. (2016): *Ivan Leonidov's Competition Proposal for the Town of Magnitogorsk (1930)*. Dostupno na: <https://socks-studio.com/2016/04/12/ivan-leonidovs-competition-proposal-for-the-town-of-magnitogorsk-1930/#comments> (preuzeto 28.04.2023.)
- Finney, A. (2022): *Maldives reveals „world's first true floating island city“ to cope with rising sea levels*. Dostupno na: <https://www.dezeen.com/2022/06/27/maldives-floating-city-climate-change-sea-levels/> (preuzeto 27.10.2023.)
- Gibson, E. (2018): *Cryptocurrency millionaire plans blockchain smart city in Nevada desert*. Dostupno na: <https://www.dezeen.com/2018/11/06/blockchain-innovation-park-smart-city-nevada-jeffrey-berns/> (preuzeto 27.10.2023.)
- Gibson, E. (2019): *Stefano Boeri unveils Smart Forest City covered in 7.5 million plants for Mexico*. Dostupno na: <https://www.dezeen.com/2019/10/25/smart-forest-city-stefano-boeri-cancun-mexico/> (preuzeto 22.09.2023.)
- Gray, J. (2018): *Reading Broadacre*. Dostupno na: <https://franklloydwright.org/reading-broadacre/> (preuzeto 19.03.2023.)
- Guenderman, R. (2021): *The Failure of a Socialist Dreamer*. Dostupno na: <https://lawliberty.org/the-failure-of-a-socialist-dreamer/> (preuzeto 31.01.2023.)
- Hofstetter, D. (2020): *Redesigning venture capital (part III): A hypothesis*. Dostupno na: <https://www.climate-kic.org/opinion/redesigning-venture-capital-part-iii-a-hypothesis/> (preuzeto 16.05.2023.)
- Internet 1: <https://jacobin.com/2023/08/mark-beissinger-urban-civic-revolution-politics-social-change-protest> (preuzeto 14.10.2023.)
- Internet 2: *National Register of Historic Places Program: National Register Federal Program Regulations. Title 36. Parks, Forests, and Public Property. Chapter I. National Park Service, Dept. of the Interior. Part 60. National Register of Historic Places. Sec. 60.3 Definitions*. Dostupno na: <https://www.ecfr.gov/current/title-36/chapter-I/part-60> (preuzeto 16.10.2023.)
- Internet 3: <https://whc.unesco.org/uploads/nominations/1158.pdf> (preuzeto 31.01.2023.)
- Internet 4: https://eur-lex.europa.eu/summary/chapter/transport.html?root_default=SUM_1_CODED=32 (preuzeto 24.12.2023.)
- Internet 5: http://www.yonafriedman.nl/?page_id=225 (preuzeto 16.01.2023.)

- Internet 6: https://www.doxiadis.org/Downloads/major_publications.pdf (preuzeto 18.01.2023.)
- Internet 7: <https://whc.unesco.org/en/list/429/> (preuzeto 31.01.2023.)
- Internet 8: <https://franklloydwright.org/revisiting-frank-lloyd-wrights-vision-broadacre-city/> (preuzeto 19.03.2023.)
- Internet 9: <https://maldivesfloatingcity.com/> (preuzeto 27.10.2023.)
- Internet 9a: <https://www.waterstudio.nl/projects/maldives-floating-city-a-benchmark-for-vibrant-communities-beyond-the-waterfront/> (preuzeto 27.10.2023.)
- Internet 10: <https://www.ipcc.ch/report/ar6/syr/> (preuzeto 01.11.2023.)
- Internet 11: <https://tomwiscombe.com/BLOCKCHAINS-CITY> (preuzeto 27.10.2023.)
- Internet 12: <https://www.stefanoboeriarchitetti.net/project/smart-forest-city-cancun/> (preuzeto 22.09.2023.)
- Internet 13: <http://www.edouardglissant.fr/mondialite.html> (preuzeto 07.11.2023.)
- Internet 14: <https://partisans.com/project/innisfil-the-orbit/> (preuzeto 22.09.2023.)
- Internet 15: <https://www.oma.com/projects/chengdu-future-science-and-technology-city-launch-area-masterplan-and-architecture-design> (preuzeto 31.10.2023.)
- Internet 16: <https://www.neom.com/en-us/regions/theline> (preuzeto 20.09.2023.)
- Internet 17: <https://www.globalconstructionreview.com/why-saudi-arabias-the-line-is-not-a-revolution-in-urban-living/> (preuzeto 20.09.2023.)
- Internet 18: <http://moonapeuro.weebly.com/growth-of-manchester.html> (preuzeto 10.05.2023.)
- Miliutin, N. A. (2015): *5 THE PRINCIPLES OF PLANNING*. In *Sotsgorod: The Problem of Building Socialist Cities*. Dostupno na: <https://mitp-arch.mitpress.mit.edu/pub/k5yhb36m> (preuzeto 28.04.2023.)
- Nevett, J. (2021): *Nevada smart city: A millionaire's plan to create a local government*. Dostupno na: <https://www.bbc.com/news/world-us-canada-56409924> (preuzeto 27.10.2023.)
- Ravenscroft, T. (2022): *Saudi Arabia reveals 170-kilometre-long mirrored skyscraper to house nine million people*. Dostupno na: <https://www.dezeen.com/2022/07/26/neon-170-kilometre-long-skyscraper-city-saudi-arabia/> (preuzeto 20.09.2023.)
- Ravenscroft, T. (2023): *Adjaye Associates, Coop Himmelb(l)au and Morphosis named among architects working on The Line*. Dostupno na: <https://www.dezeen.com/2023/01/31/adjaye-associates-unstudio-morphosis-the-line/> (preuzeto 20.09.2023.)
- Renimel, A. (2015): *Du point à la ligne: la transition linéaire des villes*. *Architecture, aménagement de l'espace*. Dostupno na: <https://dumas.ccsd.cnrs.fr/dumas-01316413> (preuzeto: 24.12.2023.)

POPIS I IZVORI SLIKA

- 37 Slika 1: Kretanje – generator transformacije kulturnog pejzaža i oblikovanja arhetipskih matrica prototipova naselja (ilustracija: Jasenka Čakarić, 2024)
- Slika 1a: Disperzni tip arhetipske matrice kulturnog pejzaža kao podtip prototipa geomorfološkog oblika naselja
- Slika 1b: Linearni tip arhetipske matrice kulturnog pejzaža kao podtip prototipa geomorfološkog oblika naselja
- Slika 1c: Nepravilni tip arhetipske matrice kulturnog pejzaža kao podtip prototipa koncentričnog oblika naselja
- Slika 1d: Kružni tip arhetipske matrice kulturnog pejzaža kao podtip prototipa koncentričnog oblika naselja
- Slika 1e: Radijalni tip arhetipske matrice kulturnog pejzaža kao podtip prototipa koncentričnog oblika naselja
- Slika 1f: Kompleksni tip arhetipske matrice kulturnog pejzaža kao podtip prototipa koncentričnog oblika naselja
- Slika 1g: Kvadratni tip arhetipske matrice kulturnog pejzaža kao podtip prototipa ortogonalnog oblika naselja
- Slika 1h: Pravougaoni tip arhetipske matrice kulturnog pejzaža kao podtip prototipa ortogonalnog oblika naselja
- 38 Slika 2: Strukturalna egzistencijalna distanca između dva kulturna pejzaža (unutrašnjeg i vanjskog prostora dva toposa) – kontinuitet komunikacije koji obezbjeđuje formiranje naseobinskog prostornog koridora (ilustracija: Jasenka Čakarić, 2024)
- 41 Slika 3: Tipovi i podtipovi urbanih (arhetipskih) matrica (ilustracija: Jasenka Čakarić, 2024)
- Slika 3a: Tip disperzne, kao podtip geomorfološke, urbane (arhetipske) matrice
- Slika 3b: Tip linearne, kao podtip geomorfološke, urbane (arhetipske) matrice
- Slika 3c: Tip nepravilne, kao podtip koncentrične, urbane (arhetipske) matrice
- Slika 3d: Tip kružne, kao podtip koncentrične, urbane (arhetipske) matrice

- Slika 3e: Tip radijalne, kao podtip koncentrične, urbane (arhetipske) matrice
- Slika 3f: Tip kompleksne, kao podtip koncentrične, urbane (arhetipske) matrice
- Slika 3g: Tip kvadratne, kao podtip ortogonalne, urbane (arhetipske) matrice
- Slika 3h: Tip pravougaone, kao podtip ortogonalne, urbane (arhetipske) matrice
- 42 Slika 4: Tipovi protoplanova kulturnih pejzaža kao podtipovi tipa geomorfološkog oblika grada
- Slika 4a: *Yarim Tepe*, Mezopotamija – tip disperznog protoplana kulturnog pejzaža kao podtip geomorfološkog tipa oblika grada (izvor: Frangipane, 2007: 156)
- Slika 4b: *Cliff Palace*, Nacionalni park Mesa Verde, SAD – tip linearnog protoplana kulturnog pejzaža kao podtip geomorfološkog tipa oblika grada (izvor: Fraser, 1968: 52)
- 44 Slika 5: Tipovi protoplanova kulturnih pejzaža kao podtipovi tipa koncentričnog oblika grada
- Slika 5a: *Tepe Gawra*, Mezopotamija – tip nepravilnog protoplana kulturnog pejzaža kao podtip koncentričnog tipa oblika grada (izvor: Milić, 1994: 26)
- Slika 5b: *Cividade de Terroso*, Portugal – tip kružnog protoplana kulturnog pejzaža kao podtip koncentričnog tipa oblika grada (izvor: Serpa Pinto, 1932: 83)
- Slika 5c: *Dimini*, Tesalija – tip radijalnog protoplana kulturnog pejzaža kao podtip koncentričnog tipa oblika grada (izvor: Milić, 1994: 26)
- Slika 5d: *Gradina Pod* kod Bugojna – tip kompleksnog protoplana kulturnog pejzaža kao podtip koncentričnog tipa oblika grada (izvor: Ibid: 38)
- 45 Slika 6: Tipovi protoplanova kulturnih pejzaža kao podtipovi tipa ortogonalnog oblika grada
- Slika 6a: *Ružindol*, Slovačka – tip linearnog protoplana kulturnog pejzaža kao podtip funkcionalno-racionalnog ortogonalnog tipa oblika grada (izvor: Milić, 1995: 39)
- Slika 6b: *Tell el-Amarna*, Egipat, radničko naselje – tip kvadratnog protoplana kulturnog pejzaža kao podtip funkcionalno-racionalnog ortogonalnog tipa oblika grada (izvor: Peet et al., 1923: Plate XVI)
- Slika 6c: *Malia*, Kreta – tip pravougaonog protoplana kulturnog pejzaža kao podtip funkcionalno-racionalnog ortogonalnog tipa oblika grada (izvor: Deshayes et al., 1959: Malia, Maisons (II), Plan VII)

- 50 Slika 7: *Venecija* – urbana morfologija rađa se neposredno iz prirode oblika toposa, kompleksnog sistema razuđenih vodnih rukavaca, mreže plovnih kanala i mnoštva ostrva (izvor: Huffman, 2019: 187)
- 51 Slika 8: *Die Großstadt* (Velegrad), Otto Wagner (1911) – urbana morfološka strukturalizacija *uzvisivanjem uniformnog do monumentalnosti* (izvor: Kostof, 2001: 259)
- 52 Slika 9: *Dubai* – uticaj savremenih globalnih trendova na strukturalizaciju urbane morfologije čitljiv je u *sudaru* tradicionalnog i novog modela susjedstva, definisanog svakog svojim specifičnim prostorno-vremenskim i kulturološkim kodovima (izvor: Alawadi, 2019: 246)
- 54 Slika 10: *Agglomération (sous une coupole stéréométrique)*, David Georges Emmerich (1958-1960) (izvor: Dunn et al., 2014: 66)
- 57 Slika 11: Urbana forma – kombinacija i koordinacija svih uticajnih faktora na stil života u gradu prikazana je specifičnom urbanom sekvencom Londona (izvor: Hofstetter, 2020)
- 63 Slika 12: *Lepenski Vir*, neolitsko arheološko nalazište na desnoj obali Dunava, Đerdapska klisura (izvor: Čakarić, 2012a: 36)
- 64 Slika 13: *Jerihon* u Palestini, najstariji kontinuirano naseljen grad na svijetu (izvor: Morris, 1979: 10)
- 65 Slika 14: Etruska nekropola *Cerveteri*, IV – II vijek stare ere, Umbrija (izvor: Milić, 1994: 41)
- 66 Slika 15: *Babilon* u vrijeme Hamurabija, II milenij stare ere (izvor: Ibid: 64)
- 68 Slika 16: *Piramide* i nekropola u Gizi, III milenij stare ere (izvor: Ibid: 64)
- 69 Slika 17: Modeli urbane forme u zemljama Levanta i antičke Kapadokije
- Slika 17a: *Megiddo*, kulturno, privredno i političko središte Palestine još tokom II milenija stare ere – urbana forma generisana primjenom modula (izvor: Ibid: 80)
- Slika 17b: *Nora*, fenička kolonija na Sardiniji, jedna od brojnih osnovanih na zapadnom Mediteranu, u periodu od XI do IX vijeka stare ere – urbana forma generisana iz organske matrične kompozicije (izvor: Ibid: 81)
- Slika 17c: *Alisar* u centralnoj Anadoliji, krajem III milenija stare ere važan trgovački centar s citadelom u gornjem gradu i podgrađem (izvor: Ibid: 84)
- Slika 17d: *Zendirli*, naselje kružnog oblika, kojeg u Anadoliji osnivaju Hetiti (oko 1300) (izvor: Marinović-Uzelac, 1978: 33)
- 70 Slika 18: *Filakopi*, strateška luka kretske mornarice, II milenij stare ere (izvor: Bintliff, 2012: 158)

- 71 Slika 19: *Mikenska akropola*, opasana kiklopskim zidovima (XIV vijek stare ere; krajnji istočni dio dodan kasnije) (izvor: Morris, 1979: 23)
- 72 Slika 20: *Delfi*, najstarije panhelensko svetište (VIII vijek stare ere) (izvor: Kostof, 1995: 128)
- 73 Slika 21: *Selinunt* na Siciliji grčki kolonisti osnivaju 628. godine stare ere (izvor: Milić, 1994: 140)
- 75 Slika 22: Hipodamov plan *Mileta* u Anadoliji (479) (izvor: Morris, 1979: 27)
- 77 Slika 23: Shematski prikaz tipične prostorne organizacije utvrđenog rimskog vojnog logora – kastruma (izvor: Milić, 1994: 210)
- 78 Slika 24: *Timgad* u Alžiru osniva car Trajan (100) kao koloniju vojnih veterana (izvor: Morris, 1979: 55)
- 79 Slika 25: *Pompeji*, morfološka strukturalizacija pokazuje karakteristike grčke urbane kulture (izvor: Autiero et al., 2020: 1073)
- 80 Slika 26: *Grad Ključ na Sani*, kontinuitet toposa od neolita do kraja XIX vijeka (izvor: Kreševljaković, 1953: 27)
- 81 Slika 27: Ranosrednjovjekovna kružna gradina *Opole* u Poljskoj, VIII – IX vijek (izvor: Milić, 1995: 73)
- 83 Slika 28: Tipovi oblika protourbanih (ranosrednjovjekovnih ruralnih) naselja – geomorfološki, koncentrični i ortogonalni
- Slika 28a: *St. Martin*, Austrija – disperzni tip morfološke strukturalizacije toposa kao podtip geomorfološkog oblika protourbanog naselja (izvor: Ibid: 78)
- Slika 28b: *Werfen*, Austrija – linearni tip morfološke strukturalizacije toposa kao podtip geomorfološkog oblika protourbanog naselja (izvor: Ibid: 78)
- Slika 28c: *Wagrein*, Austrija – nepravilni tip morfološke strukturalizacije toposa kao podtip koncentričnog oblika protourbanog naselja (izvor: Ibid: 78)
- Slika 28d: *Zeleneč*, Slovačka – kružni tip morfološke strukturalizacije toposa kao podtip koncentričnog oblika protourbanog naselja (izvor: Ibid: 74)
- Slika 28e: *Sicheldorf*, Štajerska – radijalni tip morfološke strukturalizacije toposa kao podtip koncentričnog oblika protourbanog naselja (izvor: Ibid: 78)
- Slika 28f: *Feldkirchen*, Koruška – kompleksni tip morfološke strukturalizacije toposa kao podtip koncentričnog oblika protourbanog naselja (izvor: Ibid: 78)
- Slika 28g: *Candelo*, Italija – kvadratni tip morfološke strukturalizacije toposa kao podtip ortogonalnog oblika protourbanog naselja (izvor: Ibid: 76)

- Slika 28h: *Potomje, Pelješac* – pravougaoni tip morfološke strukturalizacije toposa kao podtip ortogonalnog oblika protourbanog naselja (izvor: Ibid: 78)
- 84 Slika 29: *Dubrovnik* – dva ulaza u grad, Pile na zapadu i Ploče na istoku, te gradske zidine, kojih je današnji oblik strukturiran u XIII vijeku, određuju formu srednjovjekovnog grada (izvor: Grujić, 1986: 6)
- 85 Slika 30: *Bagdad* na Tigrisu, prijestonica Abasidskog Kalifata i centar velike islamske imperije (762) (izvor: Al-Saffar, 2017: 712)
- 87 Slika 31: *Sarajevo (1882)* – model orijentalno-islamske urbane forme (izvor: Grabrijan et al., 1957: 52)
- 88 Slika 32: *Palmanova (1593)* – model renesansne urbane forme (izvor: Morris, 1979: 136)
- 89 Slika 33: Modeli forme idealnog grada renesansnih traktatista
 Slika 33a: *Grad Sunca (1602)*, Tommaso Campanella – tip morfološke strukturalizacije toposa, artikulisan iz kružne matrične kompozicije, kao podtip koncentričnog oblika grada (izvor: Čakarić, 2010: 177)
 Slika 33b: *Sforzinda*, Antonio Averlino Filarete, Rasprava o graditeljstvu (1460-1464) – tip morfološke strukturalizacije toposa, artikulisan iz radijalno-koncentrične matrične kompozicije, kao podtip koncentričnog oblika grada (izvor: Kostof, 2001: 9)
 Slika 33c: *Christianopolis (1619)*, Johann Valentin Andreae – tip morfološke strukturalizacije toposa, artikulisan iz kvadratne matrične kompozicije, kao podtip ortogonalnog oblika grada (izvor: Čakarić, 2010: 177)
 Slika 33d: *Idealni grad (1554)*, Pietro Cataneo, Četiri knjige o arhitekturi – tip morfološke strukturalizacije toposa, artikulisan iz poligonalne matrične kompozicije, kao podtip ortogonalnog oblika grada (izvor: Morris, 1979: 135)
- 90 Slika 34: *Nancy, XVIII vijek* – nova poprečna os izražava karakter barokne urbane forme (izvor: Morris, 1979: 171)
- 91 Slika 35: *Versailles (1746)*, raskošna artificijelna barokna forma kojom dominira dvor i odražava aristokratsku vladarsku moć Louisa XIV, *Le Roi Soleila* (izvor: Čakarić, 2012a: 42)
- 92 Slika 36: *Lima (1683)*, renesansno-barokna urbana forma, bazirana na tipu ortogonalnog oblika grada i po uzoru na evropski model (izvor: Milić, 2002: 455)

- 93 Slika 37: *Washington* (1791), urbana forma strukturirana po principu kombinacije modela američkog kolonijalnog i evropskog baroknog urbanizma (izvor: Kostof, 2001: 210)
- 95 Slika 38: Protomodeli forme industrijskog grada
 Slika 38a: Artikulacija protomodela forme industrijskog grada oko rudničkog okna, novog nukleusa budućeg urbanog razvoja (izvor: Cartwright, 2023)
 Slika 38b: Artikulacija protomodela forme industrijskog grada na već urbanizovanim prostornim cjelinama, potpomognuta razvojem željezničkog transporta (izvor: Carson et al., 2017)
- 96 Slika 39: *Manchester*, prostorno-vremenska transformacija forme prvog industrijskog grada (1750-1850) (izvor: Internet 18)
- 97 Slika 40: *Zion City*, model forme američkog industrijskog grada s početka XX vijeka (izvor: Schermerhorn, 1912: 106)
- 98 Slika 41: *Brasília* (1960) – model modernističke urbane forme (izvor: Monclús et al., 2018: 43)
- 101 Slika 42: *Berlin Hauptstadt*, Peter i Alison Smithson (1957/58) – postmodernistička *reakcija* na model modernističke urbane forme (izvor: Hein, 2016: 69)
- 105 Slika 43: *Masdar City*, Foster and Partners (2007-2014) – paradigmatičan primjer savremene transformacije tradicionalnog modela urbane forme (izvor: Sharif, 2018: 167)
- 110 Slika 44: *Ciudad Lineal*, Arturo Soria y Mata (1882) (izvor: Söderholm, 2016: 7)
- 111 Slika 45: *Cité industrielle*, Tony Garnier (1917) (izvor: Renimel, 2015: 26)
- 113 Slika 46: *Ville contemporaine de trois millions d'habitants*, Le Corbusier (1922) (izvor: Boesiger et al., 1990a: 39)
- 114 Slika 47: *Ville radieuse*, Le Corbusier (1930) (izvor: Fishman, 1994: photographs following 114)
- 115 Slika 48: *La cité linéaire industrielle*, Le Corbusier (1945) (izvor: Boesiger et al., 1990b: 73)
- 116 Slika 49: *La ville spatiale*, Yona Friedman (1958) (izvor: Vujadinović et al., 2021: 118)
- 117 Slika 50: *Sinturbanizam*, Vjenceslav Richter (1964) (izvor: Richter, 1964: crtež slijedi 86)
- 119 Slika 51: *Islamabad, Plan za metropolitansko područje*, Konstantinos A. Doxiadis (1960) (izvor: Sakka, 2021: 174)
- 122 Slika 52: *Vrtni grad*, Ebenezer Howard (1902) (izvor: Fishman, 1994: photographs following 114)
- 123 Slika 53: *Vrtno predgrađe Hampstead*, Raymond Unwin (1907) (izvor: Toker et al., 2006: 34)
- 125 Slika 54: *New Harmony*, Robert Owen (1825) (izvor: Guenderman, 2021)

- 126 Slika 55: *Plan za Tel Aviv*, Patrick Geddes (1925) (izvor: Rubin, 2013: 120)
- 127 Slika 56: *Radburn model susjedstva*, Clarence Stein i Henry Wright (1929)(izvor: Patricios, 2002: 24, 25)
- 129 Slika 57: *Plan Velikog Londona*, Patrick Abercrombie (1944) (izvor: Láposi, 2014: 36)
- 131 Slika 58: *Broadacre City*, Frank Lloyd Wright (1935) (izvor: Neubauer et al., 2010: 182)
- 132 Slika 59: *Plug-in City*, Peter Cook (1964) (izvor: Cook, 2003: 84-85)
- 133 Slika 60: *A City is Not a Tree*, Christopher Alexander (1965) (izvor: Mehaffy, 2015: 6, 8)
- 140 Slika 61: *Magnitogorsk*, Ivan Leonidov (1930) (izvor: Collins et al., 2021)
- 141 Slika 62: *Socgorod*, Nikolaj A. Miljutin (1931) (izvor: Miliutin, 2015)
- 144 Slika 63: *Maldivi*, prvi plutajući ostrvski grad na svijetu, Waterstudio (2009) (izvor: Internet 9a)
- 147 Slika 64: *Innovation Park*, Ehrlich Yanai Rhee Chaney Architects, Tom Wiscombe Architecture (2018) (izvor: Gibson, 2018)
- 148 Slika 65: *Smart Forest City*, Stefano Boeri (2019) (izvor: Internet 12)
- 149 Slika 66: *The Orbit*, Partisans (2019) (izvor: Internet 14)
- 150 Slika 67: *Chengdu Future City*, OMA (2021) (izvor: Internet 15)
- 152 Slika 68: *The Line*, Morphosis (2021) (izvor: Ravenscroft, 2022)

SAŽETAK

Knjiga pod naslovom *Urbana transformacija 1, Od arhetipa i simbola do savremenog grada* je nauk o naročitom prikazu fenomena nastanka, geneze i preobražaja stalnih ljudskih naselja, ustanovljen praćenjem toka razvoja od arhetipa i simbola do savremenog grada i u dimenziji fenomena kontinuitet-diskontinuitet, iskazanog dinamikom prostorno-vremenskih sukcesija i karakterom duha društvene memorije. Pritom su vrednovanja specifičnih naravi naselja, koja ono poprima u vremenu pod uticajem ljudskog iskustva, formirala različite sekvence istraživačkog okruženja u prepoznavanju poruka modela transformacije fizičkog izgleda egzistencijalnog okvira, ali i u valorizaciji ideja, a koje vodi ka spoznaji kulturnog obrasca u odnosu pojedinca i zajednice prema svom realnom okruženju, čime se obrazlaže i cilj cijele rasprave. Tako je elaboracija strukturirana po segmentima, gdje prvi donosi prikaz modela sinteznog teorijskog obrasca preispitivanja pravca razvoja tipova stalnih ljudskih habitusa, ustanovljenog kao objektivnog kriterija spoznaje fenomena kontinuiteta promjena prostornih manifestacija racionalno-iracionalnih oblika okupljanja i prebivanja, definisanih procesom preobražaja arhetipa i simbola u urbanu formu. Na tom sinteznom teorijskom obrascu zasniva se dalje empirijska tipizacija i kritičko procjenjivanje modela prostornih izraza stalnih mjesta okupljanja i prebivanja, interpretiranih u historijsko-hronološkom kontekstu praćenja fenomena kontinuiteta morfološko-strukturalnih i društvenih promjena kao indikatora procesa razvoja od protourbanih naselja do savremenih gradova. Ovo procjenjivanje prelazi dalje u analizu stavova predstavnika *škola* urbanizma (evropske, anglo-američke i sovjetske) o teorijskom i praktičnom koncipiranju modela transformacije urbane forme u skladu s njihovim konkretnim društveno-ideološkim tendencijama i dosegnutim nivoima urbanizacije, a koji, iako dominantno utopijski, vrednovani u okviru fenomena prostorno-vremenskih sukcesija u kontinuitetu procesa transformacije forme, ipak ne sugerišu trajno negativne konotacije diskontinuiteta. Posljednji segment rasprave posvećen je valorizaciji nove generacije utopijskih megastruktura, visokotehnoloških *pametnih* gradova XXI vijeka, strukturiranih u skladu s vladajućim paradigmama savremenih globalnih kretanja, a čije efekte kao indikatore nove faze u razvoju ljudskih habitusa, promatrano u kontekstu fenomena prostorno-vremenskih sukcesija u kontinuitetu procesa transformacije modela urbane forme, danas nije moguće objektivno sagledati. Vrednovaće ih vrijeme koje dolazi. A postavljeni cilj i struktura istraživanja u definisanju jednog viđenja fenomena urbane transformacije oblikuju prilog mišljenju o potrebnoj društvenoj svjesnosti značaja suočavanja s prošlošću kako bi se razumjela budućnost i, u tom pogledu, nagovještavaju naučno-teorijski doprinos ove knjige urbanologiji i humanoj ekologiji.

INDEKS IMENA I POJMOVA

A

- Abercrombie, Patrick 128, 129, 187
acentrizam 138
adekvatni 116, 146
afirmišu 18, 42, 57
aglomeracija 22, 64, 65
 urbana 16, 21, 23
 transformacija 5, 6, 9
aksiom 133
akulturacija 9, 38
 bihevioralna 22, 48
 faktori 13, 17, 34
 proces 6, 13, 14
Alexander, Christopher 132, 133, 165
ambijent 13, 20, 26
 artificijelni 13, 21, 22
 cjelina 20, 23, 25
 društveni 14, 15, 17
 gradski i vangradski 20, 26, 27
 kulturni 9, 13, 14
 mikro 28, 31, 34
 povoljan 52
 prirodni 13, 15, 17
 ukupnost 36, 45, 50
Anadolija 67
analiza 14, 19, 26
 ekistička 118
 faktografska 55
 jezik 13, 15, 25
 postupak 23, 24, 29
 sintezna 29, 158
 unidisciplinarna 20
 vrednovanje 6, 17, 20
antropogeni 9, 17, 23
ansambl 26, 27, 67
anti 6, 16, 18
 elitistička, kultura 108
 grad -1, 2, 3
 kontekstualno 15, 153, 163
 realistička 25
 teza 39, 50, 104
 urbanizacija 16, 20, 21
 urbanizam 6, 16, 18
antika 26, 91, 100
 axis mundi 31
 baština 50, 64, 65
 civilizacija 5, 16, 19
 civitas 16, 81, 84
 dogma 32
 grad -1, 2, 3
 historija 39, 42, 43
 kasnoantički 190
 kultura 5, 9, 13
 model 5, 6, 13
 ruševine 78, 84
 urbana forma 16, 21, 23
 urbanizam 6, 16, 18
antropološko, načelo 19
 uticaji 23, 31, 32
 zakonitosti 19, 20, 22
apstraktni, ideali 30, 74, 100
 konstrukcije 6, 16, 42
 model, urbane forme 5, 6, 13
 prostor 5, 6, 13
 svijet 5, 14, 20
 teritorijalne društvene zajednice 13, 16, 40
arhaični 34, 62, 65
arhetip -1, 2, 3
 forma, topos 5, 6, 9
 ideal 30, 35, 36
 ideja 5, 18, 20
 kod 5, 22, 24
 koncept 6, 20, 22
 kontekst 5, 6, 9
 matrica 9, 14, 29
 model 5, 6, 13
 naselja 6, 13, 14
 obrazac 31, 65, 136
 univerzalni 30, 31, 102
 očitovanje 30
 osnova 5, 14, 23
 ponašanje i mišljenje 5, 18, 20
 protomodel 48, 49, 62
 protoplan 37, 40, 41
 simbolika 5, 14, 32
 skup 25, 30, 33
 smisao 20, 25, 61
 stav 5, 6, 13
arhitektura 46, 85, 97
ansambl 26, 27, 67
 arhitekt 19, 20, 21
 diskurs 5, 53, 54
 djelo 5, 6, 13
 eklektika 100
 eksperiment 130, 131, 132
 element 21, 22, 24
 fleksibilna i adaptabilna 116
 ideja 5, 18, 20
 konstrukcija, modela urbane forme 29, 31, 42
 grada -1, 2, 3
 imaginacija 5
 izražavanje 27
 konceptije 15, 78, 90
 kontinuitet 5, 6, 13
 Mobilna 115, 116
 moderna 98, 99, 100
 objekat 21, 26, 27
 oblikovanje 23, 26, 28
 odrednica razvoja 14, 30, 34
 preoblikovanje 23, 26, 41
 prakse 20, 51, 56
 programi 131, 139
 revolucija 23, 94, 96
 rječnik 129
 savremena 103, 150
 sovjetska 10, 135, 140
 stil 18, 26, 35
 strujanja 52, 114, 158
 stvaralaštvo 33, 112
 vizija 39, 46, 55
 vrijednosti 13, 18, 23
artificijelni 13, 21, 22
 ambijent 13, 20, 26
 artificijelizacija 34
 elementi 21, 22, 24
 forme 6, 9, 10
 gradovi 22, 37, 42

- habitusi 13, 39
 - krajolik 13, 25, 36
 - megakonstrukcija 53
 - morfološki elementi 5, 9, 14
 - okolina 26, 34, 36
 - okruženje 5, 17, 21
 - organizacija 18, 61, 65
 - pejzaž, kulturni 9, 13, 14
 - red 5, 6, 10
 - sredina 18, 30, 34
 - strukture 9, 17, 19
 - topos (mjesto) 9, 13, 14
 - tvorevina 32, 40
 - artefakt 39, 46, 47
 - urbani 5, 6, 9
 - asocijacije 20
 - autarhija 19, 40, 43
 - aglomeracije 17, 51, 63
 - megastrukture 9, 53, 54
 - načela 19, 32, 112
 - sistem 5, 6, 19
 - urbane koncepcije 6, 9, 10
 - uticaji 23, 31, 32
 - zajednice 5, 13, 16
 - autentičan 55, 136, 157
 - artefakt 39, 46, 47
 - atributi 34, 42
 - ekspresija 61, 106
 - kulturni pejzaži 9, 13, 14
 - modeli 15, 38, 49
 - morfološke tvorevine 14, 19, 24
 - obris 55
 - pokazatelji 14
 - tip matrice kompozicije 2, 3
 - tradirani, metode i modeli 38, 42, 145
 - kulturni pejzaži 5, 6, 9
 - avangardni 101, 132, 135
 - arhitekti i urbanisti 97, 106, 128
 - arhitektonska grupa 97, 100, 122
 - dizajn-planovi 6, 19, 20
 - ideal 30, 35, 36
 - konstruktivistička 100
 - modernizam 99, 100, 101
 - okruženje 5, 17, 21
 - planeri 100, 109, 128
 - pristup 14, 28, 40
 - sovjetski, eksperiment 135, 137, 161
 - škola 9, 10, 15
 - urbana teorija 16, 21, 23
 - urbanizam 6, 16, 18
- B**
- Babilon 66, 183
 - Bagdad 85, 185
 - balans 24, 40, 53
 - balansira 24, 40, 104
 - izbalansiran 40, 115
 - barok 89, 90, 91
 - prosvjetiteljski 89, 90
 - barokna, matrica 91, 92, 185
 - model preoblikovanja 5, 6, 13
 - os 2, 5, 6
 - sjaj 90
 - urbana forma 16, 21, 23
 - urbanizam 6, 16, 18
 - beskranj 44
 - biologija 30, 63, 122
 - egzistencija 5, 6, 13
 - kriteriji 14, 16, 17
 - molekularna razvoj duha 5, 6, 13
 - bipolarna struktura 30
 - blok 26, 39, 51
 - gradski 20, 26, 27
 - modul 44, 51, 53
 - neppravilni 37, 42, 43
 - stambeni 63, 70, 87
 - superblok 98, 127, 139
 - unutarblokove 192
 - blockchain* 145, 146, 147
 - infrastruktura 145
 - tehnologija 23, 87, 102
 - Bogdanović, Bogdan 32, 39, 62
- C**
- Castells, Manuel 18, 172
 - centar 17, 23, 31
 - bicentrični ili dvojni gradovi 82
 - centralitet 17, 20, 23
 - centralizacija 135, 137, 138
 - monocentrični 82
 - policentrični
 - tip grada 121
 - centralizovani 117, 138
 - apsolutizam 90
 - državni socijalizam 67, 76, 93
 - centralni 70, 77, 82
 - autoritet 45, 67, 88
 - bulevar 109
 - funkcije 17, 18, 20
 - institucije 61, 124
 - jezgra 112, 120
 - komunikacija 26, 34, 35
 - koridor 14, 22, 37
 - mjesto 9, 16, 18
 - oblik 9, 13, 14
 - park 26, 42, 90
 - pozicija 14, 27, 34
 - prostor 5, 6, 13
 - sistem 5, 6, 19
 - toranj 83, 86, 146
 - usluge 109
 - vodni koridor 22, 48, 50
 - centripetalna 89, 118
 - zatvorenost 27, 34, 43
 - sile 61, 118
 - zona 17, 45, 87
 - centurije 76
 - Choay, Françoise 20
 - cikurat 117
 - citadela 69, 70
 - civilizacija 5, 16, 19
 - funkcija 17, 20, 22
 - impuls 48, 67
 - krugovi 119
 - nivo 14, 15, 17
 - razvoj 5, 6, 13
 - revolucija 23, 94, 96
 - sfere 28, 82, 89
 - tekovina 63, 67, 80
 - tradicija 5, 52, 80
 - trendovi 54
 - Cook, Peter 131, 132, 166
- Č**
- Čaldarović, Ognjen 18, 19, 56
 - činjenica 5, 20, 28
 - čula 29, 30
 - čulnost 30
 - nađčulno 31
- D**
- decentralizacija 135, 137, 138
 - dekoncentracija 134, 160
 - demokratija 130
 - demokratizacija 130
 - demokratska 74, 103
 - društvo i profit 16, 19, 21
 - obrasci 19, 42, 122
 - različitost 14, 48, 100
 - destruktivno 38, 51
 - destrukcija 173
 - determiniše 111, 124, 157
 - determinanta 35
 - determinizam 124
 - dijalog 18, 25, 34
 - dijalektika 6, 20, 34
 - datost 9, 14, 15
 - međuovisnost 6, 47, 141
 - odnos 9, 13, 14
 - tehnološko-ideološka 23, 53, 113

- veza 5, 13, 21
 dinamika 21, 22, 104
 dinamičnost 18, 40, 155
 dinapolis 119
 diskontinuitet 13, 14, 15
 fenomen 5, 6, 13
 diskurs 5, 53, 54
 dispersni 37, 42, 82
 dispersija 138
 dispersnost 105
 dizajn 6, 19, 20
 (re)dizajn 20, 25, 106
 dizajn-koncepti 6, 19, 20
 dizajn-metode 6, 19, 20
 dizajn-plan 6, 19, 20
 dizajn-projekti 6, 19, 20
 mega-dizajn 9, 15, 20
 produkt-dizajn 6, 13, 21
 dizajner 20, 27, 36
 Dobrović, Nikola 112, 166, 167
 dostupnost 17, 103, 119
 dostupno 6, 14, 17
 Doxiadis, Konstantinos A. 19, 21, 99
 doživljaj 5, 29, 32
 društvo 16, 19, 21
 aktivnost 18, 20, 21
 ambijent 13, 20, 26
 atributi 34, 42
 centri 9, 22, 27
 evolucija 23, 24, 94
 fragmentacija 103, 175
 funkcije centraliteta 17, 18, 20
 grupa 14, 22, 23
 hijerarhija 17, 43, 74
 ideološka potreba 15, 21
 identiteti 33, 34, 35
 institucije 61, 124
 iskustva 6, 28, 29
 kontekst 5, 6, 9
 krugovi 119
 međudejstva 23, 46
 memorija 25, 28, 29, 155
 morfologija 25, 46, 47
 nazadovanje 49, 70
 nejednakosti 104, 131
 običaji 13, 19, 36
 obrasci 19, 42, 122
 odnosi 13, 22, 25
 organizacija 18, 61, 65
 organizacija prostora 18, 61, 65
 paradigme 102, 104, 135
 participacije 27
 pojavnosti 17, 18, 21
 pokretljivost 17, 21, 33
 potrebe 5, 15, 23
 prakse 20, 51, 56
 prilike 53, 144
 principi 19, 56, 74
 procesi 51, 55, 56
 projekcija 25, 47, 50
 promjena 5, 15, 23
 prostor 5, 6, 13
 ravnoteža 149
 razmjena 17
 razvoj 5, 6, 13
 reformacija 123, 128
 segregacija 99, 104
 servisi 104, 128
 sfera 91, 107, 158
 sistem 5, 6, 19
 spektakl 24, 178
 sredina 18, 30, 34
 struktura 5, 9, 13
 stratifikacija 96
 svjesnost 16, 163, 189
 tokovi 48, 51, 52
 uređenje 125, 171
 zajednica 14, 18, 23
 život 5, 13, 14
 dualizam 15, 101, 131
 dualni grad 13, 24, 27
 duhovni 14, 16, 18
 angažman 61, 109
 biće 30, 32, 33
 blagostanje 118, 120, 122
 bogatstvo 17, 75, 77
 centar 17, 23, 31
 dimenzija 14, 25, 55
 doživljaj 5, 29, 32
 ideal 30, 35, 36
 istrajnost 13, 35
 kontinuitet 5, 6, 13
 kultura 5, 9, 13
 obogaćivanje 147
 okolnosti 15, 16, 17
 okvir 5, 13, 14
 osnova 5, 14, 23
 paradigme 102, 104, 135
 pomjetnja 84
 potrebe 5, 15, 23
 preduslovi 108
 premissa 5, 33, 41
 prihvatanje 38, 108
 razmjena 17
 razvoj 5, 6, 13
 rekreacija 112, 116
 sile 61, 118
 središte 34, 69, 72
 struktura 5, 9, 13
 svijet 5, 14, 20
 tradicije 5, 14, 17
 uslovi 6, 18, 21
 utemeljenje 32, 33, 51
 vertikala 14, 31, 45
 život 5, 13, 14
 duhovi, predaka 31, 32, 48
 Dženks, Čarls 62, 99, 101
- E**
- Egipat 45, 67, 86
 egzistencija 5, 6, 13
 aktivnosti 18, 20, 21
 areal 49, 103, 104
 biološka 30, 63
 blagostanje 118, 120, 122
 čovjekova 30, 49, 122
 distanca 36, 37, 38
 dogadaj 13, 26, 32
 egzistencijalizam 47, 55
 elementi 21, 22, 24
 hodološki optimum 38
 iskustva 6, 28, 29
 konstanta 103
 krajolik 13, 25, 36
 ljudska 19, 39, 65
 međudjelovanje 35, 37, 48
 odrednice 5, 19, 25
 okrilje 47, 82
 okruženje 5, 17, 21
 okvir 5, 13, 14
 pitanja 14, 24, 28
 potreba 13, 15, 21
 prostor 5, 6, 13
 sile 61, 118
 situacije 31, 58
 status 13, 16, 17
 svrha 34, 56
 univerzum 13, 29, 33
 uporište 32, 50, 153
 ekistika 117
 ekologija 13
 aspekt 22, 24, 25
 eko 5, 6, 9
 ekolozi, socijalni 56
 entitet 13, 18, 30
 faktori 13, 17, 34
 forma, urbana 5, 6, 9
 humana 13, 134
 matrica 9, 14, 29
 model 5, 6, 13
 naselje 16, 17, 18
 normativi 145
 obrazac 31, 65, 136
 odrednice 5, 19, 25
 održiv urbani razvoj 24, 39, 105
 održivi planerski principi 24, 131
 održivost 128, 131, 143
 okolnosti 15, 16, 17
 okvir 5, 13, 14

- paradigme 102, 104, 135
 - pitanja 14, 24, 28
 - pogodnosti 37, 121, 148
 - prakse 20, 51, 56
 - preduslovi 108
 - prilike 53, 144
 - principi 19, 56, 74
 - sredina 18, 30, 34
 - tehnologije 19, 48, 54
 - vrijednosti 13, 18, 23
 - ekosistem 144
 - morski 73, 144
 - urbani 5, 6, 9
 - ekscentrična 76, 79
 - dispozicija 76, 132
 - pozicija 14, 27, 34
 - eksploatacija 62, 74, 114
 - ekonomska 21, 24, 53
 - industrijska 22, 94, 95
 - koncept 6, 20, 22
 - mjesto 9, 16, 18
 - polja 37, 39, 51
 - poljoprivreda 62, 64, 70
 - rudnici 92
 - sirovina 91
 - urbo-arhitektonski 5, 14, 19
 - ekvilibrj 108
 - elitistički 99, 101
 - empirijska 16, 33, 155
 - objašnjenja 33
 - tipizacija 16, 29, 155
 - estetika 100
 - dekonstruktivna 100
 - doktrina 100
 - estetizacija 104
 - karakteristike 17, 26, 27
 - nedovršenost 132
 - preoblikovanje 23, 26, 41
 - preokupacije 5, 50
 - promjene 24, 26, 29
 - red 5, 6, 10
 - specifičnost 14, 32, 40
 - standardizacija 147
 - stereotipi 143, 153
 - svojstva 29, 31, 33
 - tretman 34, 36, 52
 - urbana 16, 21, 23
 - vrijednosti 13, 18, 23
 - zamisli 43, 49, 109
 - ekumenopolis 118, 119
 - Elijade, Mirča 33, 167
 - Elin 62, 100, 102
 - evolucija 23, 24, 94
 - društvo 16, 19, 21
 - egzistencijalni prostor 5, 13, 20
 - gradovi 22, 37, 42
 - kultura 5, 9, 13
 - kulturni pejzaž 9, 13, 14
 - naselja 6, 13, 14
 - potrebe 5, 15, 23
 - rezultat 6, 18, 33
 - tip -1, 2, 3
 - urbane sredine 6, 9, 10
- F**
- faktori 13, 17, 34
 - antropogeni 9, 17, 23
 - formativni 61
 - geomorfološki 14, 17, 32
 - globalni 16, 23, 24
 - klimatski 32, 39, 48
 - kohezioni 119
 - kontinuiteta 14, 15, 20
 - objektivni 13, 14, 131
 - sociološki 14, 61, 104
 - subjektivni 14, 51, 134
 - temporalnosti 6, 13, 14
 - urbanizacijski 22, 58
 - uticajni 14, 48, 57
 - fenomen 5, 6, 13
 - akulturacija 9, 38
 - fenomenologija 103, 169
 - forma 5, 6, 9
 - fragmentacija 103, 175
 - grad -1, 2, 3
 - imaginacija 5
 - integracija 28, 33, 42
 - kodovi 32, 42, 49
 - konstrukt 5, 9, 14
 - kontinuitet-diskontinuitet 5, 6, 13
 - kulturni 9, 13, 14
 - megastruktura 15, 53, 54
 - mjesto 9, 16, 18
 - okvir 5, 13, 14
 - prostor 5, 6, 13
 - razvoj 5, 6, 13
 - sukcesije 24, 107, 108
 - širenje 20, 23, 27
 - tipovi 14, 15, 30
 - topos 9, 13, 14
 - transformacija, urbana 5, 6, 9
 - transkulturacija 14, 38
 - transmisija 14, 38, 58
 - urbani 5, 6, 9
 - urbanizacija 16, 20, 21
 - filozofija 84
 - djela 17, 18, 20
 - filozofi 20, 30, 46
 - globalnost 147
 - misao 17, 20, 25
 - paradigma 16, 49, 86
 - pristup 14, 28, 40
 - socijalna 21, 61, 82
 - svemirski putnici 131
 - finansijska 104
 - finansiranje 104
 - moć 14, 17, 18
 - ovisnost 6, 40, 47
 - sredstva 97, 129, 167
 - tržišta 102, 103, 104
 - Fishman, Robert 112, 113, 121
 - fizička 23, 25, 29
 - artikulacija 15, 34, 38
 - aspekt 22, 24, 25
 - barijera 147, 153
 - činjenice 25
 - datost 9, 14, 15
 - dimenzija 14, 25, 55
 - djelovanje 6, 13, 26
 - energije 6, 61, 94
 - fizionomija 56
 - geografija 61, 171
 - granice 22, 30, 70
 - integracija 28, 33, 42
 - izgled 5, 23, 24
 - izolacija 113, 138
 - karakteristike 17, 26, 27
 - komiciranje 37
 - koncepcija 14, 31, 39
 - kontinuitet 5, 6, 13
 - kulturološki 13, 18, 19
 - materija 5, 9, 13
 - metafizičko 76
 - mijenjanje 157
 - narav 6, 28, 29
 - okolina 26, 34, 36
 - okruženje 5, 17, 21
 - okvir 5, 13, 14
 - opstanak 32, 39, 49
 - osobine 27, 32, 54
 - preoblikovanje 23, 26, 41
 - pripadnost 13, 105, 128
 - promjena 5, 15, 23
 - prostor 5, 6, 13
 - razvoj 5, 6, 13
 - rekreacija 112, 116
 - struktura 5, 9, 13
 - svijet 5, 14, 20
 - svojstva 29, 31, 33
 - transformacija 5, 6, 9
 - univerzum 13, 29, 33
 - veličina 44, 63, 77
 - zaštita 21, 34, 54
 - forma 5, 6, 9
 - arhetipska 9, 14, 39
 - artificijelna 18, 33, 34
 - artikulacija 15, 34, 38
 - budućnost 5, 16, 25
 - dizajn 6, 19, 20
 - faza 6, 15, 40

- formiranje 13, 17, 20
 futuristička 144, 151
 generacija 58, 75
 generička 105
 grada -1, 2, 3
 grad -1, 2, 3
 humana 13, 134
 kod 5, 22, 24
 koherentnost 40
 kolektivne 13, 74, 137
 kontinuitet 5, 6, 13
 kulturni 9, 13, 14
 megaforma 54
 model 5, 6, 13
 naselja 6, 13, 14
 naslijeđena 66, 85
 nauk 6, 14, 19
 nukleus 16, 17, 27
 plan 6, 9, 10
 polis 15, 16, 18
 prostorna 22, 26, 31
 protomodel 48, 49, 62
 prototip 14, 37, 45
 protourbana 62, 66
 sadržaj 14, 15, 27
 simbol -1, 2, 3
 statična 31, 157
 strukturalizacija 51, 72, 75
 strukture 9, 17, 19
 tip -1, 2, 3
 topos 9, 13, 14
 tradicionalna 105
 transport 63, 94, 95
 uniforman 51, 92
 univerzalnost 19, 53, 101
 urbana 16, 21, 23
 visokotehnoška 146
 Friedman, Yona 115, 116, 132
 Frye, Northrop 30, 167
 funkcije 17, 18, 20
 centralne 112, 113, 120
 cjeline 17, 18, 19
 distanca 36, 37, 38
 dostupnost 17, 103, 119
 forma 5, 6, 9
 funkcionalizam 99, 136
 funkcionisanje 47
 grada -1, 2, 3
 gravitaciona 17, 54, 104
 javne 53, 100, 114
 kapacitet 67, 116, 143
 kompozicija 14, 27, 41
 komunikacije 17, 36, 38
 koncept 6, 20, 22
 kontinuitet 5, 6, 13
 korištenje 19, 20, 24
 kulturni 9, 13, 14
 matrica 9, 14, 29
 međudjelovanje 35, 37, 48
 međuodnosi 48
 megastruktura 15, 53, 54
 mjesto 9, 16, 18
 model 5, 6, 13
 monofunkcionalnost 134
 namjena 44, 77
 naselje 16, 17, 18
 neofunkcionalne 40
 oblikovno 55, 108, 109
 odnosi 13, 22, 25
 odvojenost 87, 106
 organizacija 18, 61, 65
 paradigme 102, 104, 135
 podtip 15, 37, 40
 polifunkcionalne 54, 116
 ponašanje 5, 18, 20
 prilagođavanje 14, 49, 56
 princip 17, 19, 21
 privredne 63, 67, 76
 promjene 24, 26, 29
 prostor 5, 6, 13
 retroakcija 33, 48, 58
 sistem 5, 6, 19
 specijalizacija 96, 150
 stanovanja 17, 95, 99
 strukturalizacija 51, 72, 75
 svojstva 29, 31, 33
 svrha 34, 56
 temporalna 104
 tip -1, 2, 3
 transformacija 5, 6, 9
 transport 63, 94, 95
 urbane 6, 9, 10
 veze 21, 22, 46
 značenje 5, 21, 25
 zone 64, 75, 76
 zoniranje 74, 85, 88
 funkcionalizam 99, 136
 grad -1, 2, 3
 model 5, 6, 13
 poimanje 29, 32, 105
 principi 19, 56, 74
 urbanizam 6, 16, 18
G
 Garnier, Tony 110, 111, 112
 Geddes, Patrick 125, 126, 128
 geneza 39, 40, 70
 društvo 16, 19, 21
 faza 6, 15, 40
 fizička struktura 23, 25, 29
 generisanje 27, 39
 grad -1, 2, 3
 historija 39, 42, 43
 identitet 13, 18, 30
 kultura 5, 9, 13
 kulturni pejzaž 9, 13, 14
 matrica 9, 14, 29
 model 5, 6, 13
 modul 44, 51, 53
 morfologija, morfološka
 struktura 25, 46, 47
 naselja 6, 13, 14
 nukleus 16, 17, 27
 oblik 9, 13, 14
 okruženje 5, 17, 21
 podtip 15, 37, 40
 proces 6, 13, 14
 prostorni okvir 5, 13, 15
 prostorno-vremenska 5, 6, 13
 protourbana forma 62, 66
 samogenerisanje 39
 transformacije 6, 9, 10
 urbana forma 16, 21, 23
 urbani prostor 5, 6, 9
 urbanizovana područja 21
 genetičko 30, 32
 kod 5, 22, 24
 konceptualizacija 48, 148
 morfo-genetske 35, 47, 56
 poimanje 29, 32, 105
 smisao 20, 25, 61
 usmjerivač 14, 36
genius loci 20, 32, 33
 geometrijski 36, 39, 40
 geometrija 43, 88
 iskaz 5, 6, 13
 izgled 5, 23, 24
 karakteristike 17, 26, 27
 kulturni pejzaž 9, 13, 14
 matrica, urbana 9, 14, 29
 modul 44, 51, 53
 oblik 9, 13, 14
 plan 6, 9, 10
 pravilnost 35, 41, 68
 raspored 22, 27, 33
 red 5, 6, 10
 strukturalizacija 51, 72, 75
 svrha 34, 56
 tip -1, 2, 3
 topos 9, 13, 14
 urbana morfologija 16,
 21, 23
 usložnjavanje 27, 40
 geomorfološki 14, 17, 32
 atribut 25, 27, 34
 datosti 9, 14, 15
 faktori 13, 17, 34
 grad -1, 2, 3
 karakteristike 17, 26, 27
 naselje 16, 17, 18
 oblik 9, 13, 14
 plan 6, 9, 10
 podtip 15, 37, 40
 tip -1, 2, 3

Giro, Pjer 30, 167
globalni 16, 23, 24
 ciljevi 26, 70, 121
globalizacija 102, 103, 147
 globalnost 147
 grad -1, 2, 3
 izazovi 104
 kretanja 6, 14, 33
 nivo 14, 15, 17
 paradigme 102, 104, 135
 pitanja 14, 24, 28
 razvoj 5, 6, 13
 selo 94, 102, 110
 svijet 5, 14, 20
 tehnologije 19, 48, 54
 tendencije 21, 55, 94
 tokovi 48, 51, 52
 transformacija 5, 6, 9
 tranzit 105
 trendovi 54, 122, 134
 tržište 52, 102
 umreženost 106
 uticaji 23, 31, 32
 zatopljenje 152
grad -1, 2, 3
gradina 43, 63, 64
grad-satelit -1, 2, 3
grad-selo -1, 2, 3
građansko 57, 72, 96
 društvo 16, 19, 21
 građani 74, 77, 102
 interes 6, 52, 57
 klasa 71, 72, 74
 malograđanski 138
 ponos 98
 prava 15, 27, 36
 sloboda 23, 34, 40
 sloj 5, 15, 31
 život 5, 13, 14
granica 32, 34, 37
 neograničen 23, 53, 130
 ograničenost 34
 razgraničenje 42
gravitacioni 17, 54, 104
 centar 17, 23, 31
 gravitacija 119
 kretanje 17, 33, 34
 krug 14, 17, 19
 područje 22, 26, 68
 zone 64, 75, 76
gustina 21, 138
 izgrađenosti 17, 27, 35
 koncentracija 34, 86, 94
 naseljenosti 17, 21, 27

H

habitus 6, 13, 14
Hamidović, Muhamed 2, 6, 26

harmonija 32
 disharmonične 104
 harmoničan 20, 32, 104
heterogenost 14, 142
 društvene zajednice 5, 13, 16
 fenomen 5, 6, 13
 indikatori 17, 22, 23
 individua 13, 18, 22
 manifestacije 18, 21, 28
 urbana cjelina 16, 21, 23
 urbana morfologija 16, 21, 23
hijerarhija 17, 43, 74
 društvena 14, 17, 28
 hijerarhičnost 56
 hijerarhizovani 118
 potreba 13, 15, 21
 prostorna 22, 26, 31
 strukturiranje 21, 22, 41
 teorija 102, 110, 118
 tradicionalna 105
hiperrealnost 100
 konstrukcije 6, 16, 42
 okruženje 5, 17, 21
Hipodam 74, 75, 184
holistički 122
 perspektive 42, 77, 97
 pristup 14, 28, 40
 sagledavanje 17, 23, 29
homo oeconomicus 36, 72, 84
homogeni 36, 72, 84
 društva 6, 13, 14
 homogenizacija 72, 105
 konglomerat 91
 populacija 22
 prostor 5, 6, 13
 sistemi 5, 19, 36
 svijet 5, 14, 20
 urbana cjelina 16, 21, 23
 urbana morfologija 16, 21, 23
Howard, Ebenezer 110, 121, 122
hronološko 62, 158, 159
humana 13, 134
 dehumanizovan 130
 ekologija 13
 forma 5, 6, 9
 humanizam 34, 130
 humanizovan 34, 130
 humanost 99, 133
 nehumanost 99
 okruženje 5, 17, 21
 organizovanje 30, 47, 55
 razmjena 17
humanisti 20, 86, 89
 doktrina 100
 humanistički 90
 ideali 35, 88, 137
 ideje 6, 13, 31

stajališta 99
Husetić, Aida 62, 98, 99

I

ideal 30, 35, 36
 arhetipski 5, 35, 37
 doktrinarni 100
 društva 6, 13, 14
 humanistički 90
 integracije 6, 38, 42
 kulture 13, 14, 18
 nametnuti 36, 124
 napuštanje 78
 povezivanja 6, 21, 82
 sakralizacije 32, 33, 43
 utopijski 14, 15, 90
 zajedništva 72, 121, 122
idealni 69, 74, 76
 cilj 15, 16, 18
 čovjek 5, 13, 15
 društvo 16, 19, 21
 grad -1, 2, 3
 konceptije 15, 78, 90
 mikroklima 151
 naselje 16, 17, 18
 oblik 9, 13, 14
 odnosi 13, 22, 25
 plan 6, 9, 10
 princip 17, 19, 21
 sadržaj 14, 15, 27
 topos 9, 13, 14
 urbana matrica 16, 21, 23
 urbana morfologija 16, 21, 23
 urbane forme 6, 9, 10
 urbanističke norme 20, 43, 78
 uslovi 6, 18, 21
ideja 5, 18, 20
 arhetip -1, 2, 3
 artikulacija 15, 34, 38
 bezidejnih 99
 dizajn 6, 19, 20
 dostupnost 17, 103, 119
 društva 6, 13, 14
 forme 6, 9, 10
 funkcionalizma 100, 112, 114
 generator 9, 17, 35
 grada -1, 2, 3
 ideja-vodilja 5, 18, 20
 identiteta 13, 18, 30
 jedinstva 17, 72, 119
 koncentracije 18, 23, 28
 konceptija 14, 31, 39
 konstruktivizma 113, 117, 136
 kruga 14, 43, 47
 makrostruktura 53
 materijalizacije 25, 27, 36

mega-ideja 9, 15, 20
 megastruktura 15, 53, 54
 model 5, 6, 13
 modernističke 98, 100, 101
 napredne 135, 143, 148
 nivo 14, 15, 17
 nove 15, 16, 18
 oblik 9, 13, 14
 opstanka 33, 57, 81
 orbite 148
 ortogonalnog 27, 37, 41
 otpora 25, 101, 137
 plan 6, 9, 10
 planerske 27, 108, 118
 pobornik 121, 123, 129
 postmodernizma 104, 171
 potrebe 5, 15, 23
 povezivanja 6, 21, 82
 pripadnosti 13, 105, 128
 promišljanje 173
 prosvjetiteljske 90, 192
 razmjena 17
 renesansno-humanističke 87, 89, 90
 silnice 13
 strukturalizacije 5, 14, 50
 susjedstva 26, 27, 52
 svijet 5, 14, 20
 tip -1, 2, 3
 transformacije 6, 9, 10
 transponovanje 34, 123
 urbane forme 6, 9, 10
 urbane morfologije 6, 9, 10
 utopijska 112, 116, 134
 vrednovanje 6, 17, 20
 vrtnog 121, 122, 123
 zajednica 14, 18, 23
 zajedništva 72, 121, 122
 življenja 5, 9, 13
 identifikacija 27
 reidentifikovali 101
 identitet 13, 18, 30
 čovjeka 13, 16, 18
 društveni 14, 15, 17
 grada -1, 2, 3
 gubitak 100, 102
 indikator 5, 13, 15
 kolektivni 24, 45, 53
 konstantnost 6, 13
 kulturni 9, 13, 14
 lokalnog 103, 105, 106
 novi 6, 15, 16
 oblik 9, 13, 14
 očuvanje 15, 24, 106
 prostorni 5, 13, 15
 socijalni 16, 18, 19
 univerzalni 30, 31, 102
 urbani 5, 6, 9
 imaginacija 5
 fenomen 5, 6, 13
 interpretacija 16, 29, 90
 nedjeljivosti 56, 134, 152
 prostorna 22, 26, 31
 sociološke 26, 136
 imaginaran 54, 112
 biografija grada 54
 logike 47, 49, 98
 teren 14, 17, 22
 topos 9, 13, 14
 individualno 24, 26, 40
 blagostanja 86, 117, 120
 individualističkog 138
 individualizacija 138
 individualizam 131
 individualnost 40, 100
 individue 18
 inicijativa 74, 92
 interesi 57, 74, 104
 korisnik 20, 24, 26
 kult -1, 2, 3
 navike 27, 103, 149
 odnos 9, 13, 14
 potrebe 5, 15, 23
 prostorne cjeline 5, 15, 20
 slobode 74, 138
 transformacija 5, 6, 9
 veze 21, 22, 46
 vrijednosti 13, 18, 23
 industrijski 22, 95, 96
 centri 9, 22, 27
 civilizacija 5, 16, 19
 decentralizacija 135, 137, 138
 deindustrijalizacija 95
 disperzija 138
 doba 17, 39, 49
 društvo 16, 19, 21
 eksploatacija 62, 94
 grad -1, 2, 3
 industrijalizacija 121, 135, 137
 inovacija 26, 27, 88
 koncentracija 34, 86, 94
 kreativna, industrija 104
 naselja 6, 13, 14
 postrojenja 95
 progres 24, 44, 45
 proizvodnja 33, 99, 104
 rad -1, 2, 3
 razvoj 5, 6, 13
 regija 20, 22, 51
 revolucija 23, 94, 96
 stadij 22
 tip -1, 2, 3
 transformacija 5, 6, 9
 urbane forme 6, 9, 10
 urbanizacija 16, 20, 21
 zajednica 14, 18, 23
 zona 17, 45, 87
 informatičko 102
 doba 17, 39, 49
 društvo 16, 19, 21
 informacije 102
 protok 22, 46, 50
 tehnologije 19, 48, 54
 urbanizacija 16, 20, 21
 indikator 5, 13, 15
 faze 16, 28, 29
 identiteta 13, 18, 30
 jedinstva 17, 72, 119
 konteksta 6, 18, 19
 nivoa 15, 17, 26
 oblika 9, 13, 14
 prestrukturiranja 103
 procesa 13, 14, 15
 razvoja 5, 6, 13
 socijalna topografija 21, 61, 82
 statusa 17, 48, 119
 sukcesija 14, 15, 16
 temporalnosti 6, 13, 14
 topos 9, 13, 14
 urbana morfologija 16, 21, 23
 urbanizacije 15, 17, 19
 urbanog fenomena 13, 15, 16
 urbanosti 85
 integracija 28, 33, 42
 afiniteta 38, 74, 93
 aktivnosti 18, 20, 21
 dezintegracija 130
 dijelova 25, 39, 40
 fenomen 5, 6, 13
 funkcija 17, 20, 22
 integralan 91
 integrativnost 56
 konstruktivistička 100
 pejzaž 9, 13, 14
 reintegracija 108, 158
 socijalna 21, 61, 82
 struktura 5, 9, 13
 transporta 63, 94, 95
 zone 64, 75, 76
 infrastruktura 145
 interpretacija 16, 29, 90
 intuicija 30, 33
 iracionalan 29, 43
 okupljanje i prebivanje 94
 ponašanje 5, 18, 20
 porivi 45, 73
 smisao 20, 25, 61
 ishodište 18, 21, 33
 iskustvo 31, 58, 102
 iščitavanje 35, 49, 72

J

jezik 13, 15, 25
Jerihon 64, 183
Jung, Carl Gustav 30, 173

K

kapitalizam 103
ekonomija 64, 67, 94
globalni 16, 23, 24
grad -1, 2, 3
kapital 51, 84, 90
kasni 17, 53, 63
privređivanje 94
razvoj 5, 6, 13
savremeni 14, 15, 16
tržište 52, 102
kastrum 77, 78, 184
Ključ 80, 169, 184
kod 5, 22, 24
antikontekstualni 54, 120
arhetipski 5, 35, 37
dekodiranje 133
društveni 14, 15, 17
fenomen 5, 6, 13
genetski 36, 55, 58
kodeksi 49
kodifikacija 84
kodirana 101
kulturološki 13, 18, 19
materijalni 13, 18, 39
naslijeđeni 15, 32, 48
novi 6, 15, 16
primordijalni 32
prostorni 5, 13, 15
razvoja 5, 6, 13
redefinicija 40, 109
sakralizacije 32, 33, 43
simbolički 30, 50, 55
tradicionalni 19, 33, 115
tradirani 38, 42, 145
transformacije 6, 9, 10
transkodiranje 31
koherentnost 40
kolektivni 24, 45, 53
blagostanje 118, 120, 122
ceremonije 45
duh 5, 6, 13
forme 6, 9, 10
identitet 13, 18, 30
kolektivitet 27
kolektivizacija 136, 138
kolektivizam 136
kondenzovanje 32
navike 27, 103, 149
nesvjesno 30, 173
potrebe 5, 15, 23
prilagođavanje 14, 49, 56
priпадnost 13, 105, 128

proces 6, 13, 14
prosperitet 70, 83, 89
prostoriје 137
rad -1, 2, 3
sistem 5, 6, 19
slobode 74, 138
stanovanje 85, 98, 101
svojina 69, 121
usluge 109
vrijednosti 13, 18, 23
koncentracija 34, 86, 94
aktivnosti 18, 20, 21
funkcija 17, 20, 22
ljudi 13, 16, 17
moć 14, 17, 18
prekomjerna 123
prenaglašena 130
struktura 5, 9, 13
trendovi 54, 122, 134
koncentrični 40, 81, 82
atribut 25, 27, 34
grad -1, 2, 3
model 5, 6, 13
naselje 16, 17, 18
oblik 9, 13, 14
plan 6, 9, 10
tip -1, 2, 3
urbana forma 16, 21, 23
konstrukt 5, 9, 14
egzistencijalnog okvira 6, 13, 25
fizičkih osobina 14, 18, 20
prostora 6, 13, 14
urbane forme 6, 9, 10
urbane morfologije 6, 9, 10
konstruktivizam 136
avangarda 129
dekonstruktivistička 138
orijentacija 27, 73, 76
pogled 16, 103, 129
principi 19, 56, 74
ruski 136
kontekst 5, 6, 9
anglo-američki 15, 109, 133
antikontekstualizam 112
artikulacija 15, 34, 38
društveni 14, 15, 17
ekonomski 9, 14, 16
fenomen 5, 6, 13
funkcionalni 21, 23, 24
gradogradnje 20, 40, 46
historijski 9, 14, 15
ideološki 9, 15, 25
kontekstualizacija 112
kontekstualizam 101, 112
kontinentalni 115
kulturni 9, 13, 14
kulturnog pejzaža 9, 14,

15
lokalni 23, 24, 55
negiranje 112, 130, 160
okupljanja 5, 13, 15
politički 14, 16, 17
posebnog postojanja 33, 34, 43
prostorni 5, 13, 15
socijalistički 117, 135, 138
socijalni 16, 18, 19
svrhe 14, 58, 59
škole 9, 18, 108
urbane forme 6, 9, 10
urbani 5, 6, 9
kontinuitet 5, 6, 13
bivanja 5, 13, 15
fenomen 5, 6, 13
forme 6, 9, 10
formiranja 15, 36, 39
funkcije 17, 18, 20
funkcionalni 21, 23, 24
geneze 6, 13, 14
grada -1, 2, 3
komunikacije 17, 36, 38
konceptualni 25, 145, 161
kulture 13, 14, 18
matrica 9, 14, 29
načelo 17, 19, 31
naselja 6, 13, 14
naseljavanja 14, 48, 64
oblika 9, 13, 14
ponašanja i mišljenja 5, 13, 22
procesa 13, 14, 15
promjena 5, 15, 23
prostorno-vremenski 5, 6, 13
razvoja 5, 6, 13
sukcesije 24, 107, 108
tipova 6, 14, 15
toposa 9, 13, 14
transformacije 6, 9, 10
konsekventnost 49
kontinuum 26, 55
kontura 46, 58
konurbacija 22, 118, 125
konurbacija 22, 118, 125
konzumerizam 102
korisnik 20, 24, 26
Kostof, Spiro 19, 62, 82
krajolik 13, 25, 36
akulturacija 9, 38
artificijelni 13, 21, 22
egzistencijalni 5, 13, 20
poljoprivredni 69, 73, 74
prirodni 13, 15, 17
pustinjski 146
ruralni 21, 22, 64

- Kreta 9, 35, 37
 Krier, Rob 47, 99, 109
 kriterij 5, 14, 15
 biološki 30, 122
 definisanja 16, 19
 ekonomski 9, 14, 16
 kriterijalno 18
 medijske estetizacije 142
 naučni 6, 15, 46
 odabira 14, 53, 151
 specifični 15, 16, 19
 spoznaje 15, 16, 29
 strogi 134
 transformacije 6, 9, 10
 vrednovanja 5, 6, 18
 kripto valuta 145
 kružni 37, 43, 69
 oblik 9, 13, 14
 plan 6, 9, 10
 tip -1, 2, 3
 kultura 5, 9, 13
 aktivnosti 18, 20, 21
 akulturacija 9, 38
 akumulacija 64
 ambijent 13, 20, 26
 antielitistička 136
 artefakt 39, 46, 47
 centar 17, 23, 31
 djelatnost 17, 18, 20
 drevne 132
 društva 6, 13, 14
 duhovna 33, 65
 evolucija 23, 24, 94
 funkcije 17, 18, 20
 identitet 13, 18, 30
 iskustvo 31, 58, 102
 izraz 6, 15, 16
 javna 53
 kod 5, 22, 24
 kontekst 5, 6, 9
 kulturološki 13, 18, 19
 logika 17, 95, 106
 lokalna 53, 106
 milje 25, 52, 106
 mobilna 53, 132
 multikulturalizam 99
 navike 27, 103, 149
 nivo 14, 15, 17
 oblik 9, 13, 14
 obrazac 31, 65, 136
 okruženje 5, 17, 21
 originalna 84, 157
 paradigme 102, 104, 135
 politika 131, 173
 potrebe 5, 15, 23
 prakse 20, 51, 56
 proces 6, 13, 14
 protoneolitska 64
 razmjena 17
 razvoj 5, 6, 13
 revolucija 23, 94, 96
 sadejstvo 48, 118
 sadržaj 14, 15, 27
 servisi 104, 128
 sredina 18, 30, 34
 tehnička 103, 116, 125
 tekovine 29, 85
 tradicija 5, 52, 80
 transkulturacija 14, 38
 transmisija 14, 38, 58
 trend 30, 42, 52
 urbana 16, 21, 23
 uticaji 23, 31, 32
 vrijednosti 13, 18, 23
 kulturni pejzaž 9, 13, 14
 akulturacija 9, 38
 arhetip -1, 2, 3
 artikulacija 15, 34, 38
 autentičan 55, 136, 157
 evolucija 23, 24, 94
 forma 5, 6, 9
 formiranje 13, 17, 20
 futuristički 143, 146, 148
 karakter 5, 14, 17
 kontekstualizacija 56, 82
 matrica 9, 14, 29
 novi 6, 15, 16
 oblik 9, 13, 14
 organizacija 18, 61, 65
 plan 6, 9, 10
 protomodel 48, 49, 62
 protoplan 37, 40, 41
 prototip 14, 37, 45
 rast 13, 15, 17
 savremeni 14, 15, 16
 svrhovit, svrha 19, 41, 42
 tip -1, 2, 3
 transformacija 5, 6, 9
 univerzalnost 19, 53, 101
 kuća-komuna 24, 51, 53
- L**
 Lampard, Eric E. 22, 176
 Le Corbusier 18, 30, 44
 Lefebvre, Henri 18, 30, 168
 Leonidov, Ivan 137, 139, 140
 Lepenski Vir 63, 183
 Lévi-Strauss, Claude 36, 39, 62
 linearni 37, 42, 45
 eko-grad 5, 6, 9
 futuristički 143, 146, 148
 grad -1, 2, 3
 izgradnja 46, 74, 75
 kulturni pejzaž 9, 13, 14
 naselja 6, 13, 14
 nelinearna dinamika 104
 oblik 9, 13, 14
 pametni grad 15, 143, 145
 planiranje 6, 19, 20
 podtip 15, 37, 40
 pojas 50, 64, 110
 protoplan 37, 40, 41
 rast 13, 15, 17
 razmještaj 17, 22, 46
 razvoj 5, 6, 13
 superblok 98, 127, 139
 teorija 102, 110, 118
 tip -1, 2, 3
 urbana forma 16, 21, 23
 urbana matrica 16, 21, 23
 linijski 40, 110, 123
 elementi 21, 22, 24
 iskazi 23, 25, 27
 karakter 5, 14, 17
 linija 112
 neprekidnost 31, 36
 pravolinijski 124
 lokacija 21, 25, 64
 atributi 34, 42
 geografska 105, 107
 izbor 14, 21, 23
 mikrolokacijski 42
 najprikladnija 42
 naseljska 35, 36
 osvojiva 81
 pozicija 14, 27, 34
 sadržaj 14, 15, 27
 transformacija 5, 6, 9
 lokalno 53, 55, 63
 biće 30, 32, 33
 ekspresivnost 106
 entiteti 106
 identitet 13, 18, 30
 interesi 57, 74, 104
 kontekst 5, 6, 9
 kultura 5, 9, 13
 lokalitet 27, 63, 64
 lokalizuju 76
 model 5, 6, 13
 nivo 14, 15, 17
 obrazac 31, 65, 136
 paradigme 102, 104, 135
 prakse 20, 51, 56
 stanovništvo 16, 21, 22
 tradicija 5, 52, 80
 umreženost 106
 uticaji 23, 31, 32
 zajednica 14, 18, 23
 Lynch, Kevin 26, 108, 109
- M**
 Maki, Fumihiko 53, 54
 makro 28, 47, 51
 Mamford, Luis 23, 62, 65

Marinović-Uzelac, Ante 16, 22, 47
 matrica, urbana, arhetipska 9, 14, 29
 mašinska civilizacija, era 97, 100, 104
 mašine 94, 96, 97
 proizvodnja 33, 99, 104
 medij 13, 23, 26
 medijator 13, 23
 međuovisnost 6, 47, 141
 megalopolis, megaregija 20, 22, 118
 megastuktura 15, 53, 54
 fenomen 5, 6, 13
 fleksibilna 116
 forma 5, 6, 9
 futuristička 144, 151
 mega-dizajn 9, 15, 20
 model 5, 6, 13
 modernistička 101, 102, 139
 oblik 9, 13, 14
 pametna 149
 pametna 149
 piramidalna 117
 plutajuća 151
 polifunkcionalna 54, 116
 prefabrikovani elementi 53, 131, 132
 samoodrživa 105
 transformabilna 44, 53, 108
 urbana 16, 21, 23
 utopijska 112, 116, 134
 visokotehnološka 146
 mentalni sklop 5, 18, 30
 metropola 22, 85, 172
 Merleau-Ponty, Maurice 30, 169
 mikro 28, 31, 34
 ambijent 13, 20, 26
 klima 32, 34, 38
 kosmos 31, 34, 88
 lokacijski 42, 82
 nivo 14, 15, 17
 procesi 51, 55, 56
 struktura 5, 9, 13
 transakcije 145
 urbani 5, 6, 9
 Milić, Bruno 41, 62, 63
 milje 25, 52, 106
 Miljutin, Nikolaj A. 110, 139, 140
 mjesto 9, 16, 18
 artificijelno 20, 26, 32
 centralno 18, 69, 86
 eksploatacije 94, 95, 114
 fenomen 5, 6, 13
 kontekstualno 15, 153, 163
 nemjesto 106
 opšte 25, 26, 32
 strateško 67, 104
 sveto 31, 32
 topos 9, 13, 14
 utvrđeno 16, 68, 70
 model 5, 6, 13
 aktuelni 39, 53, 106
 apstraktni 30, 74, 100
 arhetipski 5, 35, 37
 artikulacija 15, 34, 38
 autentični 38, 39, 103
 ekistički 117, 118
 funkcionisanja 23, 25, 40
 grada -1, 2, 3
 homogenizacije 152
 idealnog 30, 74, 87
 integracije 6, 38, 42
 klasični 29, 75, 84
 konstrukcija 29, 31, 42
 korištenja 27, 41, 46
 kulturni 9, 13, 14
 lokalni 23, 24, 55
 matematički 133
 modelovanje 107, 144
 morfološki 5, 9, 14
 novi 6, 15, 16
 okupljanja 5, 13, 15
 opšti 17, 30, 43
 organizacije 5, 13, 15
 osnovni 14, 30, 41
 planiranja 9, 10, 18
 ponašanja 5, 13, 22
 protomodel 48, 49, 62
 racionalan 43, 108, 123
 rasprostranjenost 61, 162
 razmještaja 46, 48, 50
 razvoj 5, 6, 13
 razvojni 22, 24, 25
 remodelovanje 107
 situiranja 56, 59
 socijalnog kondenzatora 18, 19, 23
 standardizovani 106
 statičan 43, 56, 122
 strukturalizacije 5, 14, 50
 susjedstva 26, 27, 52
 tip -1, 2, 3
 tradicionalni 19, 33, 115
 tradirani 38, 42, 145
 transformacije 6, 9, 10
 urbane forme 6, 9, 10
 urbanizacije 15, 17, 19
 uspostavljanja 15, 23, 101
 vječni 32
 zajednice 5, 13, 16
 zgušnjavanja 111, 120
 življenja 5, 9, 13
 modernizam 99, 100, 101
 modul 44, 51, 53
 cikurat 117
 grupisanje 43, 94, 127
 jedinica 47, 53, 54
 jedinstveni 16, 66, 80
 kombinovanje 17, 44, 137
 konstitutivni 40, 128
 kontinuitet 5, 6, 13
 kvadratni 37, 45, 82
 modularni 76
 modularnost 124, 145, 160
 multiplikacija 97, 130, 144
 osnovni 14, 30, 41
 ponavljanje 101, 105, 127
 pravougaoni 14, 37, 45
 prefabrikovani 53, 131, 132
 prostorni 5, 13, 15
 strukturni 17, 20, 53
 transformabilni 54, 108, 132
 univerzalnost 19, 53, 101
 Moholy-Nagy, Sibyl 19, 39, 169
 monumentalnost 51, 74, 75
 monumentalne 68
 morfologija, urbana 25, 46, 47
morphe 46
 Morris, A. E. J. 26, 62, 87
 Mumford, Lewis 18, 19, 23

N

naselje 16, 17, 18
 aglomeriranje 64, 126
 arhetipsko 30, 32, 39
 beduinsko 84
 centralitet 17, 20, 23
 evolucija 23, 24, 94
 forma 5, 6, 9
 formiranje 13, 17, 20
 geneza 39, 40, 70
 gradinsko 80
 industrijsko 16, 19, 94
 karakter 5, 14, 17
 kompozicija 14, 27, 41
 koncentracija 34, 86, 94
 koncepcija 14, 31, 39
 kontinuitet 5, 6, 13
 linearno 22, 42, 45
 lokacija 21, 25, 64
 lučko 69
 ljudska 19, 39, 65
 matrica 9, 14, 29
 moderno 20, 96, 98
 najstarija 69
 naseljavanje 14, 21, 48
 naseljenosti, gustina 17, 21, 27
 naselje-spavaonica 16, 17, 18
 nenaseljivo 18
 neolitsko 62, 63, 183

- novo 6, 15, 19
 obalno 22, 29, 36
 oblik 9, 13, 14
 oblikovanje 23, 26, 28
 odgojno 124
 okruženje 5, 17, 21
 organizacija 18, 61, 65
 plan 6, 9, 10
 podtip 15, 37, 40
 prahistorijsko 64
 protomodel 48, 49, 62
 protoplan 37, 40, 41
 prototip 14, 37, 45
 protourbano 13, 15, 16
 prvobitno 63, 81, 82
 radničko 45, 182
 ranosrednjovjekovno 109
 razvoj 5, 6, 13
 ruralno, seosko 23, 26, 84
 satelitsko 120, 123
 sedentarno 36, 37, 62
 sistem 5, 6, 19
 sojeničko 62
 srednjovjekovno 73, 79, 80
 stalno 6, 16, 18
 stambeno 92, 99, 136
 struktura 5, 9, 13
 tip -1, 2, 3
 topos, mjesto 9, 13, 14
 ubicacija
 urbano 13, 14, 15
 veličina 44, 63, 77
 visokoorganizovano 18, 155
 zgušnjavanje 113, 120
 naučne 6, 15, 18
 discipline 18, 25, 33
 dostignuća 52, 85, 96
 instituti 140
 jezik 13, 15, 25
 kriteriji 14, 16, 17
 metode 25, 46, 128
 nadnaučni 15
 naučnici 6, 86
 okvir 5, 13, 14
 postupci 40
 principi 19, 56, 74
 nastajanje 16, 135, 141
 neadekvatni 116
 nedovršivosti, estetika 132
 nered 73
 nodalni 110, 120, 128
 centar 17, 23, 31
 nodalnost 27
 tačke 43, 45, 47
 Noizet, Hélène 18, 176
 Norberg-Schulz, Christian 19, 26, 29
- O**
 običaji 13, 19, 36
 obitava 19, 27, 31
 obitavalište 31
 oblik 9, 13, 14
 analiza 14, 19, 26
 centralni 70, 77, 82
 dooblikovanje 109
 fleksibilnost 110
 funkcionalno-racionalni 13, 15, 20
 geometrija, geometrijski 43, 88
 geomorfološki, amorfni, nepravilni, organski 14, 17, 32
 dispersioni 37, 42, 82
 linearni 37, 42, 45
 grada -1, 2, 3
 grupisanja 21, 42, 98
 heksagonalan 118
 karakteristike 17, 26, 27
 koncentrični, kružni 40, 81, 82
 nepravilni 37, 42, 43
 kružni 37, 43, 69
 radijalni 37, 82, 83
 kompleksni 13, 21, 37
 konstitucija 27, 31
 kontinuitet 5, 6, 13
 kontura 46, 58
 logika 17, 95, 106
 makro-oblik 28, 47, 51
 materijalizacija 34, 135
 mega-razvoja 9, 15, 20
 model 5, 6, 13
 morfološki 5, 9, 14
 naselja 6, 13, 14
 naseljavanja 14, 48, 64
 novi 6, 15, 16
 oblikovanje 23, 26, 28
 oblikovne 27, 55
 oblikovnost 55
 okupljanje 94
 iracionalno 5, 13, 43
 racionalno 5, 13, 15
 stalno 6, 16, 18
 organizacije 5, 13, 15
 ortogonalni 40, 45, 73
 linearni 37, 42, 45
 kvadratni 37, 45, 82
 pravougaoni 14, 37, 45
 plana 32, 39, 41
 podtip 15, 37, 40
 pojavnici 14, 102, 104
 poligonalan 77, 88
 praoblik 30, 44
 pravilan 36, 109, 139
- preoblikovanje 23, 26, 41
 prilagodavanja 6, 13, 21
 promjena 5, 15, 23
 prostora, prostorni 6, 13, 14
 protoplan 37, 40, 41
 radikalni 108
 saobraćaja 22, 44, 74
 socijalni 16, 18, 19
 statičan 43, 56, 122
 struktura 5, 9, 13
 strukturalizacija 51, 72, 75
 tip -1, 2, 3
 topos, mjesto 9, 13, 14
 trajni 38, 49, 67
 transformacije 6, 9, 10
 transponovanje 34, 123
 transporta 63, 94, 95
 tretman 34, 36, 52
 univerzalnost 19, 53, 101
 urbani 5, 6, 9
 zajednice 5, 13, 16
 zvjezdoliki 89, 91
 života 14, 17, 18
- obris 55
 okolina 26, 34, 36
 artificijelna 18, 33, 34
 oblikovanje 23, 26, 28
 okolinska održivost 143, 144
 okoliš 19, 20, 27
 osvajanje 35, 84
 preoblikovanje 23, 26, 41
 prilagodavanje 14, 49, 56
 prirodna 14, 18, 32
 stvorenja 39
 transformacija 5, 6, 9
 okupljanje 94
 opstanak 32, 39, 49
 optimalna 33, 49
 dispozicija, prostorna 76, 132
 integracija 28, 33, 42
 odnos 9, 13, 14
 optimalizacija 70
 optimalnost 40
 optimum, hodološki 38
 ravnoteža 149
 sinteza 15, 107, 114
 veličina 44, 63, 77
 zaštita 21, 50, 76
 Owen, Robert 124, 125, 186
- P**
 Palestina 68
 pametni 15, 143, 145
 grad -1, 2, 3
 megastruktura 15, 53, 54
 mobilnost 35, 58, 132

- transport 63, 94, 95
visokotehnološki 143, 151, 162
- paradigma 16, 49, 86
filozofska 84, 103, 106
globalna 104, 106, 143
kompleksnosti 103, 104, 132
kulturološka 49
načina 20, 23, 39
određujuća 16
razvojna 22
savremena 103, 150
socijalne interakcije 52, 53, 61
socijalnih kondenzatora 16, 18, 20
sovjetske avangarde 15, 135, 139
- periferija 97, 98
podruštvljavanje, zemljišta 135, 137, 141
policentrična 22
aglomeracija 22, 64, 65
forma 5, 6, 9
sistem 5, 6, 19
svjetske politike 20, 50, 64
tip -1, 2, 3
- polis 15, 16, 18
polistika 125
- polisemičan, polisemičnost 15, 23
- postmodernizam 99, 100, 101
potrebe 5, 15, 23
aktuelne 20, 50, 132
društva 6, 13, 14
društveno-ideološke 9, 13, 14
duhovne 61, 72, 79
egzistencijalne 21, 31, 58
hijerarhija 17, 43, 74
kolektivne 13, 74, 137
korisnika 20, 24, 26
lokalnih zajednica 23, 24, 55
ljudske 19, 20, 29
nove 15, 16, 18
prirodne 33
promjene 24, 26, 29
psihološke 26, 30
rastuće 102, 126, 143
struktura 5, 9, 13
tipske 36, 37, 39
- potrošačko, društvo 100
potrošači 102
potrošnja 33
- prag 22, 25, 26
pragmatičan 42, 61, 68
prahistorijski 30, 42, 62
- praksis 57
praoblik 30, 44
prauzor 30, 31
prebivanje 29, 57
iracionalno 5, 13, 43
racionalno 5, 13, 15
stalno 6, 16, 18
- premissa 5, 33, 41
duhovna 33, 65
grada -1, 2, 3
kriterijalne 27
najranije 65
napretka 35, 65, 90
primarna 21
racionalna 121, 157
tradicionalne 107, 109, 114
- primordijalni, kodovi 32
progres 24, 44, 45
najprogresivnije 97
progresivno 24, 44, 45
- projekcija 25, 47, 50
društva 6, 13, 14
građene 22, 25, 46
kontinuitet 5, 6, 13
uzastopnost 14
- protomodel 48, 49, 62
arhetip -1, 2, 3
grada -1, 2, 3
kulturnog 9, 14, 15
morfološka 28, 46, 47
naselja 6, 13, 14
urbane forme 6, 9, 10
- protoplan 37, 40, 41
arhetip -1, 2, 3
artikulacija 15, 34, 38
disperzni 37, 42, 82
kompleksni 13, 21, 37
kružni 37, 43, 69
kulturnog pejzaža 9, 14, 15
kvadratni 37, 45, 82
linearni 37, 42, 45
matrica 9, 14, 29
nepravilni 37, 42, 43
oblik 9, 13, 14
oblika naselja 9, 13, 14
oblika struktura 9, 13, 14
ortogonalni 40, 45, 73
osnove struktura 37, 39, 40
podtip 15, 37, 40
prahistorijski 30, 42, 62
pravougaoni 14, 37, 45
radijalni 37, 82, 83
raster 45, 73, 76
tip -1, 2, 3
topos 9, 13, 14
urbane forme 6, 9, 10
- prototip 14, 37, 45
arhetipska matrica 9, 14, 39
- formiranje 13, 17, 20
kulturnog pejzaža 9, 14, 15
naselja 6, 13, 14
oblika naselja 9, 13, 14
podtip 15, 37, 40
preobrazba 14
protomodel 48, 49, 62
stambeni 63, 70, 87
transformacija 5, 6, 9
urbane forme 6, 9, 10
- protourbano 13, 15, 16
arhetipsko 30, 32, 39
forma 5, 6, 9
geneza 39, 40, 70
geomorfološki 14, 17, 32
koncentrični 40, 81, 82
naselje 16, 17, 18
oblik 9, 13, 14
ortogonalni 40, 45, 73
podtip 15, 37, 40
preobražaj 13, 15, 16
razvoj 5, 6, 13
tip -1, 2, 3
topos 9, 13, 14
transformacija 5, 6, 9
- put 6, 17, 19
putanja 34, 35, 36
- R**
racionalno 5, 13, 15
aktivnosti 18, 20, 21
artificijelni habitusi 13, 21, 22
forma 5, 6, 9
korištenje 19, 20, 24
matrica 9, 14, 29
model 5, 6, 13
namjena površina 44, 77
okupljanje i prebivanje 94
podtip 15, 37, 40
poimanje 29, 32, 105
ponašanje 5, 18, 20
porivi 45, 73
postupak 23, 24, 29
premise 13, 27, 138
principi 19, 56, 74
pristup 14, 28, 40
procesi 51, 55, 56
racionalizacija 63, 75
racionalizam 90, 124
racionalizovanom 15
spoznaja 108, 150
superracionalnog 49
tip -1, 2, 3
topos 9, 13, 14
- Radović, Ranko 44, 47, 48
raison d'être 49
Rapoport, Amos 19, 36, 56

- rast 13, 15, 17
 agresivan 121
 brzorastući 148
 demografski 16, 17, 21
 disperzan 42, 82
 fenomen 5, 6, 13
 fizičkih struktura 14, 18, 20
 grada -1, 2, 3
 interni 17
 izrasta 13, 20, 31
 karakter 5, 14, 17
 kontrolisan 17, 20, 24
 kulturnog pejzaža 9, 14, 15
 linearan 109, 120, 139
 nagli 84, 94, 95
 narasta 66
 naselja 6, 13, 14
 nekontrolisan 20, 96, 113
 ograničavanje 76
 polisa 70, 71, 72
 porast 20, 23, 52
 postepeni 27, 119
 potencijalni 103, 112
 predgrađa 78, 121, 123
 prerasta 63, 72, 82
 prirodni 13, 15, 17
 privredni 14, 16, 17
 proces 6, 13, 14
 samoodrživi 105
 srastanje 22
 stalni 13, 14, 15
 stalnih ljudskih habitusa 13, 14, 15
 sukcesivni 68
 tip -1, 2, 3
 ubrzani 17
 urasta 27, 63
 uravnotežen 17, 24, 40
 urbani 5, 6, 9
 velegrada 51
 vrijednosti 13, 18, 23
 zakonitosti 19, 20, 22
- razvoj 5, 6, 13
 civilizacije 13, 18, 20
 demografski 16, 17, 21
 dinamike 18, 23, 59
 djelatnosti 17, 18, 21
 društveni 14, 15, 17
 duhovni 14, 16, 18
 ekonomski 9, 14, 16
 faza 6, 15, 40
 fenomen 5, 6, 13
 generator 9, 17, 35
 globalni 16, 23, 24
 grada -1, 2, 3
 historijski 9, 14, 15
 industrijski 22, 95, 96
 kapitalistički 96
- katalizator 68, 82, 94
 koncentričan 27, 40
 kontinuitet 5, 6, 13
 kontrolisan 17, 20, 24
 krajolika 25, 36, 42
 kulturni 9, 13, 14
 lični 33, 106, 134
 linearni 37, 42, 45
 mega-razvoj 9, 15, 20
 misli 13, 27, 30
 model 5, 6, 13
 naselja 6, 13, 14
 nekoheretan 13
 nepredvidivost 101
 nesvjesni 30
 nezavisan 44, 130
 nukleus 16, 17, 27
 odrednica 14, 30, 34
 održivi 24, 131
 osovinski 110
 paradigme 102, 104, 135
 planiranje 6, 19, 20
 planovi 27, 39, 40
 pokretač 24, 33, 49
 pol 9, 13, 14
 polisa 70, 71, 72
 postepeni 27, 119
 prag 22, 25, 26
 pravac 27, 36, 44
 proces 6, 13, 14
 program 27, 98, 131
 redoslijed 65
 saobraćaja 22, 44, 74
 sistema 6, 20, 21
 spontani 27, 76
 stadij 22
 stepen 17, 19, 20
 tehnike i tehnologije 13, 32, 48
 tendencije 21, 55, 94
 tip -1, 2, 3
 tok 6, 9, 15
 transporta 63, 94, 95
 ubrzani 109
 učinke 19, 49, 61
 uravnotežen 17, 24, 40
 urbane forme 6, 9, 10
 urbane morfologije 6, 9, 10
 zakonitosti 19, 20, 22
- redizajn 104
 refugij 63, 64, 80
 regresija 38
 reinterpretacija 15, 104
 renesansa 86
 grad -1, 2, 3
 model urbane forme 5, 6, 13
 traktatisti 88
 humanistički ideali 90
- simetrija 81, 90
 tehnos 107, 158
 rešetka, prostorna 116, 133
 polurešetka 133
 Richter, Vjenceslav 99, 116, 117
 Rossi, Aldo 46, 47, 171
- S**
 sadržaj 14, 15, 27
 društvene morfologije 5, 13, 16
 forme 6, 9, 10
 idealni 69, 74, 76
 kapacitet 67, 116, 143
 kretanja 6, 14, 33
 lokacije 14, 33, 34
 materijalni 13, 18, 39
 materije 5, 30, 61
 međudodnosi 48
 organizacija 18, 61, 65
 toposa, mjesta 9, 13, 14
 veze 21, 22, 46
- Sarajevo 2, 3, 6
 Sassen, Saskia 62, 105, 171
 savremeni 14, 15, 16
 diskurs 5, 53, 54
 doba 17, 39, 49
 dostignuća 52, 85, 96
 društvena stvarnost 14, 17, 28
 eko-grad 5, 6, 9
 ekonomski milje 9, 14, 16
 globalne tendencije 33, 48, 52
 trendovi 42, 53, 102
 globalno tržište 22, 29, 52
 grad -1, 2, 3
 kapitalizam 103
 kulturni pejzaž 9, 13, 14
 morfološke strukture 14, 19, 24
 naselja 6, 13, 14
 procesi 51, 55, 56
 prakse 20, 51, 56
 svijet 5, 14, 20
 tehnologije 19, 48, 54
 transformacije 6, 9, 10
 urbana forma 16, 21, 23
 urbane sredine 6, 9, 10
 urbane strukture 6, 9, 10
 urbanistički projekti 42, 47, 76
 urbanističko planiranje 19, 125, 138
 urbanizacija 16, 20, 21
 sedentarno naselje 36, 37, 62
 silueta, grada 25, 27, 47
 simbol -1, 2, 3

- artikulacija 15, 34, 38
 duha 5, 6, 18
 funkcija 17, 20, 22
 ideal 30, 35, 36
 ideja 5, 18, 20
 implikacije 143
 kategorija 24, 32, 48
 kodovi 32, 42, 49
 kultura 5, 9, 13
 obrasci 19, 42, 122
 osnova 5, 14, 23
 ponašanje i mišljenje 5, 18, 20
 predstava 29, 30, 35
 priroda 5, 13, 35
 ritam 35, 118
 simbolika, arhetipska 5, 14, 32
 simbolizam 30, 32
 sistem 5, 6, 19
 slike 14, 15, 17
 smisao 20, 25, 61
 tradicionalni 19, 33, 115
 vremenovanja 36
 značenje 5, 21, 25
 življenja 5, 9, 13
 smisao 20, 25, 61
 Smithson, Peter i Alison 53, 101, 186
 socijalne 52, 53, 61
 aktivnosti 18, 20, 21
 blagostanje 118, 120, 122
 bunt 84
 centar 17, 23, 31
 djelovanje 6, 13, 26
 društvo 16, 19, 21
 duh 5, 6, 13
 ekolozi 56
 filozofija 84
 forme 6, 9, 10
 grupa 14, 22, 23
 identitet 13, 18, 30
 integracija 28, 33, 42
 interakcija 35, 37, 56
 iskustvo 31, 58, 102
 jednakost 73, 89, 100
 karakter 5, 14, 17
 kategorija 24, 32, 48
 klasa 71, 72, 74
 komponenta 22, 61, 99
 kondenzatori 141, 160
 kontekst 5, 6, 9
 kriterij 5, 14, 15
 kultura 5, 9, 13
 matrice 27, 32, 36
 obilje 30, 66, 67
 oblici i značenja 14, 22, 24
 odnosi 13, 22, 25
 okruženje 5, 17, 21
 okvir 5, 13, 14
 organizacija 18, 61, 65
 osjetljivost 98, 142, 161
 paradigma 16, 49, 86
 polarizacija 104
 prakse 20, 51, 56
 prestrukturiranje 21, 22, 121
 prilike 53, 144
 profil 86, 103, 138
 promjene 24, 26, 29
 prostor 5, 6, 13
 ravnoteža 149
 reforme 123
 revolucija 23, 94, 96
 sadejstvo 48, 118
 segregacija 99, 104
 sistem 5, 6, 19
 stalež 74, 103
 status 13, 16, 17
 struktura 5, 9, 13
 topografija 61, 108, 125
 totalnost 61
 transformacija 5, 6, 9
 troškovi 151
 urbana i humana forma 122
 utopisti 115, 117, 120
 vrijednosti 13, 18, 23
 život 5, 13, 14
 Soria y Mata, Arturo 109, 110, 111
 srednji 72, 81, 83
 stabilnost 17, 53, 63
 statičan 43, 56, 122
 staza 34, 36, 56
 Stein, Clarence 126, 127, 128
 stil 18, 26, 35
 internacionalni 101, 105
 života 14, 17, 18
 strateški 17, 27, 63
 ciljevi 26, 70, 121
 mjesta 9, 13, 14
 planovi razvoja 27, 39, 40
 položaj 17, 30, 31
 strategija 18, 120, 156
 značaj 16, 18, 19
 subjektivno 51, 134, 152
 suburbij 99, 175
 superblok 98, 127, 139
 susjedstvo 118, 127, 128
 suština 6, 25, 28
 bića 5, 6, 31
 smisla 5, 23, 30
Š
 širenje 20, 23, 27
 beskonačno 36, 45, 51
 fenomen 5, 6, 13
 grada -1, 2, 3
 nekontrolisano 20, 113, 137
 neograničeno 23, 53
 prostorno 5, 6, 13
 škole urbanizma 9, 18, 108
 Šoe, Fransoaz 19, 20, 124
T
 temenos 32
 teritorij 13, 14, 16
 teritorijalna društvena 13, 40, 42
 teritorijalnost 17
 tradicija 5, 52, 80
 duhovna 33, 65
 forme 6, 9, 10
 grad -1, 2, 3
 građenje 32, 74
 hijerarhija 17, 43, 74
 kodovi 32, 42, 49
 kopiranje 150
 kulturna 23, 36, 38
 model 5, 6, 13
 način 13, 15, 20
 običaji 13, 19, 36
 obrasci 19, 42, 122
 percepcija 105
 premise 13, 27, 138
 raskid 13, 97, 108
 simboli 5, 6, 14
 simbolika 5, 14, 32
 stečena 30, 55
 sveti rituali 31, 33, 64
 transformacija 5, 6, 9
 urbana 16, 21, 23
 vrijednosti 13, 18, 23
 značenja 5, 9, 15
 transformacija, urbana 5, 6, 9
 trend 30, 42, 52
 globalni 16, 23, 24
 kulturni 9, 13, 14
 nagoni 30
 negativni 38, 54, 56
 razvoja 5, 6, 13
 sociološki 14, 61, 104
 sukcesija 14, 15, 16
 urbanizacije 15, 17, 19
U
 ubikacija
 univerzalni 30, 31, 102
 identitet 13, 18, 30
 jezik 13, 15, 25
 moderna 98, 99, 100
 oblik 9, 13, 14
 obrasci 19, 42, 122
 prostor 5, 6, 13
 simbolizam 30, 32
 univerzalizam 30, 100

univerzalnost 19, 53, 101
urbana forma 16, 21, 23
vrijednosti 13, 18, 23
Unwin, Raymond 122, 123, 125
urbana 16, 21, 23
aglomeracija 22, 64, 65
centri 9, 22, 27
cjelina 20, 23, 25
dizajn-kocepti 6, 19, 20
dizajn 6, 19, 20
eklektika 100
estetika 100
fenomen 5, 6, 13
forma 5, 6, 9
funkcije 17, 18, 20
geografija 61, 171
kontekst 5, 6, 9
kretanja 6, 14, 33
kultura 5, 9, 13
matrica (arhetipska) 9, 14, 29
megastruktura 15, 53, 54
mikro, potezi 28, 31, 34
mikrokosmos 34
morfologija 25, 46, 47
naselje 16, 17, 18
oblik 9, 13, 14
organizacija 18, 61, 65
pejzaž 9, 13, 14
planiranje 6, 19, 20
planovi 27, 39, 40
područje 22, 26, 68
politike 24, 50, 53
praksa 20, 25, 102
projekti 39, 53, 120
prostor 5, 6, 13
prototip 14, 37, 45
protourbano 13, 15, 16
savremeni 14, 15, 16
sistem 5, 6, 19
sociologija 61, 166, 172
sredina 18, 30, 34
stanovništvo 16, 21, 22
strukture 9, 17, 19
teorija 102, 110, 118
tkivo 66, 70, 86
tradicija 5, 52, 80
transformacija 5, 6, 9
život 5, 13, 14
urbanista 19, 116, 135
avangardni 101, 132, 135
dezurbanisti 138
protourbanisti 32
urbanitet 28, 94, 95
urbanizacija 16, 20, 21
demografska 22, 94
dezurbanizacija 138
eksplozivna 93

faktori 13, 17, 34
fenomen 5, 6, 13
industrijska 22, 94, 95
koncept 6, 20, 22
kontrola 122, 134, 146
model 5, 6, 13
nagla 17, 27, 40
područja 17, 21, 36
proces 6, 13, 14
savremena 103, 150
sredstva 97, 129, 167
stadiji 22
strukturalna 36, 57, 58
tokovi 48, 51, 52
urbanizam 6, 16, 18
anti-urbanizam 6, 16, 18
artikulacije 5, 18, 24
aspekti 24, 137, 142
funkcionalistički 99, 101, 112
integralni 20
kolonijalni 73, 91
moderni 22, 31, 52
norme 24
novi 6, 15, 16
nulte gravitacije 151, 152
prostorni 5, 13, 15
Sinturbanizam 116, 117, 170
sovjetski 135, 137, 161
škole 9, 18, 108
umjetnost 21, 51, 68
urbanizovani 95, 121, 160
XX 10, 15, 20
urbanologija 102, 108, 109
urbanost 85, 166
utopija 20, 74, 102
grad -1, 2, 3
hipoteza 116
ideal 30, 35, 36
ideje 6, 13, 31
konceptije 15, 78, 90
megastrukture 9, 53, 54
modernistička 101, 102, 139
snovi 31, 39, 43
socijalisti 117, 123, 134
socijalizam 117, 123, 177
stavovi 15, 51, 61
tehnoutopija 117
teorija 102, 110, 118
teza 39, 50, 104
topos 9, 13, 14
utopisti 115, 117, 120

V
Vresk, Milan 16, 20, 21
vrtni 121, 122, 125

W
Wagner, Otto 51, 183
Wilcoxon, Ralph 53, 54
Wright, Frank Lloyd 110, 126, 127
Wright, Henry 110, 126, 127

Z
zaklon 42
znak 16, 25, 26
matrica 9, 14, 29
sistem 5, 6, 19
zona 17, 45, 87
centralna 66, 82, 145
funcionalne 87
gradska 66
hijerarhija 17, 43, 74
industrijska 22, 94, 95
polifunkcionalnosti 150
stambena 144
uticajna 17

Ž
življenje 89
dimenzija 14, 25, 55
funkcionalno 13, 15, 20
genius loci 20, 32, 33
ideja 5, 18, 20
iskustva 6, 28, 29
kvalitet 16, 17, 19
model 5, 6, 13
način 13, 15, 20
okvir 5, 13, 14
pravila 35, 36, 58
simbol 1, 2, 3
stvarnost 23, 26, 29
tehnologija 23, 87, 102
uslovi 6, 18, 21

Knjiga Dr. sci. Jasenke Čakarić predstavlja fundamentalnu tezu posvećenu toposu – arhetipu i simbolu življenja, te razotkriva proces integrativne aktivnosti preobrazbe urbanog prostora, definira platformu tog procesa, a kojeg čine generatori kulturnog pejzaža – kretanje, osnovna distanca urbane matrice i tipovi oblika grada, čime učinkovito *provlači* suštinu kulturnog kontinuiteta, duhovnog pejzaža i simbola življenja. Koristeći bihevioralno-univerzalni obrazac u *čitanju* generisanog uticaja na *ponašanje* ukupnog socio-kulturnog konteksta i iskustava (neke) teritorijalne društvene zajednice, rasvjetljava značenje egzistencijalnog prostora i elaborira duhovnu i materijalnu strukturu kulturnog pejzaža, kojem posvećuje ispis o urbanom razvoju. Tako zapisima o genealoški-evolucionom kretanju čovjeka konstatuje *dogaćanja* i grafičko-slikovnim priložima ilustruje ona kojima se pojave oslikavaju u kontekstu kulturnog pejzaža, gdje integralno pojašnjava transformaciju struktura i predlaže temeljnu promjenu mišljenja o urbanoj formi, što je svojevrsno rađanje nove vizije stvarnosti, utemeljene na naslijeđenim modelima i vrijednostima *ponašanja* u (urbanom) prostoru.

Prof. dr Muhamed Hamidović, dipl. ing. arh.

Pred sobom imamo izuzetno aktuelno i važno naučno djelo koje pruža nove uvide na mnoga pitanja o gradu, urbanizmu, urbanizaciji i prirodi urbane mijene. Riječ o svojevrsnoj teoriji geneze i razvojne dinamike urbanog života, putem koje se projektuju budući poželjni smjerovi kretanja u odnosu čovjek-grad. Pritom posebnu vrijednost ovoj knjizi daje multidisciplinarnost i autorski pristup koji makroteorijsko znanje o urbanim transformacijama stavlja u funkciju stručne primjenjivosti. Zato će privući veliku pažnju akademske i uže stručne publike, a može se preporučiti istraživačima, predavačima i studentima u oblasti urbanizma, urbane sociologije i šire.

Prof. dr Jelena Gaković, dipl. fil. i soc.